
ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST EUROPENE

SUD-ESTUL
și
CONTEXTUL EUROPEAN

Buletin
IX

1998

SUD-ESTUL ȘI CONTEXTUL EUROPEAN

Buletin al Institutului de Studii Sud-Est Europene, IX

Coordonator: N. Ș. Tanașoca

Culegere îngrijită de Elena Scărlătoiu

*Donație literal
Iunie 2020*

COMITET DIRECTOR:

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC AL INSTITUTULUI DE STUDII
SUD-EST EUROPENE

PREȘEDINTE: prof. univ. dr. **Nicolae Șerban Tanașoca**

MEMBRI: dr. **Lia Chisacof**, prof. univ. dr. **Alexandru Duțu**

dr. **Cristina Feneșan** (secretar științific), dr. **Viorel Panaite**, prof. univ. dr.

Andrei Pippidi, dr. **Cătălina Vătășescu**

SECRETARIAT: **Virginia Blînda**, **Radu G. Păun**, **Laurențiu Vlad**

INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST EUROPENE

al

ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie nr. 13, București, C.P. 22159

ACADEMIA ROMÂNĂ
Institutul de Studii Sud-Est Europene

SUD-ESTUL
ȘI
CONTEXTUL EUROPEAN

Buletin
IX

1998

ISSN 0035-2063
Institutul de Studii Sud-Est Europene

Tehnoredactare computerizată:
Mariana Dinu
Computer Publishing Center
Siret 8, tel. 224 16 39; 224 16 15

Apare cu sprijinul Fundației pentru o Societate Deschisă

Cuprins

- Andrei Pippidi**, Din istoria studiilor sud-est europene în România, 7
- IZVOARE ETNOLINGVISTICE ALE SUD-ESTULUI EUROPEAN
(Comunicări prezentate la Simpozionul științific româno-bulgar, București, 25 iunie 1998, organizat de dr. **Zamfira Mihail**)
- Zamfira Mihail**, Colaborarea româno-bulgară în domeniul etnolingvisticii, 17
- Vasilka Aleksova** (Sofia), Un model comun de denumire a acțiunii *a se mărita* (și *a mărita*) în limbile bulgară și română, 23
- Cătălina Vătășescu**, Termeni de origine latină referitori la tors în română și albaneză, 31
- Darina Mladenova**, Cercetare etnolingvistică asupra denumirilor balcanice ale *Căii Lactee*, 43
- Zamfira Mihail**, Terminologia ecleziastică și cultura populară sud-slavă, 53
- Tudor Teoteoi**, Termeni comuni români și bulgari în texte bizantine și postbizantine, 58
- SURSE ISTORICE ȘI GEOGRAFICE PRIVITOARE LA SUD-ESTUL EUROPEAN
- Cristina Feneșan**, Istoriografia otomană din eyaletul Timișoara. Câteva observații, 67
- Ovidiu Cristea**, Informații despre Marea Neagră într-un portulan pisan de la sfârșitul secolului al XII-lea (cca. 1200), 77
- ROMANITATE BALCANICĂ
- Elena Scărlătoiu**, Denumiri de unelte agricole tradiționale la megleno-români. Studiu comparat, 85
- Ștefan Vâlcu**, Români uitați: o introducere în chestiunea timoccană, 98
- SOCIETATE, LIMBĂ, CULTURĂ
- Emanuela Popescu-Mihuț**, Ideologie și vocabular politic în Țările Române (sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea), I, 111
- Radu G. Păun**, Solidarități și idealuri în veacul al XVIII-lea românesc. Mărturia ctitoriilor domnești, 119
- Petre Guran**, Reprezentări iconografice: semnificația nimbului, 131
- ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ
- Constantin Paraschiv**, România și prima Conferință a Păcii – Haga, 1899, 141
- Constantin Iordan**, „Interesul național” în Bulgaria actuală: politică și istoriografie, 149

Contents

- Andrei Pippidi**, Antecedents of South-East European Studies in Romania, 7
- ETHNO-LINGUISTIC SOURCES ON SOUTH-EASTERN EUROPE
(Papers of the Romanian-Bulgarian Conference organized by Dr.
Zamfira Mihail, Bucharest, 25 June 1998)
- Zamfira Mihail**, Romanian-Bulgarian Collaboration in the Field of
Ethno-Linguistics, 17
- Vasilka Aleksova**, A Common Pattern for Saying „to marry“ and „to
give in marriage“ in the Bulgarian and Romanian Languages, 23
- Cătălina Vătăşescu**, Terms of Latin Origin about Spinning in
Romanian and in Albanian, 31
- Darina Mladenova**, Ethno-Linguistic Research on the Balkan Names
of *Via Lactaea*, 43
- Zamfira Mihail**, Ecclesiastical Terminology and the South-Slavic
Popular Culture, 53
- Tudor Teoteoi**, Common Romanian and Bulgarian Words in
Byzantine and Post-Byzantine Texts, 58
- HISTORIC AND GEOGRAPHICAL SOURCES ON SOUTH-EASTERN EUROPE
- Cristina Feneşan**, Some Remarks on the Ottoman Historiography
Developed in the Eyalet of Timișoara, 67
- Ovidiu Cristea**, Informations about the Black Sea Coast in a Pisan
Portulan (cca 1200), 77
- ROMANCE VOCABULARY AND TRADITIONAL CONTINUITY IN THE
BALKANS
- Elena Scărlătoiu**, Names of Traditional Agricultural Tools in the
Megleno-Romanian Dialect. A Comparative Study, 85
- Ştefan Vâlcu**, The Forgotten Romanians: An Introduction to the
Timok Question, 98
- SOCIETY, LANGUAGE, CULTURE
- Emanuela Popescu-Mihuţ**, Ideology and Political Vocabulary in the
Romanian Principalities (End of the 17th – Turn of the 19th
Century), Part I, 111
- Radu G. Păun**, Evidence on Eighteenth-Century Solidarities and Ideals
in the Romanian Lands: The Prince's Religious Foundations, 119
- Petre Guran**, Iconographic Representations: the Significance of the
Nimbus, 131
- THEMES OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY
- Constantin Paraschiv**, Romania and the First Peace Conference –
The Hague, 1899, 141
- Constantin Iordan**, „The National Interest“ in Present-Day Bulgaria.
Politics and Historical Scholarship, 149

Din istoria studiilor sud-est europene în România

Cele ce urmează își propun să evoce constituirea unei discipline pe plan european și elaborarea unei doctrine științifice românești. E drept să se vorbească de amândouă deodată, căci, fără ambiții „protocroniste” nelocul lor, se poate susține că domeniul studiilor sud-est europene, ca o lectură metodică și coerentă a trecutului popoarelor zise „balcanice”, a fost pentru prima dată conceput în România, în împrejurări care n-au fost străine de experiența culturală a societății noastre, nici de politica externă a statului român.

În cei douăzeci de ani care au trecut de la moartea profesorului Berza, studiile sud-est europene au intrat, nu numai în țara noastră, ci și peste hotare, într-o criză; asupra acestui lucru sunt de acord toți cei dinăuntrul, ca și dinafara acestei discipline, chiar dacă există între ei divergențe cu privire la cauze sau la posibilitățile de rezolvare. Dezbaterea de astăzi, ca reflecție asupra discontinuității în dezvoltarea acestor preocupări științifice, este revendicată de o generație, aceea care și-a legat viața de a Institutului nostru între 1963 și 1970 și care s-a despărțit treptat de predecesorii săi, al căror spirit, oricât de vădite ar fi fost deosebirile dintre ei, de educație, de destin sau de caracter, a reprezentat o lecție de stil intelectual. De aceea ni s-a părut firesc să consacram această întâlnire ca un omagiu memoriei lui Mihai Berza, cel care, ca educator al generației noastre, a oferit un model. Aniversarea umbrită de mâhnire de luna trecută, ca și ziua de ieri, la a cărei întoarcere în fiecare an eram obișnuiți să-l asigurăm de afecțiunea și respectul nostru, l-au readus în amintirea celor care mai suntem aici. Când simțim tot mai mult nevoia unor raportări defensive la principii fundamentale, trebuie să recunoaștem că lui M. Berza i se datorează reînnoirea cu tradiția, precum și o înnoire metodologică și schițarea unui program de cercetări a cărui realizare a întârziat până astăzi.

Despre acea tradiție îmi revine astăzi să vă vorbesc, ca și despre eforturile de acum treizeci de ani de a o învia și a o duce mai departe, care au devenit acum, la rândul lor, tradiție. Pentru noi, ele sunt prilej de cunoaștere de sine și îndemn încurajator.

De o concepție care să cuprindă întreg Sud-Estul Europei și, ca parte dintr-însul, țara noastră – pe atunci un mic regat de curând apărut la gurile Dunării –, nu va fi vorba înainte de războaiele balcanice. Independența, cea politică și, înaintea ei, cea culturală, fusese câștigată abia prin ruperea de Peninsula sud-dunăreană, deși influența acesteia era încă prezentă în atmosfera vieții cotidiene a clasei de mijloc, în virtutea unor afinități și chiar filiații pe care 1821 nu le putuse înlătura.

Interesul pentru românii din Balcani a apărut în epoca dintre 1848 și Congresul de la Berlin, dar de istoria lor nu s-a ocupat decât unul dintre ei. Caragiani, „bine-nutritul“ pentru contemporani, și studiile sale au rămas, vreme îndelungată, inedite¹. Dacă legăturile cu bulgarii și cu albanezii se reduceau la activitatea unor grupuri recent încheiate de emigranți pe teritoriul românesc – ceea ce Elena Siupiur și Cătălina Vătășescu au dovedit prin minuțioasele lor cercetări² –, dacă în relațiile cu Turcia reformelor a fost hotărâtoare preocuparea diplomației noastre față de situația minorității aromânești³, pe când despre contacte cu lumea iugoslavă nu se știe aproape nimic, deoarece, pentru sfârșitul veacului al XIX-lea, ele au fost prea puțin studiate⁴, altfel stau lucrurile în privința raporturilor cu grecii. Grecii erau chiar aici, fiindcă nu plecaseră niciodată⁵: comercianți sau intelectuali, ei formau o comunitate mai degrabă numeroasă decât puternică, având în vedere rezezițiunea cu care s-au asimilat. Dar, mai ales, trecutul cultural comun aștepta să fie investigat. Au început unele sondaje în enormul material acumulat de-a lungul secolului „fanariot“. Le-au făcut, pentru inscripții, bizarul greco-francez Dossios⁶ și, pentru manuscrise, Litzica⁷, profesor de liceu descurajat prea curând de severitatea recenziilor care i-au criticat lucrarea, urmați de eruditul omniscient, dar formidabil de zgârcit cu informația pe care o deținea, Demosthene Russo⁸. Exemplul le venea de la un mare savant, Emile Legrand, cel care, definind domeniul literaturii neoeleiene, a acordat un deosebit interes operelor scrise în Principate⁹.

În același timp, cineva care învățase grecește la Atena, unde fusese trimis pentru studii de teologie, C. Erbiceanu¹⁰, a prins drag de manuscrisele pe care nu le mai știa citi nimeni și de care, după secularizare, erau pline podurile și pivnițele așezămintelor bisericești. Alături de Xenopol, cât a predat la Iași, împreună cu Iorga, când s-a mutat la București, Erbiceanu a fost un „deschizător de cale“, așa cum admite chiar fostul său elev, stabilindu-i meritele în 1913 cu această lapidară formulă: „A găcit greutățile prea mult ca să fie un diletant pretențios și nu le-a biruit îndestul ca să ajungă un erudit arogant“¹¹.

Între Erbiceanu și Iorga nu e numai o diferență de generație – este deschiderea istoriografiei românești către metodele și temele europene. Un nou orizont s-a dezvăluit o dată cu cercetarea arhivelor și bibliotecilor occidentale și datorită înțemeierii unui învățământ de istorie universală. În această privință, trecerea de la „formă“ la „fond“ n-a avut loc, la București, decât în 1894, dată la care, printr-un „concurș universitar celebru“, N. Iorga va ocupa catedra ilustrată de el, cu o întrerupere în timpul refugiului de la Iași, până la pensionarea silnică din 1940, în ajunul tragicului său sfârșit.

Sud-Estul reprezintă o dimensiune esențială a gândirii lui Iorga, pe care nu vom face greșea de a o izola în contextul operei sale. Sensul în care aceasta s-a dezvoltat a fost, cum observa Valeriu Râpeanu, „de la istoria și literatura universală către istoria și literatura națională, de la cunoașterea Europei la cunoașterea țării, de la cercetarea arhivelor și bibliotecilor străine la cele aflate în țară“¹². Primul pas pe un teren în care locuri, oameni și monumente i-au vorbit despre civilizația balcanică, aflată acolo sub influența italiană medievală, a fost pe țărmul Adriaticii, la Ragusa, cetatea romană slavizată¹³. Apoi, după o vizită la Belgrad în 1903, va reveni în Serbia zece ani mai târziu, iar în 1907 a întreprins o călătorie „prin Bulga-

ria, la Constantinopol¹⁴. Întâlnirea cu Grecia clasică, a cărei emoție s-a întipărit adânc în notele sale de drum, n-a avut loc decât în 1930. Aceste experiențe personale, a căror serie începuse din 1897, au contribuit la consolidarea unui sistem teoretic care acorda Sud-Estului un loc de seamă în istoria universală: a învedera momentele în care centrul de greutate al Europei fusese în Imperiul bizantin sau în care rezistența pe linia Dunării apăruse Viena de cucerirea otomană avea desigur și o funcție compensatorie pentru un prezent confuz și marginal.

Dar n-ar fi corect să se uite că exigența cea mai greu de acceptat, atunci ca și acum, a interpreților istoriei românești – atunci ei se numeau Ioan Bogdan și Nicolae Iorga – era fondarea modernității de import pe o evaluare obiectivă a prezentului – deci a unei situații mai apropiate de a Bulgariei, Serbiei sau Greciei, decât de idealul occidental. Autor al broșurii, mult timp dispărute din bibliografii, *Câteva cuvinte despre sistemul româno-centric în predarea istoriei universale* (1902), Bogdan declara provocator: „Faptul că ne tragem originea de la romani nu ne-a împiedicat să cădem într-o lipsă totală de cultură în deșurșul evului mediu și să ne ridicăm de abia în timpurile cu totul apropiate de noi, pentru a fi îngăduiți ca egali pe lângă popoarele care ne luaseră înainte pe calea civilizațiunii. Această situație însă n-am câștigat-o nici prin fraze frumoase, nici prin teorii istorice, ci prin munca serioasă la care s-au supus oamenii noștri de bine, pentru a ridica nivelul moral al poporului și a îmbunătăți starea lui materială”. Concluzia, la antipodul discursului criticat de Caragiale, este: „Să nu ne închidem dar între păreții unui șovinism strâmt, care ne face să ne înșelăm asupra forțelor noastre reale¹⁵. La rândul său, rectificând prejudecăți stăruitoare despre condițiile lumii balcanice, Iorga recurgea la tonul cel mai imperativ: „Nouă ni trebuie un studiu adânc al lucrurilor, o judecată dreaptă și cuviință față de vecini și de Europa, pentru a ne reabilita de bacanalele șoviniste ale unui trecut de operetă!¹⁶. Prin accentul autocritic, Iorga se desparte hotărât de naționalismul de stat, care avea să se dilate iresponsabil în totalitarism. El predică solidaritatea civică și propune pentru cultivarea ei un „sămănătorism” *avant la lettre*: „Cultura noastră de astăzi nu e, poate, superioară culturii altor popoare balcanice, care-și iubesc mai mult literatura națională și se încălzesc la dansa de la cel mai mare la cel mai mic, fără deosebire de clasă, de creștere și de avere”. Pasul următor este de a amenința profetic: „Focul sfânt, care a ars în vremurile cele mai grele până în clipa de astăzi, se va stânge și nu numai că se va râde de ideile noastre de întindere și întregire, dar vom fi numărați printre popoarele acelea dezorientate și demoralizate, printre acele aglomerații umane ticăloase, față cu care cuceritorul străin cu dreptate nu are nici un scrupul și nici o muștrare de conștiință¹⁷.

Se vede, așadar, că înființarea Institutului din 1914, anunțată cu un an înainte, la Congresul de la Londra, n-a fost o improvizație sugerată de conjunctură. De cel puțin zece ani, N. Iorga nu contenea să recomande exemplul țărilor sud-dunărene de democrație rurală și strategia lor iluministă de desăvârșire a formării națiunii. „Îndemnul – spunea el apăsător – trebuia să fie numai acela de a cunoaște: cât mai fără părtinire și prejudectă, cât mai întreg și cât mai iute¹⁸. Ca de atâtea ori în activitatea lui N. Iorga, problemele examinate de învățat erau și acelea care se puneau omului politic. Că, în 1908, la anexarea Bosniei și Herțegovinei de către Austro-Ungaria, el a comentat cu compătimire deznădejdea sârbilor, că, în 1910, el era parti-

zanul unei alianțe româno-turce și că, doi ani mai târziu, a îndrăznit să fie impopular, opunându-se revendicărilor anexioniste care vizau Dobrogea de Sud – acestea nu sunt episoade influențate de sentimentul zilei, ci aparțin unei orientări consecutive. Ideea de solidaritate balcanică o avea istoricul român chiar din ajunul conflictelor ce au părut să o zădărnicească, cerând încă din 1911 „un institut de studii pentru Europa sud-orientală aici în București”¹⁹. Un întreg program de traduceri s-ar fi adăugat. Introducerea în învățământul nostru superior a unei catedre de istorie, de filologie sau de istorie a artei, care să difuzeze cunoașterea patrimoniului cultural bizantin și sud-slav, era propusă de Iorga Camerei Deputaților²⁰.

Indiferența sau reaua-voință a clasei politice românești nu l-au împiedicat să pună bazele Institutului, în asociere cu tânărul Pârvan, aflat atunci la conducerea Ligii Culturale, și cu Murgoci, pe care cercetările sale de geologie și geografie îl făcuseră să cutreiere Peninsula Balcanică, dându-i totodată acestui dinamic personaj prilejul de a câștiga încrederea prințului moștenitor Ferdinand. Bibliotecă formată din 7-800 de volume, donația personală a lui Iorga, local căpătat abia după șapte ani dintr-o pomană a Ministerului Instrucției Publice: o coșmelie insalubră, unicul imobil de pe strada Banu Mărăcine (patriotic nume, oarecum nepotrivit cu vecinătatea unui sărăcăcios cartier evreiesc), în sfârșit, fonduri asigurate doar din chiria unor prăvălii și din subvenția renegociată an de an de la Minister sau de la bănci... Nu ar fi descurajat aceste condiții orice entuziasm? Abia în anii '30 a fost posibilă achiziționarea bibliotecii Heisenberg și aceea a fondului atenian de documente mavroghenești prin excepționala generozitate a Ministerului de Externe. S-au ținut totuși cursuri de limbi balcanice și conferințe, organizate în cicluri de istorie, geografie, folclor, etnografie și literatură, cu o asistență destul de numeroasă (până la 200 de ascultători înscriși). S-a publicat cu regularitate acel „Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale” care, din 1924, a fost înlocuit cu „Revue historique du Sud-Est européen”. Un periodic asemănător, inițiat în Grecia de Sp. Lampros, *Neos Ellinonimion*, era o arhivă de documente, pe când „Revue historique”, preponderent scrisă de Iorga însuși, dar cu colaborarea unor colegi străini sau români și, de la o vreme, a foștilor elevi, a fost și rămâne o nesecată sursă de sugestii și asocieri de informații. De la preistorie până la primul război mondial, Sud-Estul era investigat în funcție de teme care, aplicabile și la Occident, permit integrarea sau cel puțin comparația fecundă. Studiile de detaliu alternau cu construcțiile de ansamblu. Cu ubicuitatea sa militantă, N. Iorga conferenția la Institut sau la Sorbona, se adresa unor congrese internaționale sau cursanților de la Văleni și publica anual câte o duzină de volume care pot fi identificate ca rezultatul, adesea rescris în limba franceză pentru cititori străini, al acestei activități dominate de un spirit misionar²¹.

Pentru unul din interpretii cei mai bine înrădăcinați teoretic ai operei sale, viziunea lui N. Iorga cu privire la Sud-Estul european²² se structurează în jurul a patru idei fundamentale: unitatea evoluției istorice a regiunii, forța de supraviețuire a vechii civilizații greco-latine, caracterul nefast al acelor manifestări ale vieții politice și sociale care întrețin discordia și slăbiciunea statelor balcanice moderne și, în sfârșit, datorită de a întări colaborarea dintre popoarele sud-est europene prin studiul trecutului lor comun, printr-o educație însuflețită de respect reciproc și chiar prin acțiuni politice solidare. Am arătat, cu alt prilej, că între cele două războaie Institutul și întemeietorul

său au traversat trei etape: prima, a restabilirii hotarelor, a doua, după 1925 și până la constituirea Înțelegerii Balcanice – un deceniu de eforturi de a consolida securitatea internațională –, apoi criza acestui sistem diplomatic și lupta împotriva revizionismului. Îndepărtarea centrului de greutate al politicii externe românești de problemele Sud-Estului a contribuit la marginalizarea Institutului, în același timp în care chiar autoritatea științifică a lui Iorga era subminată de detractori din interior și contestată în foruri internaționale de întregi școli istorice (cea maghiară și cea bulgară) pentru motive care țin, evident, de argumentarea legitimității frontierelor. Disputa nu se va opri, de altfel, în 1940 și Gh. I. Brătianu, moștenind „Revue historique du Sud-Est européen“, deși direcția Institutului cu același nume trecuse asupra bizantinologului N. Bănescu, a purtat mai departe, în paginile revistei, polemica pe cât de curtenitoare, pe atât de fermă, contra deformării politicianiste a adevărului istoric.

Într-un climat în care, pe planul politicii universitare, reacțiile subiective se adăugau tensiunilor din politica externă, construcția unui al doilea centru de studii românești privind spațiul Europei de Sud-Est a reprezentat un element de continuitate, mai degrabă, decât de ruptură, chiar dacă nu aceasta a fost intenția inițială. Cel care s-a implicat energic în crearea noului nucleu de cercetare, tinzând să propună în locul denumirii vechi termenul *Balcania*, eventual echivalent, dar mai riguros delimitat, a fost Victor Papacostea, care începuse să fie cunoscut prin colaborarea la „Revista aromânească” și „Revista macedo-română“. Conferențiar de istoria românilor din Peninsula Balcanică pe lângă catedră ocupată de C.C. Giurescu, el a făcut parte din grupul de la „Revista istorică română“, îndemnat de acel conflict de generații care a divizat pentru câțiva vreme istoriografia noastră. Racordată la o tendință de a organiza cooperarea științifică reprezentată de la Belgrad de „Revue internationale des études balkaniques“ a lui Budimir și Skok, „Balcania“ a apărut mai întâi în 1938, sub auspiciile Societății Macedo-Române. Volumele următoare sunt antedatate și au văzut lumina tiparului în timpul războiului, după ce mareșalul Antonescu semnase, la 2 februarie 1943, Decretul-lege pentru înființarea Institutului de Studii și Cercetări Balcanice. Acest succes al metodei comparatiste în istorie, a cărui continuare a fost cu puțință până în 1948 grație unei echipe tinere, ambițioase, omogene și strict specializate, a beneficiat până la un punct de iluzia că o comunitate balcanică, sub hegemonie românească, ar izbuti să se mențină independentă față de blocul nazist și ar rezista imperialismului sovietic.

Într-o conjunctură extrem de nefavorabilă, atâta vreme cât a durat războiul și în anii tulburi care i-au urmat, Institutul, instalat în eleganta casă Slătineanu din str. N. Iorga și sprijinit corespunzător de bugetul statului, a fost capabil nu numai să publice opt masive volume de revistă și încă zece titluri din seria istorică – instrumente de lucru sau monografii –, dar și să susțină cursuri de limbi balcanice, cicluri de prelegeri, o întregă activitate de traduceri și documentare bibliografică. Oricine recitește astăzi paginile lui Papacostea despre coordonatele teoretice ale balcanologiei nu poate decât să fie impresionat de sagacitatea lor sistematică și de limpezimea lor convingătoare²³. Cât privește pe colaboratorii săi, ei erau în parte aceiași care scriau și la „Revista istorică“ și la „Revue historique du Sud-Est européen“, așa încât acestea, împreună cu „Balcania“, manifestau, și prin referințele comune la tradiția intelectuală a lui N. Iorga, o unitate de spirit.

Când și-au încetat existența, la 23 septembrie 1948, Institutul Sud-Est European, cel balcanic și cel de istorie universală, suprimarea lor a fost urmarea aceleiași sentințe a Comitetului Central, pentru aceleași delictе de „cosmopolitism și obiectivism burghez”²⁴.

Rareori, probabil, o întrerupere de 15 ani, ca aceea care desparte desființarea, impusă de o severă cenzură ideologică, de apariția Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene în 1963, determinată de colocviul UNESCO de la Sinaia din anul precedent, a însemnat o mai abruptă schimbare de valori și mentalități. Totuși, ideea de a rechema la viață un Institut de studii sud-est europene și revista care l-a însoțit de atunci până astăzi mai găsea disponibili, dacă nu pe Victor Papacostea (dispărut subit în 1962), pe majoritatea celor care-l înconjuraseră. Numirea ca director a lui M. Berza, fostul adjunct al lui Brătianu din 1941-1947, era și o garanție de continuitate. Nu știm încă exact cât de direct se leagă inițiativa din 1963 de noua orientare a politicii României prin care Gheorghiu-Dej a pregătit „declarația din aprilie”. Dar în 1962 problema integrării în CAER s-a manifestat pe primul plan al relațiilor politice atât cu Kremlinul, cât și cu statele socialiste din Europa Centrală: recurența a situației din 1943 și chiar din 1914, dacă ne amintim dilema între cele două imperialisme, austro-ungar și rus. Cele 13 țări fondatoare ale AIESEE din 1963 au devenit mai târziu 21, Institutul din București fiind cel dintâi creat, exemplu imitat de Salonic, Sofia, Belgrad, Sarajevo, Tirana și Istanbul.

Reconstituirea unui domeniu multidisciplinar de cercetare acum 35 de ani s-a bucurat de tot sprijinul material pe care-l putea da, ca sistem de organizare ierarhic și autoritar, Academia, îndărățul căreia, mai puțin vizibilă, dar mereu vigilentă, era rețeaua de partid. Clădirea din str. I.C. Frimu în care era adăpostit și secretariatul AIESEE, casa plină de mobilele lui Carol I, a fost un atelier – dacă vreți, un laborator –, dar și o sală de curs, datorită magisteriului exercitat de Profesor, și chiar, prin grația unor prezențe feminine de neuitat, un salon. Identificând cu anii cât M. Berza a condus Institutul, sau măcar cu prima parte a directoratului său, până în 1975, perioada cea mai stimulentă și mai activă a studiilor sud-est europene în România, nu cred că exagerez. Oricum, ne simțeam cu toții mai inteligenți. Nici nu era, de altfel, meritul său singur: chiar M. Berza ar fi tăgăduit-o categoric. Ca să-i citez doar pe aceia care s-au stins din viață între timp, d-ra Maria-Ana Musiceanu, Haralambie Mihaescu, Valentin Al. Georgescu, Eugen Stănescu, Adrian Fochi, Nae Mironescu, d-na Cornelia Papacostea-Danielopolu și, cel mai tânăr dintre ei, Vlad Georgescu, au făcut nepus de mult, fiecare în felul său, pentru a orienta și disciplina generația care avea nevoie să se formeze. Grupul supraviețuitorilor Institutului Balcanic îi cuprindea pe d-na Ariadna Camariano-Cioran, pe C. Velichi, M. Guboglu, Ion-Radu Mircea, Ioan Matei și Sava Iancovici. Numai recitarea acestei litanii de nume evocă o atmosferă de discuții „docte și variі” – cum îi plăcea Profesorului nostru să spună –, de exerciții savante și de împărtășire a unei bogate experiențe.

Fără îndoială, aceea nu era o insulă și izolarea de supraveghere sau represivă, ca și de pletorica demagogie, era imposibilă, deși biblioteca, guvernată de excentrica d-ră Fedeleș, oferea un refugiu subteran, ca un adăpost antiaerian. Pensionările și transferurile din 1975, deopotrivă de forțate, sau descinderea Securității din martie 1977 au lăsat urme mai adânci decât umilinta ședințelor de învățământ politic, la care cel mai penibil era să-i auzi pe ceilalți mințind.

Cu tenacitate și discreție, M. Berza s-a străduit să ne protejeze și să păstreze cât mai ferit de imixtiunea degradantă a politicului mediul de lucru pe care izbutise să-l creeze²⁵. Spre a-și putea da seama cineva de rolul benefic îndeplinit de M. Berza, ar fi însă necesare și parcurgerea întinsei corespondențe prin care i-a asigurat Institutului un loc de seamă în cadrul cooperării științifice internaționale și recitirea acelor cuvântări care desprindeau concluziile unor colocvii ori proiectau cercetări viitoare²⁶.

Zădărnicia operei începute sub auspicii favorabile în 1963 n-are motivații simple. Ce e sigur este că revista Institutului a rezistat încă zece ani și după 1978, continuând să ofere un sumar aproape în întregime corect din punct de vedere profesional. Un corpus de izvoare otomane – cronici și documente –, două volume bizantine din seria *Fontes*, lucrări colective sau individuale în număr destul de mare sunt de reținut ca o zestre deloc neglijabilă. Dacă totuși admitem că ultimele două decenii din activitatea Institutului nu evidențiază succese comparabile cu realizările și, mai vârtos, cu intențiile inițiale, lucrul trebuie să aibă o explicație, fie că o vom căuta în indiferența autorităților, după încă o reorientare a politicii noastre externe, sau în discreditarea istoricului în societatea românească, sau în „marea zguduire” din 1989, cu consecințele ei în privința raporturilor dintre Europa răsăriteană și Occidentul de pe cele două țărmuri ale Atlanticului. Este posibilă o ieșire dintr-un impas generalizat și în ce condiții? La aceste întrebări, alții vor trebui să dea un răspuns.

Note

1. *Studiile de istorie a românilor din Peninsula Balcanică* au apărut postum, în două volume, la mare distanță unul de altul, în 1929 și 1941. După Caragiani și înainte de Mumu este de menționat sinteza lui I. Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre*, București, 1904.
2. Contribuții reunite în volumul *Intelectualii din Balcani în România în secolele XVII-XX*, București, 1984.
3. De văzut Max Demeter Peyfuss, *Chestiunea aromânească*, București, 1994; N.Ș. Tanașoca, *Christian Tell și „chestiunea aromânească” în lumina unor documente inedite*, Sud-Estul și contextul european, Buletin, V, 1996, p. 7-16.
4. Cf. Miodrag Milin, *Relațiile politice româno-sârbe în epoca modernă*, București, 1992, p. 188-203, se referă doar la climatul diplomatic din jurul anului 1900, iar Nikola Gavrilović, *Românii și sârbii*, București-Beograd, 1997, p. 255, menționează o conferință a lui N. Iorga din decembrie 1914.
5. Ariadna Camariano-Cioran, *L'Épire et les pays roumains*, Jannina, 1984, p. 217-220, conține câteva fișe biografice utile, dar vezi mai degrabă Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile grecești din România în secolul al XIX-lea*, București, 1996.
6. N.G. Dossios, *Studii greco-române*, I, Iași, 1901, și II-III, Iași, 1902.
7. C. Litzica, *Catalogul manuscrisurilor grecești*, București, 1909. Cf. D. Russo, *Studii și critice*, București, 1910, p. 56-116.
8. Idem, *Studii istorice greco-române*. I-II, București, 1939. La rândul său, el va fi tratat la fel de dur de N. Bănescu, *O „celebritate” a științii românești (d. Demosthenes*

- Roussos), București, 1915, și, postum, de N. Iorga, *Un om, o metodă și o școală*, București, 1940.
9. Emile Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire, relatifs à la Turquie et aux principautés danubiennes*, Paris, 1877; idem, *Deux vies de Jacques Basilicos*, Paris, 1889; idem, *Constantin Dapontès, Ephémérides daces*, I-III, Paris, 1880-1888; idem, *Recueil de documents grecs, concernant les relations du patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie*, 1569-1728, Paris, 1903.
  10. *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888, și, în colaborare cu A.D. Xenopol, *Serbarea școlară de la Iași, cu ocazia împlinirii a cincizeci de ani de la înființarea învățământului superior în Moldova*, Iași, 1885. Alte numeroase izvoare grecești au fost editate de Erbiceanu în „Revista teologică” și în „Biserica ortodoxă română”.
  11. N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, ed. Ion Roman, București, 1967, p. 341. Cf. C. Erbiceanu și N. Iorga, *Scrisori ale unei familii domnești din Muntenia și Moldova în veacul al XIV-lea*, „Arhiva”, VI, 1895, p. 112-123.
  12. Valeriu Râpeanu, *Nicolae Iorga*, București, 1994, p. 67.
  13. M. Berza, *Dubrovnik et son passé évoqués par N. Iorga*, „Balcania”, VIII, 1977, p. 89-100.
  14. N. Iorga, *Pe drumuri depărtate*, ed. Valeriu Râpeanu, I, București, 1987, p. 114-220, 229-344, 403-404.
  15. Ioan Bogdan, *Românii și bulgarii, raporturile culturale și politice între aceste două popoare*, București, 1895, p. 47-48.
  16. N. Iorga, *Părerile d-lui Take Ionescu asupra Macedoniei*, București, 1903, p. 16.
  17. Idem, *Două conferinți*, București, 1898, p. 46, 106.
  18. Idem, *România, vecinii săi și chestiunea Orientului*, Vălenii de Munte, 1912, p. 4.
  19. Idem, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 93.
  20. Idem, *Discursuri parlamentare*, I, 2, București, 1939, p. 173.
  21. Andrei Pippidi, *Pour l'histoire du premier Institut des études sud-est européennes en Roumanie*, RESEE, XVI, 1, 1978, p. 139-156; idem, *Reformă sau declin. A doua perioadă a studiilor sud-est europene în România*, „Revista istorică”, s.n., 2, 11-12, 1991, p. 641-649.
  22. Virgil Cândea, *N. Iorga, historien de l'Europe du Sud-Est*, în vol. *N. Iorga, l'homme et l'oeuvre*, ed. D.M. Pippidi, București, 1972, p. 188.
  23. V. Papacostea, *Balcania*, „Libertatea”, 20 iunie 1936; idem, *Avant-propos*, „Balcania”, I, 1938, p. III-VII; idem, *La Péninsule Balkanique et le problème des études comparées*, ibid., VI, 1943, p. III-XXI; idem, *Balcanologia*, „Sud-Estul și contextul european”, VI, 1996, p. 69-78. De văzut și studiul introductiv al lui N.Ș. Tanașoca, *Note pentru un portret*, la Victor Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 5-41.
  24. L. Răutu, *Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez în științele sociale*, Editura P.M.R., București, 1949.
  25. N.Ș. Tanașoca, *Profesorul Mihai Berza și destinul generației sale*, SMIM, XV, 1997, p. 17-21.
  26. Zezi, de pildă, sarcinile pe care le stabilea în 1965 pentru Comisia de istorie a ideilor: instrumente de lucru, studii de echipă, teme de dezbateri (M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, ed. A. Pippidi, București, 1985, p. 22-32, 227-228).

.

IZVOARE ETNOLINGVISTICE
ALE SUD-ESTULUI EUROPEAN

Colaborarea româno-bulgară în domeniul etnolingvisticii

De la înființarea Institutului de Studii Sud-Est Europene în 1963, sub egida Academiei și la inițiativa UNESCO, printre temele care au prilejuit reuniuni științifice internaționale nu au lipsit cele de lingvistică.

Dar abia în 1992 un protocol de colaborare, între institutul nostru și Institutul de Balcanistică din Sofia, consemna administrativ ceea ce fusese de mai mulți ani un proiect de colaborare într-un domeniu nou de cercetare, cel al etnolingvisticii.

În 1978, Zamfira Mihail publicase lucrarea *Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnolingvistică comparată sud-est europeană* și prof. Maksim Mladenov a fost primul care a recenzat, în prestigioasa revistă „Linguistique Balkanique” (1978, nr. 2), contribuția românească la problematica teoretică a noului domeniu și prima prelucrare de informație la nivel sud-est european a unui domeniu onomasiologic.

Maksim Mladenov era în perioada de publicare, în colaborare, a celor 4 volume masive ale *Atlasului lingvistic bulgar (Bălgarski dialekten atlas)* și am fost onorată să salut, la rândul meu, organizarea de către domnia sa a primului colectiv de etnolingvistică din această zonă a Europei la Institutul de Lingvistică al Academiei Bulgare de Științe. Ulterior, d-sa a fost constrâns să se transfere la Institutul de Etnografie, pentru ca, din 1985, să reunească în jurul său, de data aceasta la Institutul de Balcanistică, ceea ce urma să fie nucleul unei direcții de cercetare de amploare.

După schimbările petrecute în țara noastră, atunci când l-am felicitat pentru noul an 1992, i-am propus organizarea în comun a unei teme de cercetare. La sfârșitul lui ianuarie 1992, am primit următoarea scrisoare, pe care o redăm în traducere:

„Academia Bulgară de Științe
Institutul de Balcanistică
Str. Țar Kaloian 7

Sofia, 21.I.1992

Dr. Zamfira Mihail
Institutul de Studii Sud-Est Europene

Stimată colegă

Am analizat în cadrul grupei noastre de cercetare, privind „Problemele etnolingvistice ale popoarelor balcanice”, tema pe care ne-ați propus-o pentru colaborare.

Cu plăcere vom lucra cu dumneavoastră împreună la tema pentru care sugerăm următoarea formulare: „Areale etnolingvistice și izvoare etnolingvistice ale civilizației sud-est europene”.

Am fi bucuroși dacă ne-ați răspunde, pentru a putea ști până la sfârșitul lunii februarie dacă sunteți de acord cu propunerea noastră.

Cu stimă, dr. Maksim Sl. Mladenov,
conducător științific, cercet. șt. pr. I^o

La 25 februarie 1992 am confirmat profesorului Mladenov primirea scrisorii sale și i-am comunicat următoarele:

„Monsieur et cher Collègue

Je suis heureuse de constater que votre Institut se déclare d'accord avec notre thème de collaboration sur les «Témoignages ethnolinguistiques de la civilisation sud-est européenne», dont le but est l'édition d'une Corpus de textes (fûssent-ils des documents historiques ou des notes de voyages, ainsi que et surtout des attestations ethnolinguistiques) portant sur les diverse aspects de la vie matérielle et du développement spirituel de cette région depuis la plus haute antiquité et jusqu'au XIXe siècle.

Ce «Corpus Ethnologiae Europae» représenterait, sans doute, un précieux instrument de travail. Par ailleurs, il fournirait aussi une option méthodologique pour une étude comparative complexe et le dépistage des éléments communs de cette vaste aire de convergences – le Sud-Est de l'Europe.

Nous pensons que votre voyage à Bucarest serait une très bonne occasion d'un échange de vues concernant les détails de notre collaboration. Nous pourrions choisir alors une méthodologie commune, aussi bien pour la réunion du matériel, que pour sa classification, et son annotation.

Mais, dès à présent, nous pourrions préciser certains aspects de cette collaboration. Il serait bon, par exemple, de connaître comment entendez-vous planifier (années et nombre de collaborateurs) ce travail. Il y a, en outre, quelques aspects concrets à considérer: par exemple, estimez-vous possible la traduction du Corpus dans une langue de circuit international et de publier, donc, des textes parallèles? Envisagez-vous aussi des réunions de travail périodiques?

Avec l'espoir d'une bonne collaboration, je vous prie, Monsieur et cher Collègue, d'agréer l'assurance de mes sentiments distingués.

Zamfira Mihail^o

Străbătând hățișul birocratic, la sfârșitul celui an, acordul de colaborare între cele două institute era semnat de către directorii în funcțiune:

Academia Română

București, 25. XI. 1992

Institutul de Studii de Studii Sud-Est Europene

ACORD

între Institutul de Studii Sud-Est Europene (București) și Institutul de Balcanistică (Sofia), pentru anii 1993-1995, privind activități comune româno-bulgare în cadrul temei de colaborare „Izvoare etnolingvistice ale sud-estului Europei“

În vederea pregătirii unor lucrări de anvergură și a sintetizării întregii informații referitoare la ariile comune etnolingvistice din sud-estul Europei, Institutul de Studii Sud-Est Europene din București și Institutul de Balcanistică din Sofia își pro-

pun inițierea unei cercetări în colaborare, precum și schimburi de informații între cercetătorii din institutele noastre.

În anul 1993

1. Se vor tipări studii și articole referitoare la „Izvoare etnolingvistice ale sud-estului Europei” și se vor pregăti volume tematice cu colaborare internațională. Sunt anunțate studiile:

Vasilka Aleksova – *Elemente bulgare în graiurile românești (pe baze etnolingvistice)*;

Darina Mladenova – *Numele unor insecte în context balcanic și slav*;

M. Mladenov – *Particularități fonetice comune în graiurile bulgare și române*;

Zamfira Mihail – *Aspectele etnolingvistice în stabilirea unor noi etimologii*;

Cătălina Vătășescu – *Elemente comune ale limbii române și ale graiului albanezilor din Bulgaria*.

2. Institutul de Studii Sud-Est Europene va organiza o sesiune științifică cu tema „Elemente comune româno-bulgare ale arealului etnolingvistic sud-est european”, cu participare internațională, la o dată care se va stabili ulterior. Se va ocupa dr. Zamfira Mihail.

3. Se vor asigura, în cadrul săptămânilor de schimb, posibilități de documentare părții bulgare în România și părții române în Bulgaria.

Se prevăd și alte forme de colaborare: schimburi de publicații, acces la bănci de date, alte manifestări științifice comune.

/Pentru/ Directorul Institutului
de Studii Sud-Est Europene
al Academiei Române
prof. dr. Alexandru Duțu
/semnat A. Pippidi/

Directorul Institutului
de Balcanistică
al Academiei Bulgare
dr. Str. Dimitrov

La 4 aprilie 1993, remarcabilul om de știință și umanist, care întindea punți de colaborare între cercetătorii din cele două țări, regretatul nostru coleg și prieten Maksim Mladenov ne-a părăsit „fără vreme”¹, după ce timpul vieții sale și-l sporise prin mii de pagini publicate.

Bucureștean în anii în care a fost cadru didactic asociat la Facultatea de Limbi Slave, predând limba bulgară studenților români, el continuă să fie o prezență și în lingvistica românească prin lucrarea apărută postum *Bălgarskite govori v Rumânînia*, Sofia, 1993 (454 p.).

Au trecut doi ani până ce colectivul său s-a reorganizat și, în 1995, a avut loc simpozionul inaugural al Acordului de colaborare. Am participat împreună cu Tudor Teoteoi la reuniunea organizată sub auspiciile Academiei Bulgare de Științe și ale Institutului nostru, în zilele de 3 și 4 iulie, la Sofia. Au avut loc trei ședințe la care au fost prezentate 19 comunicări².

Activitatea entuziastă a doamnei doctor Vasilka Aleksova a fost acel impuls care a determinat reluarea colaborării la doi ani după trecerea în eternitate a prof. Mladenov; tot spiritului ei generos și de excelent organizator se datoresc, integral, și cele două reuniuni de la Sofia. Prin tinerețea și, în același timp, seriozitatea muncii sale, ea reprezintă pentru echipa noastră un cercetător de bază.

Comunicările au reprezentat rezultatul cercetărilor din ultimii ani ale colegilor de la Institutul de Balcanistică și ale unor cadre didactice de la universitățile din Târnovo și Stara Zagora, care folosesc metodologia interdisciplinară etnolingvistică. Colegii bulgari din sectorul organizat cu ani în urmă de Maksim Mladenov-lucreează acum, împreună cu istorici ai culturii, sub conducerea prof. N. Kočev. Cercetările etnolingvistice sunt continuate de Vasilka Aleksova, Darina Mladenova, Valentina Vaseva, Borjana Velčeva, Čavdar Bonev.

Pentru prima dată au fost prezentate comunicări care se ocupă de influența limbii și culturii române asupra limbii bulgare. Astfel, prof. Borjana Velčeva a prezentat referatul despre *Limba română ca izvor pentru istoria lexicului bulgar*, prof. Ljudwig Selimski (Târnovo) a abordat problema *Elementului românesc în antroponimia bulgară*, Marija Atanasova a demonstrat răspândirea unor toponime de origine română pe teritoriul Bulgariei, Vasilka Aleksova a analizat *Terminologia română și bulgară a „apei neînceptute”, a „apei vii și moarte”* etc., iar Darina Mladenova a vorbit despre *Răspândirea în limbile română și bulgară a denumirii unor stele*.

Majoritatea participanților bulgari au cunoștințe serioase de limba română (șase dintre ei vorbesc curent româna: Vasilka Aleksova, Pavlina Boičeva, Darina Mladenova, Valentina Vaseva, Ljudwig Selimski, Čavdar Bonev), ceilalți citesc și folosesc bibliografie românească: Borjana Velčeva, Marija Anghelova Atanasova, Ekaterina Atanasova, Liljana Todorova, Marija Račeva, Milena Benkovska ș.a.

Se observă o abordare deschisă a problemelor legate de relațiile româno-bulgare de-a lungul secolelor, cu privire la satele din Bulgaria locuite de români (pentru prima dată am auzit că ele sunt numite astfel de către cercetătorii bulgari).

Comunicările delegației noastre – Zamfira Mihail, Cătălina Vătășescu (i-a fost citită comunicarea) și Tudor Teoteoi – au fost apreciate în timpul discuțiilor de un înalt nivel științific. Toate comunicările au fost depuse pentru tipar la redacția revistei „Linguistique balkanique”.

Cercetătorii de la Institutul de Balcanistică s-au arătat interesați de lărgirea contactelor cu institutul nostru. Textul protocolului de colaborare pentru următorii cinci ani menționează atât folosirea săptămânilor de schimb pentru documentare, cât și alcătuirea unor lucrări în colaborare. Noul director al Institutului de Balcanistică este dr. Agop Garabedian, ales și președinte al Comitetului Național Bulgar al A.I.E.S.E.E.

Cu această reuniune s-a început un ciclu de întâlniri anuale. În 1996, la București, au fost discutate unele dintre rezultatele obținute cu o tematică comună. La Conferința internațională din 28 iunie de la București³ au fost abordate subiecte care au valorificat noi surse de studiu, au fost prezentate identificări de noi manuscrise inedite și descrise instrumente de lucru. Cercetarea etnolingvistică a avut o direcție comparată marcată și subiectele abordate au fost rezolvate într-o nouă perspectivă interdisciplinară. Discuțiile au scos în evidență noutatea analizelor și contribuția colaborării dintre cercetătorii români și bulgari s-a vădit în circulația rapidă a informației și accesul la arhive, până acum mai puțin cercetate. La lucrările conferinței au participat cercetători de la institutele de Lingvistică, Etnografie, Istorie. Reuniunea a fost intens mediatizată. Toate comunicările au fost publicate în „Revue

des études sud-est européennes“, 3-4, 1997. Întâlnirea a fost și un moment de elogiare a memoriei profesorului Maksim Mladenov, a cărui amintire nu va înceta să ne îndrume colaborarea și să ne dea curaj.

Conferința de la Sofia, din sept. 1997, a fost consacrată problemelor referitoare la „Mentalitatea balcanică și reflectarea ei lingvistică“⁴. Comunicările echipei noastre – Cătălina Vătășescu, Tudor Teoteoi și Zamfira Mihail (comunicarea i-a fost citită) – sub sunt tipar, la Sofia. Organizarea tematică a întâlnirilor a adus un spor de adâncire a discuțiilor, care au putut confrunta bogăția informațiilor aduse în discuție din același domeniu. Colega noastră Darina Mladenova, care și-a susținut cu succes teza de doctorat, a prezentat rezultatele cercetărilor sale îndelungate în capitole bine încheiate. Dorim să vedem cât mai repede tipărită lucrarea sa monumentală consacrată „Astonimelor din limbile bulgară și română“.

La cea de a IV-a întâlnire, Sesiunea științifică organizată la București sub auspiciile Secției de Științe Istorice a Academiei Române, în sala Prezidiului, la 25 iunie 1998, tematica s-a referit la „Tradiții livrești și obiceiuri populare“⁵. A fost evident faptul că noi, membrii echipei (și mă refer la una singură, constituită din colectivele din cele două țări), am învățat să înțelegem mai bine, în acești ani de colaborare multiplă, fenomene dintr-o limbă și o arie culturală alta decât cea natală. În felul acesta, etnolingvistica – domeniu de cercetare comparată – determină ca frontierele politice să devină transparente și privirea noastră de ansamblu, pe baza informațiilor multiple, să poată aspira spre o înțelegere profundă a aspectelor studiate.

Eugen Coșeriu a considerat, într-unul din studiile sale, că este oportun să se amplifice și să se completeze etnolingvistica actuală, care este considerată „studiul limbajului în raport cu civilizația și cultura comunităților vorbitoare“⁶, încât ea să studieze în totalitatea sa „contribuția cunoașterii lucrurilor cu privire la configurația și funcționarea limbajului“.

Aceeași acțiune benefică ar avea-o, considerăm noi, și asupra etnografiei și antropologiei culturale luarea în considerație, cu toată pregătirea profesională și prudența necesare, a interacțiunilor pe care manifestările umane, studiate de etnologi, le datorează limbii de cultură (orală).

Note

1. Necrologul Maksim Slavcev Mladenov, semnat de Zamfira Mihail și Cătălina Vătășescu, a fost publicat în „Revue des études sud-est européennes“, 1993, nr. 1-2, p. 208.
2. Reproducem titlurile comunicărilor membrilor celor două colective în ordinea în care au fost prezentate: Zamfira Mihail, *Culegerea și valorificarea informației etnolingvistice. Principii și metodologie*; Ćeavdar Bonev, *Așezările slave din Balcani și analiza lor în perspectiva metodei interdisciplinare*; C. Vătășescu, *Inventarierea elementelor de origine latină din limbile sud-est europene*; T. Teoteoi, *Hagiografia în limbile română și bulgară*; Vasilka Aleksova, *Câteva ritualuri cu motivul apei*

la români și bulgari: Darina Mladenova, *Termini comuni în limbile balcanice de denumire a unor stele și constelații: astronime cu forma internă „fecioara cu cobilița”*.

3. Programul reuniunii de la București din 1996 a cuprins, după cuvântul introductiv al prof. dr. Alexandru Duțu, următoarele comunicări: Zamfira Mihail, *Încadrarea onomasiologică a elementelor latine în română și bulgară*; Vasilka Aleksova, *Observații asupra unor verbe cu sensul „a se căsători” în bulgară și română*; Cătălina Vătășescu, *Termini de rudenie de origine latină în albaneză și română*; Darina Mladenova, *Astronimele populare românești în perspectivă balcanică*; Elena Scărlătoiu, *Despre toponimele meglenite*; Vasilka Tăpkova-Zaimova și Pavlina Bojičeva, *Cuvânt de laudă a Sf. Dumitru de Ioan Stavrachie*; Tudor Teoteoi, *Elemente heterodoxe în mineele bizantine*.
4. Programul reuniunii de la Sofia din 19 sept. 1997 a cuprins 15 comunicări. Din partea română au prezentat: Zamfira Mihail, *Aspecte etnolingvistice ale religiozității populare*; Cătălina Vătășescu, *Denumirile unor sărbători creștine în unele limbi sud-est europene*; Tudor Teoteoi, *Prezicerile în Bizanț și în evul mediu românesc și colegii bulgari*; Vasilka Aleksova, *Elemente comune în terminologia nunții în bulgară și română: bulg. pogazei/ rom. pocânzei*; Pavlina Bojičeva, *Fondul documentar din sec. XV-XVI al orașului Sibiu – o arhivă puțin cunoscută și cercetată*.
5. După *Cuvântul introductiv* al acad. Virgil Cândea, vicepreședinte al Academiei Române, au prezentat comunicări: Vasilka Aleksova, *Alte elemente comune în bulgară și română în terminologia nunții*; Cătălina Vătășescu, *Termini de origine latină în limbile sud-est europene referitori la tors și la țesut*; Darina Mladenova, *Cercetare asupra denumirilor balcanice pentru „Calea Lactee”*; Tudor Teoteoi, *Termini comuni români și bulgari în texte bizantine*; Zamfira Mihail, *Terminologia ecleziastică și tradiția populară în sud-estul Europei*.
6. Eugen Coșeriu, *Diacronie și sincronie lingvistică*, Chișinău, 1994, p. 133 și, respectiv, 134.

Un model comun de denumire a acțiunii a se mărita (și a mărita) în limbile bulgară și română

0. Cercetarea comparativă a terminologiei nunții în bulgară și română arată, pe lângă diferențe, așteptate și explicabile, și o seamă de elemente comune – unități lexicale sau modele de denumire identice, atât pentru mesele și obiectele rituale, cât și pentru personajele principale. Paralelisme impresionante se observă în cadrul verbelor și locuțiunilor verbale care denumesc acțiunea *a se căsători*. Fiecare model din română își găsește echivalent în bulgară – și verbele, create din cuvântul *casă* (*a se căsători/zadomjavam se*)¹ sau din *cap* (*a se căpătui/glavjavam se*)², și folosirea unei perechi, denumind acțiunea din punctul de vedere al bărbatului și al femeii (*a se însura*, *a se mărita/ženja se*, *omăžvam se*) și multe altele. Aici trebuie menționată și locuțiunea verbală *a se duce* (*a merge*) după *cineva* cu sensul „a se mărita” și cea legată de ea *a da după cineva* „a mărita”, modelul cărora îl regăsim și în bulgară. Acest model comun, la care ne oprim aici, este rar pomenit în cercetările comparative. El reprezintă un stadiu mai arhaic în denumirile acțiunii *a se mărita* și, respectiv, *a mărita*.

1. În cercetarea sa asupra terminologiei instituțiilor indoeuropene, Emile Benveniste remarcă lipsa unui termen al căsătoriei, fapt notat și de mulți alți cercetători. „Se spune, și cu expresii des înnoite în diferitele limbi, despre bărbat că duce (acasă) o femeie pe care un alt bărbat o dă (lat. *uxorem ducere* și *nuptum dare*), iar despre femeie că intră în starea unei soții, primind o funcție, și nu realizând un act (lat. *ire in matrimonium*)”³.

De obicei, terminologia indoeuropeană a căsătoriei este privită chiar din perspectiva schimbului general de mărfuri, fiind ea însăși un act de vânzare-cumpărare⁴. Urme ale unei astfel de concepții despre căsătorie se găsesc și astăzi în ritualul nupțial al multor popoare indoeuropene, ca și în terminologia respectivă (cf. de ex. ucr. *prodovat' molodu* „a da mireasa mirelui”, liter. „a vinde mireasa”, *starosta bran'skij* și *starosta dan'skij* „starostele mirelui” [care ia] și „starostele miresei” [care dă], rus. *dača* „datul unei fete de soție”, ceh. *vdavky* „nuntă”)⁵. Desemnarea căsătoriei prin trei verbe – *a da*, *a duce* (sau *a lua*) și *a merge* – se înscrie printre aceste urme.

2. Pentru a se denumi acțiunea *a lua o soție* în unele limbi indoeuropene se folosesc forme cu rădăcina *wued^[1] – „a duce” și, în special, „a-și duce o femeie acasă” (cf. v. bg. *voditi* „a duce; a se însura”, legat de lit. *vadyti*, *vadaui* „a duce; a se însura”, let. *vest*, *vedu* „a duce; a se însura”, indo-iran. *vadhu* „mireasă, soție”,

avest. *vadu* „am pe cineva de soție“, vezi tot așa v. rus. *voditi ženu* „a se însura“ și *uvod* „cununie secretă“ la cei de rit vechi⁶.

2.1. În unele dialecte ale limbii bulgare verbul *vodja* (< v. bg. *voditi*) înseamnă și azi pe lângă „a duce pe cineva după sau cu sine“ și „a avea pe cineva de soție sau soț“, deci a fi căsătorit. De exemplu: *voda* – reg. Ihtiman⁷; *vodim* – Samokov, Burel⁸; *od'ă* – reg. Komotini⁹; *og'ă măș* – „sunt măritată“ – reg. Elena¹⁰ etc. Verbul este folosit și reflexiv cu sensul „a fi căsătorit“, de ex. *vudijă să malu* – *mlogu malo-mlogu* – *devit meșă* – „erau căsătoriți puțin – mult – nouă luni“ (Voiniagovo, reg. Karlovo)¹¹. După cum se vede din exemplele date, subiectul acestui verb poate fi și masculin, și feminin. Îar acțiunea *a se însura* (deci numai din punctul de vedere al bărbatului) se poate exprima prin unele derivate ale verbului în discuție sau ale lui *veda-doveda* (*bulka*), *zavaždam*, *zaveda* (*bulka*)¹² – liter. „a-și aduce o mireasă (soție) – reg. Ihtiman; *dovede* (*devojkă*) – în dialectele macedonene¹³; *dovodjam*, *dovoždam*, *doveždam*, *dovaždam*¹⁴. Se întâlnesc și variante lexicale ca de ex. *dokărŭwăm*, *dokarăm* „a aduce, a duce“, dar și „a se însura“ – reg. Vidin¹⁵. În trecut, verbele cuate au fost mai larg întrebuițate pe teritoriul lingvistic bulgar cu sensul „a se însura“, fapt dovedit și de atestarea unor substantive derivate ca: *za-devojkă* „o fată pe care cineva a luat-o, cum fac în sate, ca să se căsătorească cu ea“¹⁶ sau *izvod* – într-o expresie cu sensul „a-și mărita fata, a o da afară din casă“¹⁷.

Mai des, cu sensul „a se însura“, în dialectele bulgare se folosește verbul *vze-mam* „a lua“ – de ex. *zema*; *zimam*, *zemă*; *uzimăm*; *zeme za žena*¹⁸ etc. Acest verb poate însă însemna și „a se mărita“.

2.2. În română, ca și în alte limbi romanice, se utilizează numai *a lua* – *a lua* (*de*) *neastă* și, mai rar, *a lua de bărbat*¹⁹. Această expresie cu structură identică în limbile balcanice este caracteristică limbajului popular, cum a remarcat și Gr. Brâncuș²⁰.

2.3. Având în vedere păstrarea sensului „a se însura“ al derivatelor verbelor *vodja*, *veda* „a aduce, a duce“, s-ar putea conchide că în bulgară a supraviețuit, deși rar folosit, un model mai arhaic de denumire a însuratului, pierdut în română (dar cf. în lat. *uxorem ducere*).

3. Expresia bulgărească *doveždam bulka*, *žena* denumește căsătoria, cum era subliniat, numai din punctul de vedere al bărbatului. S-ar putea pune întrebarea: există sau nu în dialectele bulgărești o expresie sau o lexemă paralelă, care să aibă ca subiect femeia? În societatea tradițională, bărbatul *ia* femeia care îi este *dată* și o *duce* acasă, dar ce face ea?

3.1. În unele limbi slave există expresia „a se duce, a ieși după bărbat“ cu sensul „a se mărita“ – rus. *vychodit zamuž*, *idti zamuž*, ucr. *vichoditi zamiž*, pol. *wychodzic za maż*, sloven. *za-mož iti*, scr. *poću za...* etc. Important este să subliniem aici folosirea prepoziției *za* „după“. Când este dată și luată (dusă), femeia își părăsește casa, iese din ea, și se duce după bărbatul ei. Savantul german A. Brückner explică astfel acest fel de denumire a măritişului: „Slavii nu recunosc independența femeii, pentru ei femeia trebuie să-și urmeze soțul ca o vită, de aceea *idet' za myžă* este cea mai reprezentativă expresie pentru măritiş“²¹.

3.2. O exprimare asemănătoare a căsătoriei din punctul de vedere al femeii, printr-un verb cu sensul „a se duce“, există numai în limbile slave. În unele cercetări

contrastive sunt menționate paralele din maghiară, finlandeză, turcă, deci nu numai din limbi indoeuropene²². Tur. *koca ya gümek (varmak)* și ung. *ferhezmenmi* conțin în structura lor tot un verb cu sensul „a se duce“ (a se duce *la* sau *către* bărbat), adică a ieși din propria familie²³. Aceiași model se întâlnește și în albaneză – *vajti te burri* „s-a căsătorit“. liter. „s-a dus la (către) bărbat“²⁴, sau în dialectele țigănești în Balcani – *džav romeste* „mă duc la bărbat, mă mărit“ (cu complementul în cazul locativ).

Trebuie notată însă aici o diferență între modelul slav și celelalte exemple amintite: în ultimele lipsește prepoziția cu sensul de succesiune în spațiu.

3.3. Dacă o asemenea expresie ar exista în bulgară, ea ar fi al doilea element dintr-o pereche simetrică cu *zaveždam, doveždam (žena)*. Când însă este vorba de modelul în discuție din limbile slave sau când se fac referiri și la alte limbi, de obicei nu se dau exemple din limba bulgară. Uneori chiar se menționează că el nu există în bulgara contemporană²⁵, deci că expresia bulgară veche *idet' za myžă* nu s-a păstrat. Într-adevăr, ea nu s-a păstrat în bulgara literară, dar au scăpat atenției cercetătorilor faptele dialectale. În unele dialecte ale limbii bulgare se întâlnește și astăzi locuțiunea verbală *ida za (njakogo)* care conține în structura sa un verb cu sensul „a merge, a se duce“ și o prepoziție (*za*) însemnând succesiune în spațiu. Modelul este atestat în partea de vest a teritoriului lingvistic bulgar. De exemplu: reg. Lom – *Ja dojdı, Maro, za mene* „la vino, Maro, după mine“²⁶; reg. Vrața – *„štie ide za druk“* „o să se ducă după altcineva“²⁷; reg. Kiustendil – *ida za nekogo* „a se duce după cineva“²⁸; reg. Blagoevgrad – *„da ida za nego“* „să mă duc după el“²⁹ și, tot așa, în graiurile macedonene din afara hotarelor țării³⁰, ca și bulgarii aflați în Timoc și Morava³¹. Rar sunt atestate întrebunțări din alte regiuni, ca de ex. din Loveci³². În unele graiuri, tot de vest, prepoziția *za* poate fi înlocuită cu *po*, cu aceeași semnificație de succesiune în spațiu, de ex.: reg. Vidin – *„pošla po on'ar“* „s-a dus după acela, s-a măritat cu el“³³; reg. Vrața – *„zanka po Stefan da ide“* „Zanca după Ștefan să meargă“³⁴; reg. Samokov – *„Nečem po tebe da idem“* „Nu vreau să mă duc după tine“³⁵.

În reg. Ihtiman, M. Mladenov a notat expresia *begala za* „s-a căsătorit fără voia părinților“, liter. „a fugit după“³⁶. Această construcție (și cu prepoziția *za* în loc de *po*) se întâlnește și în alte regiuni de vest – Sofia³⁷, Pernik³⁸, Kiustendil³⁹.

3.3.1. Este de notat și aici, în expresiile bulgărești, ca și în expresiile din alte limbi slave, prezența prepoziției *za* sau a lui *po*. Într-un studiu asupra prepoziției *za* și prepozițiilor cu sensuri identice din limbile balcanice, P. Asenova atrage atenția asupra faptului că în evoluția istorică a limbii bulgare această prepoziție s-a îndepărtat cel mai mult de sensul său din bulgara veche – succesiune în spațiu⁴⁰. Acest sens se păstrează în celelalte limbi slave, iar în bulgară – numai în unele graiuri, și în anumite construcții, ca de exemplu în *ida za njakogo* (v. bg. *iti za myžă*) „a se mărita“. În acest model de denumire a măritșului se oglindește, după I. Zaimov, obiceiul căsătoriilor în trecut – „adică femeia era furată și se ducea după viitorul soț“⁴¹. Având în vedere materialele adunate, am putea presupune că aria de răspândire a folosirii prepoziției *za* cu funcții spațiale se plasează în partea de vest a teritoriului lingvistic bulgar.

Bine delimitată este aria de răspândire a prepoziției *po*. Întrebunțarea ei pentru a se arăta succesiunea în spațiu nu este specifică limbii bulgare literare con-

temporane, funcția aceasta veche se păstrează numai în unele graiuri. Analizând-o în special, T. Kostova menționează și modelul sintactic la care ne referim în cercetarea de față. Autoarea stabilește răspândirea geografică a acestui sens arhaic al prepoziției, existent în bulgara veche, în partea de vest a țării⁴². Mai târziu, M. Mladenov a realizat o hartă, din care reiese tot așa că sensul în discuție este răspândit numai în grupa graiurilor de vest⁴³.

3.3.4. După cum se vede și din răspândirea prepozițiilor folosite în construcțiilor citate, modelul cercetat de noi poate fi definit ca specific mai ales graiurilor bulgare de vest.

3.4. Și în graiurile românești se întâlnesc expresiile *a merge după cineva*, *a se duce după cineva*, formate în mod identic cu expresia din bulgară *ida za (po) njakogo* și având același sens – „a se mărita“. În dicționarele contemporane ale limbii române sunt notate cu precizarea stilistică – învechit, popular. În Dicționarul moldovenesc însă astfel de precizare lipsește⁴⁴. Expresia *a merge după cineva* este atestată în scris din secolul al XVII-lea – în Biblia de la București de la 1688 și la Dosoitei, deci în monumente atât din Moldova, cât și din Muntenia (de ex. „... să nu mergi tu după tineri, măcar sărac, măcar avut“, „Nu poci suferi *a merge după* un căsătoriu mai prost ca mine“⁴⁵). Astăzi putem descoperi această expresie cel mai des în culegeri de folclor românesc. Materialul fișat, cel mai des din cântece populare, deși nu este foarte bogat, arată o răspândire largă a modelului pe teritoriul limbii române. De exemplu: „Spune, spune, pui de cuc, după care să mă duc“ – Dobrogea⁴⁶; „Întrebai frunza de nuc după care să mă duc“ – Țara Lăpușului⁴⁷; „Foaie verde de trifoi,/ Da m-au cerut la mama doi./ ...dipi care să mă duc“ – Bucovina⁴⁸; „După iel nu m-oi duce“ – Țara Oașului⁴⁹; „Mi te cere un diecel, mere-i, mândră, după el? – După diac nu m-oi duce“ – Transilvania⁵⁰ etc.

Cea mai mare parte din materialul fișat provine din Transilvania și Moldova, dar n-am putea spune că acolo expresia discutată a fost mai larg întrebuințată. Totuși, reamintim faptul că în Dicționarul moldovenesc, apărut la Chișinău, ea nu poartă note stilistice, ceea ce ar putea însemna că acolo nu se simte învechită. Fără a îndrăzni să precizăm cu siguranță aria de răspândire a modelului cercetat, am putea presupune că el este cunoscut pe tot teritoriul dacoromân. În limba română, prepoziția *după* are sensul de succesiune în spațiu, larg întrebuințat, deci nici aceasta nu ne ajută (cum a fost în cazul prepoziției din expresia bulgară) la formularea unor concluzii areale mai precise.

4. În ce privește folosirea unor prepoziții cu sensul succesiune în spațiu în expresii legate de căsătorie, asemănarea între bulgară și română poate fi urmărită și mai departe. În diferite limbi, acțiunea „a mărita“ (din punctul de vedere al părinților fetei) este exprimată și cu un verb cu sensul „a da“. În limbile noastre însă complementul indirect în construcțiile cu *a da* poate fi introdus și cu prepoziția *za/după* – *a da după cineva*, *davam za njakogo*. La fel și în alte limbi slave, nu numai bulgară.

4.1. În bulgară, măritarea unei fete de către părinții ei este exprimată și prin verbul *davam* „a da“ și o construcție prepozițională (în loc de dativ) cu *na – davam (dășterja si) na njakogo* „a-și da (fiica) cuiva“. De aceea ea este *dadenică*, *sdavanka* sau *sdadenică* „fată, măritată cu voia părinților“⁵¹. Mai rar se întâlnesc în

această situație prepozițiile *za* sau *po* – *davam za (po) njakogo* „a da după cineva“. Materialele adunate până acum arată întrebuițarea lui *po* mai ales în reg. Vidin și Kula, deci în Bulgaria de Nord-Vest (de ex. „*Će te me po teb ne dacha*“ „Că ei nu m-au dat după tine“ – s. Izvor, reg. Vidin)⁵². Mult mai larg este întrebuițată construcția cu prepoziția *za* în reg. Șumen, Lom⁵³, Montana, Godeci, Trân, Sofia, Kiustendil, Blagoevgrad, Razlog, Koprivțița⁵⁴. Se întâlnește și în graiurile macedonene (de ex. „*Što me, majko, dade za toj pusti Grujo?*“⁵⁵ „De ce m-ai dat, mamă, după acest afurisit Gruiu?“), ca și în graiul bulgarilor din Banat (de ex. „*Mene me mama ne dava za uščer*“⁵⁶ „Pe mine mama nu mă dă după cioban“; „*Pita li, Tinke, mama ti da dadat tebe za mene?*“⁵⁷ „Ți-ai întrebat, Tinke, mama, să te dea după mine?“).

Oprindu-se mai pe larg la folosirea prepoziției *za* cu această funcție, caracteristică prepoziției *na*, I. Zaimov o localizează în sud-vestul teritoriului lingvistic bulgar⁵⁸. Putem însă lărgi aria fixată de el și la nord-vest, iar exemple sporadice, ca de ex. cel din reg. Șumen (nord-estul țării), arată o răspândire mai largă a modelului *davam za njakogo* în trecut. Spre deosebire de autorul citat, nu credem că aici prepoziția *za* (sau *po*) este folosită pentru a realiza analitic cazul dativ (în loc de *na*). Ni se pare mai probabil că, în acest caz, ca și în expresia *ida za njakogo*, prepoziția *za* are sensul de succesiune în spațiu – *a-și mărită fiica* înseamnă *a o da ca să meargă după cineva*, ca să-l urmeze. (V., în sprijinul acestei păreri, un exemplu dintr-un cântec popular – „*Zašto me, majko, ne dadi, za Šanko jazi da ida*“⁵⁹ „De ce nu m-ai dat, mamă, după Šanko eu să mă duc?“).

4.2. În graiurile limbii române, împreună cu *a da cuiiva* (sau *a da la cineva*) cu sensul „a mărita“, se folosește și construcția *a da după cineva*. De ex.: „*Dă-mă, mamă, cui mă cere, să mă fac și eu muiere*“ – Turda⁶⁰; „*Dă-mă, mamă, la marit*“, că vremea mni s-o-implirit...“⁶¹; „*Hai, măicuță, mama mea, după urât nu mă da*“ – Maramureș⁶²; „*Dacă mama ta nu vrea după mine să te dea*“ – Bucovina⁶³; „*Dă-mă, mamă, după drag, n-astepta după iosag*“ – Hunedoara⁶⁴; „*Atunci înțelege că le este voia lor de a da fata după tinerul acela...*“ – com. Brebu, Prahova (din răspunsurile la Chestionarul lui B.P. Hasdeu)⁶⁵ etc.

Exemplele cu prepoziția *după*, pe care le-am scos de cele mai multe ori din culegeri de cântece populare, arată o răspândire identică cu a modelului *a se duce după cineva*, deci, spus cu oarecare rezerve, în toate marile provincii dacoromâne, dar și în meglenoromână – *dau dupu* (de ex. „*Nu ti dau dupu uminetsu, și ti dau dupu uşinets*“)“⁶⁶. N-am putut găsi până acum modelul în aromână, totuși nu îndrăznim să afirmăm că nu există.

4.3. *A da la cineva* sau *cuiiva*, ca și *a da după cineva* corespund întru totul expresiilor bulgare *davam na njakogo*, *davam za (po) njakogo* ca structură și semnificație. Singura diferență este lipsa unei construcții cu complementul în dativ în limba bulgară, în care nu s-au păstrat cazurile. Pentru noi reprezintă interes expresiile identice în care este folosită prepoziția *după* și respectiv *za (po)* ca și în modelul *a se duce (a merge) după cineva / ida za njakogo*.

5. Acest model comun de exprimare a acțiunii *a se mărita* și respectiv *a mărita* în bulgară și română reprezintă, după cum a fost notat mai sus, un stadiu mai arhaic, și arată starea de dependență a femeii în societatea tradițională.

Aria lui de răspândire pe teritoriul limbii bulgare și cel al limbii române – partea de vest a Bulgariei și, în linii mari, tot teritoriul dacoromân – îl înscrie în primul tip din cunoscuta tipologie a ariilor lingvistice bulgaro-române, stabilită de M. Mladenov⁶⁷. Tipul respectiv, care cuprinde chiar aria delimitată pentru modelul nostru, este cel mai arhaic tip de arie comună și prezintă des paralelisme cu celelalte limbi slave, ca și în cazul nostru.

În ce privește originea modelului în cele două limbi, am putea spune că în bulgară el este moștenit din bulgara veche. Având în vedere situația din latină (cf. *uxorem ducere, nuptum dare* și *ire in matrimonium*), putem presupune că româna a moștenit tendințe latinești, întărite prin influența bulgară veche. Iar folosirea prepoziției *după*, însemnând succesiunea în spațiu în construcțiile sus-amintite, a fost împrumutată din bulgara veche. În orice caz, amândouă limbile au păstrat acest vechi model de denumire a căsătoriei din punctul de vedere al femeii (și al rudelor ei), pierdut în multe alte limbi.

Prescurtări:

avest.	– avestică
ceh.	– cehă
indo-iran.	– indo-iraniană
lat.	– latină
let.	– letonă
lit.	– lituaniană
pol.	– polonă
rus.	– rusă
scr.	– sârbo-croată
sloven.	– slovenă
tur.	– turcă
ucr.	– ucraineană
ung.	– ungară
v. bg.	– bulgară veche
v. rus.	– rusă veche

Note

1. Acest model a fost discutat de noi în articolul publicat în *RESEE*. XXXI, 1997, 3-4, sub tipar.
2. În dialectele limbii bulgare, acest verb înseamnă de obicei „a se logodi” și foarte rar are sensul de „a se căsători”.

3. Emile Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes. 1. Economie, parenté, société*, Paris, 1969, p. 239.
4. Cf. T.V. Gamkrelidze, V.V. Ivanov, *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy*, T. I-II, Tbilisi, 1984, p. 756.
5. *Slavjanskije drevnosti. Etnolingvističeskij slovar'*, T. I, Moskva, 1995, p. 245.
6. E. Benveniste, *op. cit.*, p. 240; T.V. Gamkrelidze, V.V. Ivanov, *op. cit.*, p. 757; *Bălgarski etimologičen rečnik*, T. I, Sofia, 1971, p. 170.
7. M. Sl. Mladenov, *Leksikata na ichtimanskija govor*, în *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i materialii*, 3, Sofia, 1967, p. 46.
8. Iv. Šapkarev, L. Bliznev, *Rečnik na samokovkija gradski govor*, în *Bălgarska dialektologija, Proučvanija i materialii*, 3, Sofia, 1967, p. 206; R.A. Liubenov, *Burel. Govor, folklor, etnografija*, Sofia, 1993, p. 26.
9. T. Bojadžiev, *Rečnik na govora na s. Săčanli, Gjumjurđžinsko*, în *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i materialii*, 6, Sofia, 1971, p. 65.
10. P.I. Petkov, *Eleński rečnik*, în *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i materialii*, 7, Sofia, 1974, p. 93.
11. L. Ralev, *Govorăt na s. Vojnjagovo, Karlousko*, în *Bălgarska dialektologija. Proučvanija i materialii*, 8, Sofia, 1977, p. 119.
12. M. Sl. Mladenov, *op. cit.*, p. 58.
13. *Rečnik na makedonskata narodna poezija*, T. II, Skoplje, 1987, p. 104.
14. Haiden Gerov, *Rečnik na bălgarskija ezik*, T. I, Sofia, 1975, p. 307, 308.
15. M. Sl. Mladenov, *Govorăt na Novo selo, Vidinsko*, Sofia, 1969, p. 223.
16. N. Gerov, *op. cit.*, vol. II, 1976, p. 44.
17. *Ibidem*, p. 188.
18. M. Sl. Mladenov, *Leksikata...*, p. 73; T. Bojadžiev, *op. cit.*, p. 32; R.A. Ljubenov, *op. cit.*, p. 84; Iv. Umlenski, *Kjustendilskijat govor*, Sofia, 1965, p. 223.
19. Cf. Gr. Brâncuș, *Istoria cuvintelor*, București, 1991, p. 84.
20. *Ibidem*.
21. Citatul este după D. Burkhart, *Die soziale Stellung der Frau auf dem Balkan und ihre Manifestation im semantischen Feld HEIRATEN sowie einigen Komplementärfeldern*, în *Zeitschrift für Balkanologie*, 20, 1994, N. 1, p. 54.
22. Cf. de ex. D. Burkhart, *op. cit.*, p. 50; P. Asenova, *Balkansko ezikoznanie*, Sofia, 1989, p. 36.
23. D. Burkhart, *ibidem*.
24. *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1980, p. 2142 (sub *vete*).
25. D. Burkhart, *op. cit.*, p. 53.
26. V. Stoin, *Narodni pesni ot Timok do Vito*, Sofia, 1928, p. 583.
27. Hr. Hitov, *Rečnik na govora na s. Radovene, Vračansko în Bălgarska dialektologija. Proučvanija i materialii*, 9, Sofia, 1979, p. 230.
28. Iv. Umlenski, *op. cit.*, p. 227.
29. Arhiva dialectală a Institutului de limba bulgară, Sofia, sub *za*.
30. Cf. de ex. *Rečnik na makedonskata...*, p. 135.
31. T. Pavlov, *Bălgarite v Moravsko i Timoško*, Sofia, 1931, p. 108.
32. Arhiva dialectală..., sub *ida*.
33. T. Kostova, *Edno starinno značenje na predlog po v bălgarskite dialekti*, în *V pamet na profesor Stojko Stojkov. Ezikovedski izsledvanija*, Sofia, 1974, p. 245.
34. Arhiva dialectală..., sub *po*.
35. *Ibidem*.
36. M. Mladenov, *Leksikata na ichtimanskija govor...*, p. 96.

37. Arhiva dialectală..., sub *po.*
38. *Ibidem.*
39. Iv. Umlenski, *op. cit.*, p. 214.
40. P. Asenova, *Predlogăt za i negovite săotvetstvija v balkanskite ezii*, în *Bălgarski ezik*, 1974, N. 5, p. 398.
41. I. Zaimov, *Upotreba na predloga za v bălgarskija ezik*, în *Izvestija na Institutata za bălgarski ezik*, 6, 1959, p. 321-372.
42. T. Kostova, *op. cit.*, p. 245.
43. M. Mladenov, *Predlozi sās značenje 'posledovatelnost vāv vremeto i prostranstvo' v bălgarskite govori*, în *Izsledvanija vārhu istorijata i dialektite na bălgarskija ezik*, Sofia, 1979, p. 266.
44. *Dicționar explicativ al limbii moldovenești*, T. I-II, Chișinău, 1974.
45. *Dicționarul limbii române (DLR)*, Serie nouă, vol. VI, București, 1965-1969.
46. *Antologie de folclor dobrogean*, Constanța, 1980, p. 231.
47. Pamfil Bilțiu, *Poezii și povești populare din Țara Lăpușului*, București, 1990, p. 423.
48. *Folclor din țara fagilor*, Chișinău, 1993, p. 313.
49. *Antologie dialectalo-folclorică a României*, vol. I, București, 1983, p. 314.
50. *DLR*, VI...
51. Naiden Gerov, *op. cit.*, vol. I, 1975, p. 274; vol. V, 1978, p. 152.
52. *Arhiva dialectală a Institutului de limba bulgară*, sub *po.*
53. I. Zaimov, *op. cit.*, p. 357.
54. *Arhiva dialectală...*, sub *za.*
55. *Rečnik na makedonskata narodna poezija...*, p. 291.
56. Stojko Slojkov, *Leksikata na banatskija govor*, Sofia, 1968, p. 66.
57. *Banatsci balgarsci folklor, Narudni pesmi*, Timișoara, 1993, p. 158.
58. I. Zaimov, *op. cit.*, p. 356.
59. T. Pavlov, *op. cit.*, p. 107.
60. Emil Petrovici, *Texte dialectale. Suplement la Atlasul lingvistic român II*, Sibiu, Leipzig, 1943, p. 62.
61. *Ibidem.*
62. V. Stețco, *Poezii populare din Țara Maramureșului*, București, 1990, p. 193.
63. *Folclor din țara fagilor...*, p. 328.
64. *Nunta la români, Antologie din poezia ceremonialului nunții*, București, 1977, p. 278.
65. BAR, Secția Manuscrise, ms. rom. 3429, f. 297.
66. Th. Capidan, *Dicționar meglenoromân*, în *Meglenoromâni*, vol. III, București, 1935.
67. M. Mladenov, *Bălgaro-rumănski ezikovi areali*, în *Die slawischen Sprachen*, Bd. 5, 1983, p. 49-70.

Termeni de origine latină referitori la tors în română și albaneză

Sensul „instrument de tors“, pe care îl au în română și albaneză – spre deosebire de idiomurile romanice occidentale – reflexele lat. *FURCA*, a fost evidențiat de multă vreme¹. O serie de observații interesante privitoare la apariția sensului în română și albaneză mai pot fi totuși făcute dacă este avut în vedere întregul grup de termeni referitori în cele două limbi la obiectele și acțiunile caracteristice procesului de toarcere: *furcă*, alb. *furkë*, *fus*, alb. *bosht*, *caier*, alb. *shtëllungë*, *a toarce*, alb. *tjerr*.

Lat. *FURCA*, vechi și uzual, conservat în toate limbile romanice și împrumutat de un mare număr de limbi care au venit în contact cu latina², a transmis românei și albanezei mare parte din sensurile sale. Sensul originar, „prăjină cu două coarne servind la strânsul fânului sau al gunoiului și bălegarului“³, s-a păstrat atât în română, cât și în albaneză. Fiind vorba de sensul moștenit, dicționarele limbii române îl înregistrează primul⁴. Pentru alb. *furkë* s.f., acest înțeles apare însă pe primul loc numai la G. Meyer, în vreme ce dicționarul lui J.G. Hahn și cel al lui K. Kristoforidhi, ca și dicționarul explicativ din 1954 îl consideră al doilea sens, iar dicționarul explicativ din 1980 îl caracterizează ca fiind regional⁵.

Ambele limbi au păstrat din latină tendința de utilizare metaforică a termenului ca denumire a unor obiecte având formă de furcă⁶ și chiar unele întrebuițări metaforice ca atare: rom. *furcă* „stâlp de susținere a acoperișului și pereților caselor țărănești; stâlp care susține cumpăna fântânii; brațele războiului de țesut; o parte a morii“⁷, alb. *furkë* s.f. „stâlp sau proptea, prăjină de susținere a crengilor unui pom, a unei bolți de viță; stâlp de susținere a casei țărănești, stâlp de susținere a grinzilor; ușorul ușii; brațul războiului de țesut“⁸. Cu sensul „proptea pentru crengile pomilor sau pentru bolta de viță“, alb. *furkë* corespunde fr. *fourche*⁹. În schimb, româna continuă din latină, împreună cu limbile romanice occidentale, diferite denumiri pentru părți ale corpului omenesc: *furca pieptului*, *furca gâtului*¹⁰, pe care, judecând după materialul lexical avut la dispoziție, albaneza nu le cunoaște. Ca și limbile romanice occidentale, româna a moștenit utilizarea la plural, *furci*, pentru a desemna spânzurătoarea. Dicționarele mai vechi ale limbii albaneze¹¹ menționează substantivul masculin *furkë* (utilizat la singular) cu sensul unic „țeapă“ (ca instrument de tortură și osândă)¹².

Pentru rom. *furcă*, alături de sensul de „unealtă de strâns sau de întors fânul“, important este sensul „instrument de tors“¹³. Pentru alb. *furkë*, sensul „unealtă de tors“ este considerat chiar cel mai important de J.G. Hahn și de autorii Dicționarului

lui explicativ din 1954, în vreme ce autorii Dicționarului explicativ din 1980 preferă ca prim sens – așa cum s-a văzut – pe cel de „proptea, stâlp de susținere“, înregistrând imediat, apoi, sensul „unealtă de tors“. Așa cum am menționat deja, felul în care este glosat termenul albanez în diferite lucrări lexicografice face loc presupunerii că el este mai rar utilizat pentru a denumi unealta agricolă decât pentru a desemna instrumentul de tors și că este mai puțin frecvent folosit ca termen agricol decât corespondentul său românesc¹⁴.

Sensul comun din domeniul torsului și țesutului pe care l-au dezvoltat rom. *furcă* și alb. *furkë* reprezintă o remarcabilă concordanță lingvistică și etnografică¹⁵.

Atragem atenția asupra paralelismului în utilizarea prepoziției în sintagmele rom. *în furcă*, *din furcă*, alb. *në furkë*: *caierul din furcă* (DA, s.v. *furcă*), alb. *në furkë* (*tufë leshi që vihet në furkë për ta tjerre* „cantitate de lână care se pune în furcă pentru a o toarce“, FS 1980 s.v. *shitëllungë* „caier“) (comp. în schimb fr. fillase, amas de filaments mis *sur la quenouille*, Littré 1962, III, p. 1576). Sintagma apare și în construcția comună: *a toarce în furcă*, alb. *e tjerë në furkë* (DA; FS 1980). Aדאוגăm și construcțiile identice din cele două limbi: *cu furca în brâu* (DA), alb. *me furkë në brez* (FS, 1980)¹⁶. Aceste construcții¹⁷, în care termenii rom. *furcă*, alb. *furkë* sunt utilizați cu prepozițiile *în* (*din*) și *në*, ar putea fi considerate o dovadă a răspândirii mult mai mari în trecut, atât la români, cât și la albanezi, pe care a avut-o modelul de furcă de tors cu coarne și ar fi încă un argument în favoarea observației lui D. Pușchilă că unealta de tors avea coarne *în care se sprijinea caierul*. Forma de furcă permitea, probabil, nu numai sprijinirea caierului în brațele instrumentului, ci și a instrumentului însuși (în brâul torcătoarei). Trebuie aduse în discuție și sinonimele pe care le are în albaneză cuvântul *furkë*: *mbajsë*, *mbajtëse* (< *mbajvb*. „a ține, a susține“), *ngarkaçe* (< *ngarkojvb*. „a încărcă“) (FS 1954, FS 1980). Importanța sensurilor cuvântului albanez, dedusă din ordinea în care apar în dicționare, ca și sinonimele sunt un indiciu probabil că accepțiunea principală este cea de „proptea, sprijin, susținere“ și că această accepțiune este de presupus și în cazul în care *furkë* numește instrumentul de tors. Forma cu două (sau mai multe) coarne permite tocmai sprijinirea, susținerea (ierbii, fânului, gunoiului; lânii în caier etc.) cu instrumentul în discuție sau încărcarea acestuia¹⁸.

Se mai poate observa că, alături de albaneză, pentru care sensul „unealtă agricolă“ pare secundar și destul de puțin frecvent față de sensurile „proptea“ (cu diferite destinații) și „unealtă de tors“, dialectele românești din sudul Dunării prezintă o situație oarecum asemănătoare: aromâna înlocuiește frecvent *furcă* „unealtă agricolă“ cu *vilă*, *ilă*, împrumut din bulgară¹⁹, în vreme ce meglenoromâna²⁰ și istroromâna²¹ folosesc termenul pentru a desemna exclusiv unealta de tors. La aceasta se adaugă faptul că bulgara²² și neogreaca²³ au împrumutat din română termenul *furcă* cu sensul „instrument de tors“.

Configurația semantică în parte diferită a termenului românesc și a celui albanez și frecvența sensurilor mai sus prezentată îndreptătesc presupunerea că evoluția de sens asemănătoare, care conduce la denumirea uneltei de tors, nu se datorează influenței unei limbi asupra alteia, ci că este de dată foarte veche. După părerea lui Grigore Brâncuș, se poate admite că denumirea în română a uneltei de tors prin cuvântul desemnând unealta agricolă este rezultatul calchierii unui termen au-

tohton²⁴. Pare puțin probabil ca albaneza sau idiomurile din sudul Dunării să fie sursa exclusivă a evoluției de sens bazate pe observarea identității de formă dintre instrumentul de tors și cel agricol. Dimpotrivă, această evoluție a avut loc atât în viitoarea română, cât și în viitoarea albaneză, fapt dovedit de o concordanță suplimentară.

Pentru denumirea „furcii de tors“, în română și albaneză nu se păstrează termenul propriu din latină, COLUS. Nici în limbile romanice occidentale nu se continuă COLUS, dar există pentru a denumi instrumentul de tors reflexele derivatului diminutival CONUCLA (variantă a cuvântului COLUCULA²⁵). În schimb, în română și albaneză termenii COLUS (> rom. *încurca*²⁶) și CONUCLA (> alb. *kanurkëz*²⁷) par a se fi păstrat – deși în mod independent – cu același sens, și anume „fir“ și nu „furcă“ (sensul principal conservat în occidentul României): în română, explicarea cuvântului *a încurca* pornește de la imaginea firelor amestecate, iar în albaneză, importantă pare a fi mișcarea de du-te vino a firului de bătătură purtat de suveică (*kanurkëz*) prin rostul urzelii, pentru a țese.

O coincidență interesantă între română și albaneză poate fi considerată existența în cele două limbi a unor denumiri speciale pentru cantitatea de materie textilă care, pusă în furcă, urmează să fie toarsă; rom. *caier* și alb. *shüellhungë* desemnează lâna, inul, cânepa netoarse și diferă de numele uneltei de tors, de la care nu sunt nici derivați²⁸ (comp. fr. *quenouillée* < *quenouille*; mai frecvent, *quenouille* se referă atât la instrumentul de tors, cât și la cantitatea de lână din instrument, v. Littré 1962; de altfel, lat. COLUS are ambele sensuri „furcă“, „caier“).

Din seria de termeni pe care latina îi avea pentru a numi operația torsului și obiectele legate de ea, COLUS, FUSUS, NEO, NERE, româna a moștenit FUSUS și, probabil, COLUS într-un derivat bazat pe sensul secundar „fir“ (în vreme ce o parte dintre limbile romanice occidentale au continuat derivatul diminutival cu sensul propriu al termenului de bază, „furcă“). FUSUS²⁹ este un termen panromanic, iar reflexului său în română îi corespunde în albaneză *bosht* „fus; ax“, cu etimologie controversată³⁰.

NEO, NERE din latina clasică nu este continuat de nici o limbă romanică. El este înlocuit de inovații diferite care împart România în zona occidentală și cea orientală și care pornesc de la două perspective diferite asupra operației torsului. Limbile romanice occidentale continuă un derivat de la FILUM „fir“, FILARE³¹, importantă fiind ideea de a transforma materia textilă în fir; verbul exprimă, deci, scopul acțiunii. Româna și, mult mai rar, unele limbi romanice occidentale (de ex. fr. *tordre*³², it. *torcere*³³) au atribuit lat. TORQUERE „a suci, a răsuci, a întoarce, a învârti, a roti, a strămba“ sensul „a toarce“, alegând să dea un nume mișcării însăși de răsucire prin care se obține firul³⁴. Alb. *tjerr* „a toarce“ nu are o explicație definitivă. G. Meyer propune derivarea din rădăcina i.e. din care provine și lat. TORQUERE. E. Çabej respinge din motive fonetice și morfologice etimologia lui G. Meyer, i.e. **terk*³⁴, dar reține ideea că sensul de bază exprimat de verb este „a răsuci, a învârti“ și de aceea îl apropie de germ. *drehen*³⁵. În albaneză a fost împrumutat un derivat al verbului TORQUERE, TORCULUM „teasc, presă“: *torkullë* „teasc“ (Mann 1948, p. 520), cu derivatul în v. alb. *torkulloj* „a strivi“ (la Buzuku, Mann *l.c.*). În albaneza actuală, frecventă e forma *tork* s.m., formată regresiv de la *torkullë* prin interpre-

tarea terminației *-ullë* ca sufix (v. Xhuvani, Çabej 1962. nr. 157), cu varianta *torkë* s.f. „scul“ (FS 1954, FS 1980).

Româna și albaneza au, pe lângă paralela utilizării unui verb cu sensul originar „a răsuci“ ca nume al acțiunii torsului, următoarea corespondență lexicală și gramaticală: româna păstrează forma de participiu TORTUM a lat. TORQUEO, TORQUERE (sau forma adjectivală TORTUS) ca substantiv cu sens special: *tort* s.n. „fir tors de cânepă sau in“, „țesătură, pânză făcută din fire de cânepă sau in“ (DLR, s.n., XI/3). La fel, forma de participiu a verbului din albaneză *tjerr*, *tora*, *tjerr* „a toarce“, și anume *tjerr*, este utilizată ca substantiv cu sensuri identice celor ale substantivului din română, provenit din participiul verbului din latină: *tjerr* s.m. „fir de lână, bumbac, in etc. tors cu mâna“, *tjerrë* s.f. „pânză țesută cu fir care este tors cu mâna“ (FS 1980)³⁶. Se poate constata, așadar, o evoluție de sens care apropie româna de albaneză și o diferențiază de limbile romanice occidentale: acestea folosesc pentru „a toarce“ verbul derivat de la „fir“, în vreme ce româna și albaneza derivă sau folosesc pentru a desemna „firul“ un cuvânt din familia verbului „a toarce“.

Datele lingvistice nu pot ajuta în precizarea originii instrumentului de tors cu coarne, dar examinarea posterității termenilor FURCA și COLUS și a derivatelor lor, ca și a altor termeni legați de tors pune în lumină convergențe și divergențe notabile între română și albaneză. Cele două limbi constituie în spațiul sud-est european focarele de formare și răspândire a inovației care a condus la îmbogățirea semantică a reflexelor lat. FURCA.

Note

1. Pușchilă 1914, Candrea 1914, Densusianu 1926, p. 318; v. și studiul recent al lui Gr. Brâncuș despre *Furcă* (în Brâncuș 1991, p. 42-44).
2. Ernout, Meillet DEL, p. 263; Walde, Hofmann LEW I, p. 569.
3. „Unsprüngliche Bedeutung“ (v. Wartburg FEW III (D-F), p. 884, 892).
4. DA; CDDE nr. 693; Șăineanu DULR III, p. 101; DEX; v. și Brâncuș *I.c.*
5. Meyer EWA, p. 114; Hahn 1854, p. 142; Kristoforidhi 1961, p. 110; FS 1954; FS 1980 (care înregistrează în explicație termenul sinonim *sfurk* s.m., glosat, la rândul său, cu sensul prim de „unealtă de strâns fânul sau gunoiul“, fără mențiunea că ar fi un cuvânt regional. *Sfurk* este format în albaneză din sintagma *si furkë* „ca (o) furcă“, Kristoforidhi 1961, s.v. *sfurk*, Xhuvani, Çabej 1956 nr. 62. De observat că denumirea aceasta pentru unealta agricolă provine în albaneză din sintagma care exprimă comparația: „ca o furcă“). Kristoforidhi deosebește *furk* s.m. „unealtă agricolă cu care se adună fânul“ de *furkë* s.f. „unealtă cu care se toarce“.
6. Pentru frecvența utilizare metaforică a lat. FURCA și pentru sensurile în discuție v. Walde, Hofmann *I.c.*; Ernout, Meillet, *I.c.*; v. Wartburg FEW III, p. 892.
7. DA, Șăineanu, *I.c.*; v. și Brâncuș 1991, p. 42.
8. Aceste accepții sunt grupate de FS 1980 chiar sub primul sens care glosează alb. *furkë*; v. și FS 1954.
9. Pentru franceză v. von Wartburg *I.c.*

10. DA; v. Wartburg FEW III, p. 890.
11. Hahn 1854, p. 142; Meyer EWA, p. 114.
12. V. mai sus nota 5 pentru *furk* s.m. „furcă de fân”, la Kristoforidhi.
13. Faptul că în cazul cuvântului românesc este vorba despre sensurile de bază este evidențiat de Brâncuș 1.c.
14. În albaneză pentru denumirea instrumentului agricol mai frecvent sunt folosite câteva derivate ale lat. FURCA: *furkatë* (la un autor din sec. al XVII-lea, K. Ashta, BS XXI (1984), 1, p. 156); termenul a fost păstrat și în dalmată de unde l-a preluat croata (Mihăescu 1993, p. 104); se poate admite, de aceea, că alb. *furatë* „prăjină” provine dintr-o formă *furkatë* (Jokl 1911, p. 107), explicație respinsă de Çabej, care presupune o derivare de la *ferë* „mărăcine” (Çabej SE I, p. 102-103, 108; explicația este, semantic, nesigură, iar E. Çabej nu menționează forma din secolul al XVII-lea); *tërjurk* < TRIFURCUS sau TRIFURCIUM (v. nota 24); se adaugă varianta masc. *furk* și derivatul *sfurk* (pentru care vezi nota 5).
15. Importanța instrumentului pentru economia sătească tradițională este sugerată de utilizarea termenilor în discuție (*furcă*, *furkë*) pentru a desemna chiar ocupația torsului ca atare. Menționăm aici și derivatele rom. *furcărie* „șezătoare la care se toarce” (DA), alb. *furkatore* „femeie care toarce bine cu furca” (FS 1954). De remarcat și faptul că furca este un semn distinctiv al femeii, un simbol al ei. Pentru locul esențial pe care îl ocupă furca în zestrea tinerei țărănci, atât la români, cât și la albanezi, v. Brâncuș 1991, p. 43, care citează studiul lui Pușchilă 1914, p. 472, și Aneta Ashta 1979, p. 156-157.
16. Maniera de a ține furca în brâu a fost remarcată de mulți dintre cei care descriu țărăncile românce și albaneze torcând chiar și pe drum în mers (v. de ex. Giuglea 1983, p. 227, nota 2; Zojzi 1950, p. 107).
17. Interesant este și faptul că atât în română, cât și în albaneză termenilor *furcă*, *furkë* li se asociază cuvintele *coarne*, alb. *bri* (pl. *brira* „coarne”) pentru a desemna cele două sau mai multe ramuri sau brațe care susțin fânul, caierul etc. (v. FS 1980; DA). Albaneza folosește și „dinți” (*dhëmbë*), Zojzi 1950, p. 110.
18. Pușchilă 1914, p. 467, Candrea 1914, p. 10-11, Brâncuș 1991, p. 43; la rândul său, etnograful albanez Rr. Zojzi 1950, p. 111-112, evidențiază rolul bifurcării instrumentului de tors în împiedicarea caierului de a aluneca. Pentru tipurile cunoscute de albanezi și de aromâni din Albania de furci cu coarne și de furci în formă de băț sau vergea, v. Zojzi 1.c. Instrumentul de tors este descris ca având la albanezi forma furcii cu coarne și nu a unui băț încă de către Hahn 1854 III, p. 142 (s.v. *furkë*). Pentru răspândirea la dacoromâni a instrumentului cu două coarne în ținuturile Hunedoarei, Sibiului, Caraș-Severinului și Gorjului, v. Pușchilă 1.c., Capidan DR II, p. 197.
19. Papahagi DDA², p. 621, 1264; aromâna nu înlocuiește la fel de frecvent cu împrumuturi și *furcă* cu sensul „instrument de tors”. Pușchilă 1914, p. 466, era de părere chiar că aromâna – ca și meglenoromâna și istororomâna – nici nu mai cunoaște sensul de „unealtă agricolă”.
20. Capidan, *Meglenoromânii I*, 45; III, 132.
21. Istr. *furkë* „quenouille”, de la care derivă *furkëi* vb. „tordre, filer” (CDDE nr. 693); albaneza, la rândul ei, are o locuțiune verbală care corespunde verbului din istororomână și care este o dovadă a frecvenței utilizării (chiar dacă nu exclusivă, ca în istororomână) a lui *furkë* „instrument de tors”: *bëj furkë* „a toarce” (Hahn 1854, III, s.v. *furkë*). Se pare că și în dacoromână a existat un verb *a furci* – dar cu sensul „a aduna cu furca” – de la care derivă *furcitură* „căpiță mai mare de fân” (DA); un alt

posibil verb moștenit în dacoromână, *a înfurca* (< *infurcare), cu corespondente în retoromană și italiană, are de asemenea sensul „a lua fân în furcă” și „a se bifurca” (despre drumuri) (CDDE, nr. 694).

22. Capidan DR III (1922-1923), p. 193, care argumentează împrumutul pe care bulgara l-a făcut din română și nu din latină, cum susținea Romansky 1909, p. 107.

23. Rom. *furcă* „instrument de tors” > ngr. *fourka* în Epir (Murnu 1977, p. 56; v. și Skok ERHSJ I, p. 525, s.v. *forkata*). Dictionarele explicative ale limbii grecești, care înregistrează termenul, îl glosează cu sensul „unealtă cu două coarne”, dar nu precizează destinația aceste unelte (Babiniotis, *Lexikó tis neas ellenikís glossas*. Atena 1998, A. Gheorgopapadakos, *To megalo lexikó*. Salonic, 1980, Andreas D. Staphylidis, *To neo lexikó tis ellenikís*, Atena, 1992). Dictionarele lui Babiniotis și Gheorgopapadakos adaugă sensul „a fi furios”. În dictionarul lui Staphylidis găsim și sensul prezent în română și albaneză de „proptea pentru susținerea acoperișului”. Existența sensului „proptea” este întărită de verbul derivat *fourkiso* „a sprijini (o cracă)”, înregistrat în dictionarul lui Gheorgopapadakos. Aceste informații lexicografice și traducerea lor în limba română le datorăm kolegei noastre Lia Brad Chisacof, căreia îi mulțumim și pe această cale.

H. Mihăescu, în a cărui îngrijire a fost reeditat studiul lui G. Murnu menționat mai sus, precizează într-o notă (p. 95) diferența dintre neogreacă și greaca veche (și bizantină): în greaca veche *fourka* are numai sensul „spânzurătoare, instrument de tortură” (v. și Mihăescu 1993, p. 388). Se poate deduce, așadar, că în greacă există două straturi de împrumuturi, din latină și din română.

Este de remarcat și faptul că în greacă, pentru a denumi instrumentul de tors, există toți termenii din limbile romanice: *fourka* (< rom. *furcă*), *konukla* (< CONUCLA, păstrat în România occidentală) și *rôka* (împrumutat din germană în latina vorbită în România occidentală) (vezi nota 25).

24. Brâncuș 1991, p. 43, nu e de acord cu Pușchilă 1914, p. 664, care presupune că răspândirea instrumentului de tors cu coarne și adaptarea termenului latinesc la a-l desemna se datorează unei emigrări a elementului păstoresc de la sudul Dunării; soluția lui Pușchilă nu e acceptată nici de Densusianu 1926, p. 318.

Despre influența albanezei asupra întregului spațiu sud-est european vorbea W. Cimochoowski 1953, p. 494-497, care socotea că evoluția semantică a putut avea loc numai în albaneză. El reconstruia, astfel, pomind de la variantele *tjurkë*, *stjurkë* o formă anterioară, care nu s-a păstrat, *turkë, substantiv derivat de la verbul *tjerr* „a toarce”. Forma aceasta s-ar fi asociat apoi cu paronimul *stjurkë* împrumutat din latină pentru „instrumentul agricol” (sau pentru „proptea”), ducând la degajarea ideii de asemănare între forma instrumentelor în discuție, prevăzute cu două sau mai multe coarne. Obiecțiile care se pot aduce soluției lui Cimochoowski sunt de ordin atât lingvistic, cât și extralingvistic. Ideea de „răsucire”, cuprinsă în verbul *tjerr*, este importantă și vom reveni asupra ei în discuția asupra denumirilor în română și albaneză pentru „a toarce”, dar această idee nu e importantă pentru a denumi „furca”, întrucât nu furca este cea care se răsucește pentru a toarce firul, ci fusul. De fapt, importantă este tocmai asemănarea de formă dintre unealta agricolă și cea de tors, asemănare care nu poate fi ignorată cum face voit Cimochoowski; de asemenea, nu poate fi respinsă ipoteza că varianta *tjurkë* (cu varianta metatezată *stjurkë*) provine din *têrfurk* < lat. TRIFURCUS și nu dintr-un mai vechi *turkë (< *tjerr*), ale cărui urme nu s-au păstrat nicăieri în albaneză. Remarcăm aici faptul că la albanezi există furca de tors cu trei coarne (Zojzi 1950, p. 110, 111), ca și furca de strâns fânul cu trei coarne. Numai instrumentul agricol poartă un nume special

- și acela conservat din latină: *tërfurk*. Albaneza păstrează singură adjectivul TRIFURCUS „care are trei dinți” (Mihăescu 1993, p. 61), în vreme ce dialectele sarde continuă subst. TRIFURCIUM „furcă având trei dinți” (Meyer Lübke REW³, nr. 8900). Nu este însă exclus ca alb. *tërfurk* să fie o formă refăcută de singular și ca albaneza să fi împrumutat, de fapt, tot subst. TRIFURCIUM. Se știe, de asemenea, că și în limbile romanice occidentale dialectal derivatul diminutival FURCILLA, FURCELLA – păstrat și în română, dar cu sensul din latină, *furcea* „furcă mică” (DA, CDDE nr. 695) – a dezvoltat sensul „instrument de tors” (v. Wartburg FEW III, p. 892, 894, CDDE nr. 693, Densusianu 1926, p. 318-319); cuvântul a fost împrumutat și în basca din ținuturile franceze (Densusianu 1926, p. 318, 352, care a urmărit să compare tipurile de furci ale populațiilor din Pirinei, Balcani și Carpați; v. și Rohlf s 1927, p. 75). De altfel, chiar termenul de bază FURCA, și nu numai derivatul său diminutival, a dezvoltat în unele dialecte romanice de vest sensul „instrument de tors” (Densusianu „Grai și sufler” VII (1937), p. 348).
25. Walde, Hofmann LEW I, p. 250; CONUCLA este varianta populară a lui COLUCULA – derivat din latina târzie (sec. VI) al clasicului COLUS (Dauzat, Dubois, Mittérand 1964, p. 622). Termenul de bază, COLUS, și nu derivatul COLUCULA (CONUCLA) este conservat numai în bască, Walde, Hofmann *l.c.*; v. și Schuchardt ZRPH XXX (1906), p. 4. Basca a împrumutat și derivatul FURCILLA tot cu sensul „instrument de tors” (v. nota 24). COLUS a fost înlăturat în limbile romanice occidentale nu numai de diminutivul său COLUCULA, CONUCLA, păstrat în sardă, franceză și italiană de mijloc și de sud, ci și de împrumutul *rokka*, *rükka* din germană, conservat de retoromană, italiană de nord, spaniolă și portugheză (Jud 1914, p. 36-37, Meyer-Lübke REW³, nr. 2061, 7433). CONUCLA a intrat și în greacă cu sensul din limbile romanice occidentale: *kunukla* (Meyer-Lübke REW³, nr. 2061).
26. Verbul *a încurca* a fost explicat din lat. **incolucare* (prin faza **încuricare*) < COLUS cu sensul „caier” de G. Giuglea 1983, p. 28-29, 227; etimologia, care atribuie verbului sensul „a amesteca firele așa cum sunt amestecate și încălcite firicelele de caier ori de lână”, a fost acceptată între alții de Al. Rosetti 1986, p. 178, și de Viorica Pamfil 1977, p. 207; amândoi includ COLUS între cuvintele păstrate numai în română, pentru care limbile romanice occidentale conservă derivatul. Çabej SGJ I, p. 380-381 (s.v. *ngurroj*), respinge această etimologie tocmai pentru că termenul COLUS nu s-ar mai fi păstrat în nici o altă limbă cu excepția românei (pentru conservarea sa totuși în bască v. nota 25); în zona sud-est europeană nici albaneza nu a împrumutat COLUS, ci CONUCLA (v. nota 27). Çabej afirmă că *a încurca* s-a format de la *a descurca* (la fel Pușcariu EWR, p. 45), iar *descurca* ar fi derivat de la *scul* (< alb. *shkul*).
27. Alb. *kanurkëz* nu apare în dicționare. Termenul este adus în discuție ca temen de origine latină, ignorat de cei care s-au ocupat până la el de domeniul împrumuturilor latinești în albaneză, de către E. Çabej; el nu precizează însă aria de răspândire a cuvântului pe care îl glosează prin „suveică”, adăugând descrierea amănunțită a obiectului: „un fus purtând firul de lână într-o mișcare de du-te vino, servind ca suveică, atunci când se țes stofe groase în război” (Çabej 1962, p. 197, Çabej 1971, p. 369). G.B. Pellegrini 1980, p. 45, evidențiază contribuția etimologică a lui Çabej și trimite pentru demonstrarea ei la Çabej 1971. Dar în nici una din indicațiile bibliografice menționate de Pellegrini sau de Çabej însuși nu se găsește demonstrația necesară a soluției etimologice în discuție. Deducerea alb. *kanurkëz* din lat. CONUCLA prezintă mai multe inconveniente de ordin fonetic: rezultatele neașteptate ale evoluției lat. *-o-* și a grupului lat. *-cl-*; lipsa rotacismului consoanei *-n-* ar putea

fi încă o obiecție, dar ea nu e sigură câtă vreme nu știm nimic despre prezența cuvântului în toscă sau în ghegă. Pellegrini 1.c., Mihăescu 1966, p. 31, Haarmann 1972, p. 98, Kristophson 1988, p. 83 (care consideră etimologia nesigură, fără a oferi însă argumente) operează cu o variantă *komurkëz*, pentru care dau sensul „ghem“, „mosor cu ață de cusut“. Ei trimit la lucrările lui Çabej, care însă nu dă nici forma, nici sensurile luate în calcul de cei care l-au urmat. Mihăescu 1981, p. 232, dă *kanurkëz*, dar glosat tot „mosor de ață“ și adaugă comentariul puțin convingător că obiectul și numele se datorează strânselor relații comerciale dintre malul albanez și cel italian al Adriaticii. Revenind la forma cuvântului, e de presupus că la finală se află sufixul diminutival *-zë*.

28. Rom. *caier* < *CAIULUS < CAIA „băt, bătă, ciomag“ (Giuglea 1983, p. 226 și u., Meyer Lübke, REW³, nr. 1479, v. și Brâncuș 1991, p. 43). Deși în-româna actuală *caier* desemnează exclusiv materia textilă pusă în furcă, inițial este vorba despre sinecoca având ca rezultat în limbile romanice occidentale utilizarea denumirii instrumentului și ca nume pentru materia textilă aflată în el; trebuie evidențiat faptul că nu s-au păstrat urme de utilizare a cuvântului ca nume al instrumentului de tors și că în limba actuală există următoarea specializare: *caier* se numește materia textilă, iar *furcă* instrumentul în care aceasta se pune. De observat că rom. *furcă* poate numi cantitatea de lână aflată în instrument: *o furcă de tors*. Alb. *shtëllungë* „caier“ e pus în legătură cu *shtjell* vb. „a desface (lâna)“ (Çabej SGJ II, p. 155, cu bibliografie).
29. Lat. FUSUS „fus; ax“; sensul „ax“ apare și în cazul v. fr. *fus* (v. Wartburg FEW III, p. 920 și u.).
30. Çabej SE II, A-B, p. 292, care presupune că termenul este autohton, fiind legat de ideea de răsucire.
31. Lat. FILO, -ĀRE e un substitut popular și tardiv al lui NĒRE pe care l-a înlocuit din secolul al IV-lea în toate limbile romanice, lipsind numai în română (Ernout, Meillet DEL, p. 235, v. Wartburg FEW III, p. 533). ILR II, p. 124, nu-l include între cuvintele panromanice absente din română, deși el fusese ca atare caracterizat încă de Pușcariu DR III, p. 669 (v. și Pușcariu 1974, p. 160).
32. Littré 1962, VII, p. 1070.
33. It. *tòrcere* vb. „a suci, a răsuci; a toarce, *torcere la lana* a toarce lâna; a stoarce în teasc, a tescuri; *torcitóio* mașină de răsucit; torcătoare (unealtă)“, Mariana Stănculescu-Cuza, Haritina Gherman, George Lăzărescu, *Dicționar italian-român*, coordonator științific Alexandru Balaci, coordonare redacțională și lexicografică Cecilia Burghilea, București, 1983, p. 1023, 1024. Pentru utilizarea reflexului lui TORQUERE cu sensul „a toarce“ și în sarda de sud v. M.L. Wagner, citat de G. Giuglea, DR II (1921-1922), p. 825.
34. G. Giuglea, DR II, p. 825, face precizarea: „Probabil că în latina vulgară FILARE a însemnat „a face, a trage firul din lână, caier“, iar TORQUERE „a-l suci cu fusul“; v. și Pușcariu, DR III, p. 669. Româna și albaneza au păstrat din latină termenul general romanice FILUM (rom. *fir*, alb. *fill*), fără însă a participa la inovația reprezentată de derivatul FILARE, ale cărui reflexe în toate limbile romanice au sensul „a toarce“. Este posibil însă ca termenul regional rom. *a înfira*, *a înfiera* „a începe“, „a mijii“ (despre păr, mustață) să provină dintr-un derivat lat. IN-FILARE, explicație în favoarea căreia se poate aduce în discuție alb. *filloj* „a începe“. Termenul albanez ar putea fi însă derivat în această limbă și nu împrumutat din lat. FILARE. Th. Capidan (DR III, p. 759-760), care evidențiază această corespondență, socotește că expresia sinonimă alb. *zâ fill* „a începe“ (lit. „iau (apuc, prind) fir“) (v. și FS 1980,

s.v. *fill, zë*) a aparținut inițial domeniului țesutului. Este foarte probabil însă să provină din domeniul torsului, putând fi vorba de formarea firului scos din caierul din furcă pentru a fi răsucit pe fus; despre această acțiune de începere a formării firului vorbeau Giuglea și Pușcariu pentru a explica evoluția de sens a lat. FILARE. Tot dintr-un derivat al lui FILARE, *INPERFILARE, având de asemenea sensul „a începe să formeze firul”, s-ar putea explica, așa cum o face G. Giuglea DR II, p. 825, rom. *a înfiripa*. Giuglea zice că s-a pomit de la ideea de „a forma pe încetul un lucru, așa cum se alcătuieste un fir prin învârtirea lentă a fusului”. Nu este, însă, exclusă posibilitatea – ca și în cazul cuvântului *a înfi(e)ra* – să fie vorba de formarea firului prin tragerea lui din caierul furcii și nu de rezultatul toarcerii lui cu fusul. Pușcariu DR III, p. 669, acceptă cele două etimologii propuse de Capidan și Giuglea. Etimologia lui *a înfiripa* nu este preluată de DA, DEX, Meyer Lübke, REW³.

35. Apropierea de lat. TORQUERE se află la Meyer EWA, p. 431, soluție respinsă de Çabej SGJ II, p. 184, 185. Pentru sensul de bază „a învârti” al alb. *tjerr* „a toarce” v. și W. Cimochofski 1953 (v. nota 24).
36. TORTUS s-a păstrat în italiană, sardă, retoromană, provensală, spaniolă, portugheză cu alte sensuri decât în română și cu valoare adjectivală (ILR II 1969, p. 166); în latină exista și s.m. TORTUS „încolăcitură, spirală”. Trebuie menționat și faptul că albaneza a împrumutat probabil din latină forma de pl. TORTA a cuvântului TORTUM s.n. „funie (ca mijloc de tortură)”. Alb. *tortë* „frânghie, funie groasă din scoarță de tei, folosită la cărat” apare asociat cu *tjerr* „a toarce” în expresia *E tjerr tortë diçka* „a lungi prea mult ceva, un lucru” (FS 1980).

Abrevieri

- Ashta 1979 = Aneta Ashta, *Kontribut për terminologjinë popullore të pëllhurës*, în BS XVI (1979) 2, p. 156-180.
- Brâncuș 1991 = Grigore Brâncuș, *Istoria cuvintelor. Unitate de limbă și cultură românească*, București, 1991.
- BS = „Buletin Shkencor i Institutit Pedagogjik dyvjeçar të Shkodrës”, Shkodër, 1964 și urm.
- Candrea 1914 = I.A. Candrea, *Straturi de cultură și straturi de limbă la popoarele romanice*, București, 1914.
- Capidan = Th. Capidan, *Meglenoromâni*, București, I (1924), II (1928), III (1935).
- CDDE = I.A. Candrea, Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine (a-putea)*, București, 1907-1914.
- Cimochofski 1953 = W. Cimochofski, *Zur albanischen Wortforschung*, în „Lingua Posnaniensis” IV (1953), p. 194-197.
- Çabej 1962 = E. Çabej, *Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanischen*, în „Revue roumaine de linguistique” VII (1962) 1, p. 161-199.

- Çabej 1971 = E. Çabej, *Albanische Beiträge zur Kenntnis des lateinischen Wortschatzes*, în „Bolletino dell'Atlante linguistico Mediterraneo”. Studi offerti a Carlo Battisti e Gerhard Rohlfs, 13-15 (1971-1973), p. 365-377.
- Çabej SE = E. Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipës*, Tiranë, I, 1982, II, 1976, III, 1987.
- Çabej SGJ = E. Çabej, *Studime gjuhësore në fushë të shqipës*, I, II, Prishtinë, 1976.
- DA = *Dictionarul limbii române*, Academia Română, sub coordonarea lui S. Pușcariu, tomurile I-II, A-C, D-De, J-Lojnită, București, 1913-1949.
- Dauzat, Dubois, Mitterrand 1964 = A. Dauzat, J. Dubois, H. Mitterrand, *Nouveau dictionnaire étymologique et historique*, IVème édition revue et corrigée, Paris, 1964.
- Densusianu 1926 = Ov. Densusianu, *Semantism anterior despărțirii dialectelor române* II, în „Grai și suflet” II (1926) 2, p. 310-327.
- DEX = *Dictionarul explicativ al limbii române*, Academia RSR, Institutul de Lingvistică; coordonatori: I. Coteanu, Luiza Seche, M. Seche, București, 1975, continuare de tiraj, 1984.
- DR = „Dacoromania”. Buletinul „Muzeului limbii române”, condus de S. Pușcariu, Cluj, 1920 și urm.
- Ernout, Meillet DEL = A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, ediția a IV-a, Paris, 1959.
- FS 1954 = *Fjalor i gjuhës shqipe*, Tiranë, 1954.
- FS 1980 = *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1980.
- Giuglea 1983 = G. Giuglea, *Cercetări lexicografice*, în G. Giuglea, *Cuvinte românești și romanice. Studii de istoria limbii, etimologie, toponimie*, ediție îngrijită, introducere, note și indice de Florența Sădeanu.
- Haarmann 1972 = H. Haarmann, *Der lateinische Lehnwortschatz im Albanischen*, Hamburg, 1972.
- Hahn 1854 – J.G. Hahn, *Albanesische Studien*, vol. I-III, Jena, 1854.
- ILR II 1969 = *Istoria limbii române*. Academia RSR, vol. II. Redactor responsabil I. Coteanu; colectiv de revizie: I. Coteanu, I. Fischer, M. Sala, București, 1969.
- Jokl 1911 = N. Jokl, *Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung*, în „Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaft in Wien. Philosophisch-Historische Klasse” 168. Band, 1. Abhandlung, Viena, 1911.
- Jud 1914 = J. Jud, *Probleme der altromanischen Wortgeographie*, în ZRPh XXXVIII (1914) 1.
- Kristoforidhi 1961 = *Fjalor shqip-greqisht* prej K. Kristoforidhit, hartuar së pari me alfabet greqisht dhe botuar në Athinë më 1904 – transkriptuar tani me alfabet shqip dhe përpunuar prej Prof. A. Xhuvani, [Tiranë], 1961.
- Krostophson 1988 = J. Kristophson, *Romanische Elemente im Albanischen*, în „Zeitschrift für Balkanologie” 24 (1988) 1, p. 51-93.
- Littré 1962 = E. Littré, *Dictionnaire de la langue française*, Paris, 1962.
- Mann 1948 = S.E. Mann, *An Albanian Historical Dictionary*, Londra, 1948.

- Meyer EWA = G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache*, Strasbourg, 1891.
- Meyer-Lübke REW³ = W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Ed. a III-a, Heidelberg, 1935.
- Mihăescu 1966 = H. Mihăescu, *Les éléments latins de la langue albanaise*, în „Revue des études sud-est européennes“ IV (1966), p. 5-33, 323-353.
- Mihăescu 1981 = H. Mihăescu, *Locul elementelor lexicale latine din albaneză în cadrul romanității sud-est europene*, în *Semantică și semiotică*, sub redacția I. Coteanu și Lucia Wald. Omagiu lui Al. Graur cu ocazia împlinirii a 80 de ani, București, 1981, p. 216-234.
- Mihăescu 1993 = H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București, 1993.
- Murnu 1977 = G. Murnu, *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen mit historischen Vorbemerkungen mit einem Nachtrag* herausgegeben von H. Mihăescu, București, 1977.
- Pamfil 1977 = Viorica Pamfil, *Despre elementele latine păstrate numai în limba română*, în „Cercetări de lingvistică“ XXII (1977) 2, p. 205-208.
- Papahagi DDA² = T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, ed. a II-a augmentată, București, 1974.
- Pellegrini 1980 = G.B. Pellegrini, *I rapporti linguistici interadriatici e l'elemento latino dell'albanese*, în „Abruzzo“, *Rivista dell' Istituto di studi abruzzesi* XIX (1980) 1-2-3, p. 31-71.
- Pușcariu EWR = S. Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache I. Lateinisches Element*, Heidelberg, 1905.
- Pușcariu 1974 = S. Pușcariu, *Cercetări și studii*, ediție îngrijită de Ilie Dăn; prefață de G. Istrate, București, 1974.
- Pușchilă 1914 = D. Pușchilă, *Furca de tors*, în „Convorbiri literare“ XLVIII (1914) 5, p. 465-474; 6, p. 660-664.
- Rohlf's 1927 = G. Rohlf's, *Baskische Kultur im Spiegel des lateinischen Lehnwortes*, în *Karl Voretzsch zum 60 Geburtstag 1927*, p. 58-87.
- Romansky 1909 = St. Romansky, *Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen*, în „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache“ X (1909).
- Rosetti 1986 = Al. Rosetti, *Istoria limbii române. De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, ediție definitivă, București, 1986.
- Săineanu DULR = L. Săineanu, *Dicționar universal al limbii române*, vol. I-V, ediție revăzută și adăugită de Al. Dobrescu, I. Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu și Victoria Zăstroiu, Mydo-Center, 1995-1996.
- Skok ERHZJ = P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1971-1974.
- Walde, Hofmann LEW = A. Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, 3. neuarbeitete Auflage von J.B. Hofmann, vol. I, II, Heidelberg, 1954.
- v. Wartburg FEW = W.v. Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, 3. Band D-F, Tübingen, 1949.

- Xhuvani, Çabej 1956 = Al. Xhuvani, E. Çabej, *Parashtesat e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1956, reeditat în Al. Xhuvani, *Vepra I*, Tiranë, 1980.
- Xhuvani, Çabej 1962 = Al. Xhuvani, E. Çabej, *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1962, reeditat în Al. Xhuvani, *Vepra*, Tiranë, 1980.
- Zojzi 1950 = Rrok Zojzi, *Studim mbi veshjet kombëtare*, în „Buletin i Institutit të shkencave“ IV (1950) 1-2.
- ZRPh = „Zeitschrift für romanische Philologie“, hgg. von G. Gröber, Halle 1877 și urm.

Cercetare etnolingvistică asupra denumirilor balcanice ale Căii Lactee

1. Analiza astrinimelor balcanice populare arată că popoarele balcanice cunosc Venus, Ursa-Mare, Pleiadele, Orion și Calea Lactee, și mai puțin Ursa-Mică, Sirius, Lebăda etc. Se poate observa că modelele onomasiologice și denumirile lui Venus, Ursei-Mari și Pleiadelor sunt de obicei foarte arhaice, pe când pentru Orion și Calea Lactee sunt caracteristice denumiri și modele relativ mai târzii, mai noi¹. Această observație ne duce la presupunerea că Orion și Calea Lactee au fost delimitate mai târziu pe cer și, prin urmare, mai târziu denumite în comparație cu Venus, Ursa-Mare și Pleiadele. De aceea, în denumirea lui Orion și a Căii Lactee se pot observa unele rezultate foarte interesante ale contactelor lingvistice și culturale balcanice.

În contribuția de față voi prezenta pe scurt momentele principale dintr-o cercetare vastă asupra denumirilor balcanice ale Căii Lactee².

Denumirilor Căii Lactee le sunt dedicate multe cercetări³, dar nici una nu cuprinde toată aria balcanică, care aici este privită în legăturile ei cu regiunile vecine. În lucrările existente, denumirile Căii Lactee sunt analizate de obicei numai în cadrul unei limbi balcanice și adeseori compararea cu limbile înrudite și limbile vecine, ca și metoda etnolingvistică și cea areală lipsesc.

2. În legătură cu denumirile Căii Lactee și legendele despre ea în Balcani, se delimitează în general două arii de răspândire: 1) aria centrală, mai recentă, cu interpretări ale Căii Lactee ca „paie împrăștiată”; 2) aria periferică, arhaică, în care interpretările ca „paie” lipsesc.

3. Aria sud-est europeană a reprezentărilor Căii Lactee ca „paie împrăștiată” este foarte întinsă și include multe limbi: ea cuprinde teritoriile limbilor bulgară și sârbocroată, partea de vest a teritoriului dacoromân, dialectele aromân și meglenoromân, limba maghiară, albaneza de nord, turca și o parte din dialectele grecești. În afara Peninsulei Balcanice, această reprezentare există în Sardinia, Asia Mică, regiunea munților Caucaz, partea de sud-vest a Asiei, Peninsula Arabică, Africa de Nord și de Est, caracterizând unele limbi turanice, iranice și semitice, armeană (unde este atestată cel mai devreme – în sec. VII) și unele limbi caucaziene și africane de nord.

În cadrul vastei arii sud-est europene, în privința tipurilor de denumiri și legende, se pot delimita câteva zone.

3.1. La sud se situează zona prezentării „popă hoț”, după care Calea Lactee s-a format din paiele pe care un popă le-a furat și, ducându-le, le-a împrăștiat în

drumul său. Această interpretare este caracteristică mai ales pentru greci – ea este atestată în Macedonia, Epir, Elada Centrală și Peloponez, și în plan lingvistic își găsește expresia în forma internă a astronimului „paiete popei / paiete preotesei”: *To ahiro tou papa. Tis papadias tahera*. Din greacă, acest model onomasiologic, împreună cu legenda respectivă, a pătruns în dialectele bulgare de sud-vest (și tot așa în unele localități din Bulgaria de Nord) – *Popova slama, Popuvă pl'avă*, ca și unele dialecte albaneze meridionale.

3.2. Cea mai întinsă este zona centrală, unde Calea Lactee e privită ca paiete pe care un fin le-a furat de la nașul său și pe drum le-a împrăștiat. Pe întregul teritoriu lingvistic bulgar și pe cel sârbocroat, în dialectele albaneze de nord, în dialectele grecești din Epirul de Nord și din insula Corfu, numele Căii Lactee are forma internă „paiete nașului”, iar legenda respectivă povestește despre finul-hoț: bulg. *Kūmóva (ta) slama, Kaltatova slama, Krāšnikuva slama*; sârbocr. *Kumova slama*; alb. *Byku i kumarës, Kaste e koumpterit, Sana e kumarës*; gr. *Tou koumparou tahera, To ahero tou nounou*.

Denumirile românești legate de interpretarea „furt de la naș” sunt *Calea finului*, *Calea / Drumu nașului* și sunt răspândite în Banat (mai ales în partea lui cea mai de sud și cea mai de vest) și în Dobrogea, iar la meglenoromâni astronimul este *Drumu mămușului*. La aromâni interpretarea este încorporată numai în legendă, dar nu există un termen corespunzător. Și, în plus, în legendă este vorba nu despre paiete furate, ci despre lapte furat – fapt care probabil se datorește dorinței de a fi explicată denumirea aromână *Calea laptilui*, folosită paralel cu *Călea a pâl'ilor*. Și la găgăuzi legenda de tipul „furt de la naș” (*Saman jolu*) se leagă cu o denumire cu formă internă „calea paielor”.

3.3. Zona de nord se caracterizează cu imaginea „un țigan (a furat și) a risipit paiete” și cuprinde unele dialecte maghiare de sud-vest și altele pe teritoriul României, ca și graiurile dacoromâne din Banatul de Nord, Crișana și Transilvania. Pe plan lingvistic, această imagine se realizează în termeni care au drept component etnonimul *țigan*: mag. *Cigány-szuómázás* (cuvânt cu cuvânt: „paiete țiganului”), *Cigányok útja* (cuvânt cu cuvânt: „drumul țiganului”) etc.; rom. *Paiete țiganului*, *Țiganii cu paiete*, *Calea / Drumu țiganului* etc.

3.4. La vest este răspândită reprezentarea că un sfânt (de obicei Sf. Petru) a risipit paiete. Această reprezentare se oglindește nu numai în legende, dar și în termenii croați (*Petrova slama*) și maghiari (*Szempétőrszómájo*) cu forma internă „paiete Sfântului Petru”.

3.5. Legendele și denumirile în care nu se precizează cine (a furat și) a risipit paiete se întâlnesc în toată aria interpretărilor Căii Lactee ca „paiete”. Sunt însă deosebit de caracteristice pentru părțile ei de nord și de est. Forma internă „calea / cărarea de paiete” este foarte răspândită în turcă și găgăuză (tur. *Saman yolu, Samanyalğı, Samanyolağı*, găg. *Saman Jolu*), dar se întâlnește des și în maghiară, în dacoromână și aromână (mag. *Szómásút, Szóma potyogatott út, Szénahordó út, Szalmászekérút, Pazdorgyás út*, dr. *Calea paielor*, *Calea de paiete*, *Drum(u) cu (de) paiete(le)*, *Cărarea de paiete*, *Dâra de paiete*, ar. *Călea a pâl'ilor*, și este foarte rară în bulgară și în greacă.

În grupul denumirilor „neutre“ includem și termenii cu formă internă „paiete“, întâlniți pe tot teritoriul bulgar [*Slama (ta)*, (*Pl'ava(ta)*] și rar în sârbocroată și română, ca și denumirea românească *Caru cu (de) paie*, și cele turcești – *Samandöken*, cuvânt cu cuvânt: „împrăștiere de paie“, și *Samanuğrisi*, cuvânt cu cuvânt: „hoț de paie“.

3.6. Datele areale permit, într-o serie de cazuri, să se urmărească drumurile diferitelor modele onomasiologice. Compararea distribuției areale a diferitelor denumiri pentru *naș* cu distribuția areală a lexemelor cu sensul de „naș“ ca element al numelor Căii Lactee arată că în bulgară termenii cu forma internă „paiete nașului“ s-au răspândit din vest spre est. Referitor la denumirile românești legate de reprezentarea Căii Lactee ca *paie* s-au exprimat câteva păreri: că au pătruns în română din maghiară⁴, că prezintă o adaptare locală a unui tip de denumire balcanic de origine răsăriteană, răspândit în Peninsula Balcanică măcar parțial prin filieră turcească⁵, ori că provin din sârbocroată⁶. După părerea noastră, în română această interpretare a pătruns pe două căi – din sârbocroată provin denumirile din sudul Banatului cu forma internă „paiete“ sau „drumul nașului / finului“, iar din maghiară au venit denumirile care au drept component etnonimul *figan*, răspândite la nordul celor care conțin elementul „naș“ sau „fin“. În ce privește maghiara, se pot presupune tot două căi de pătrundere: din sârbocroată (pentru tipul „un sfânt a risipit paiete“) și probabil din turcă (pentru forma internă „drumul de paie“). În legătură cu răspândirea astronimelor cu forma internă „paiete nașului“ în dialectele albaneze de nord, se impune părerea că aceste astronime au pătruns din dialecte sârbești. Situația din găgăuză este probabil rezultatul împrumutării numelui turcesc *Saman yolu* și a legendei bulgărești „furt de la naș“. Cu modelul „popă hoț“, greaca a influențat dialectele bulgare de sud-vest și cele albaneze de sud. Pe de altă parte, răspândirea denumirilor grecești cu formă internă „calea paielor“ în partea orientală a teritoriului lingvistic grecesc le pune fără dubiu în legătură cu astronimele turcești respective, iar întrebuintarea denumirilor grecești cu forma internă „paiete nașului“ pe insula Corfu și în Epirul de Nord arată că au pătruns probabil din dialectele bulgare din Macedonia. Astfel, Balcanii prezintă o imagine complicată de interferențe lingvistice și culturale bi- și multilaterale.

3.7. Fără cartografierea detaliată a întregii arii de răspândire (și în afara Balcanilor) a interpretărilor Căii Lactee ca „paie“, nu este posibil să se rezolve problema provenienței inițiale a acestor interpretări. Din perspectiva balcanică însă prezintă interes întrebarea: care popor a adus această imagine în sud-estul Europei? Analiza areală a datelor din lingvistica bulgară arată că în bulgară această imagine s-a răspândit din vest spre est, și nu din est spre vest, cum era de așteptat, dacă ea ar fi venit de la turci. Vom menționa, de exemplu, cazul cu astronimele de tipul bulg. *kervantijka* pentru „Sirius“, care fără îndoială este adus în Balcani de către turci – se poate urmări ușor răspândirea acestor astronime din est spre vest. Din cauză că datele turcești, albaneze, grecești și sârbocroate nu sunt îndeajuns caracterizate în plan geografic și din cauza lipsei de cercetări asupra tipurilor areale ale împrumuturilor turcești pe teritoriul lingvistic bulgar și în general în limbile balcanice, în etapa actuală n-ar trebui să renunțăm la ipoteza turco-otomană. Totuși,

propunem și o altă posibilitate: această interpretare să fi fost adusă în Balcani de către cei 14.000 (30.000) de perși, stabiliți în anul 838, în frunte cu Teofoba, în regiunea Vardarului de Jos. Pentru sec. al IX-lea aceasta a fost o populație numeroasă care, treptat, a fost asimilată de către slavii bulgari, cărora le-a transmis (probabil împreună și cu alte trăsături ale sale specifice) reprezentarea Căii Lactee ca „paie furate și risipite“. De la slavii bulgari această reprezentare a pătruns la sârbi, albanezi și greci. Interpretările „furt de la naș“ și „popă hot“ sunt variante balcanice ale interpretării generale despre paiele furate și risipite. Aceste variante arată că pentru popoarele balcanice păcatele cele mai mari sunt furtul de la naș și furtul făcut de un popă.

4. Aria marginală arhaică, în care interpretările ca „paie“ lipsesc, se formează la nord de denumirile românești *Drumul robilor*, *Calea lui Troian*, *Calea lapteului* etc., la sud de modelul onomasiologic grecesc „râul Iordan“ și la vest de denumirile slovene cu formă internă „cale romană“.

4.1. În graiurile românești din Muntenia, Oltenia, Dobrogea și Moldova se folosește denumirea *Drumul / Calea robilor*, cu care este legată legenda despre Calea Lactee ca un drum după care s-au orientat spre casă robii, fugind noaptea de tătarii, căpcăunii sau turcii care i-au robit. În vasta arie a denumirii *Calea robilor* se plasează două arii separate – sudică și nordică – cu denumirile *Troianul (cerului)* (numai în sud), *Căru lu strojân*, *Căru lu trojân* (în Maramureș) și *Drumu / Calea / Cărarea lui Troian*. Acești termeni sunt răspândiți mai compact în Maramureș, în Transilvania de sud-est, în Muntenia de vest și de nord, și tot așa în puncte izolate din Oltenia, Banat, Moldova și Bucovina. Ei sunt legați de câteva legende diferite: după acest drum s-au orientat robii daci, prizonieri ai împăratului Traian, întorcându-se de la Roma în Dacia; sau: pe drumul acesta împăratul Traian și-a dus robii într-o altă țară, unde le-a dat pământ etc.

Legenda despre robii fugiți reflectă evenimente istorice diferite – cucerirea Daciei de către împăratul Traian, invazia tătarilor, cucerirea Peninsulei Balcanice de către turci. Gruparea variantelor tătare în Moldova și a celor turcești în Oltenia și Moldova de sud reflectă destinul istoric diferit al țărilor române.

Astronimele sus-amintite și legendele corespunzătoare nu sunt cunoscute altor popoare, cu excepția sârbilor din Negotinska Krajna, care desigur le-au primit de la români. După toate aparențele, acest tip de astronime și legende lipsește la aromâni, meglenoromâni și istoromâni.

În tradiția populară română (astronime populare, toponime, legende, colinde), împăratul Traian este una din figurile importante. În toponimie, valurile cu șanț și drumurile vechi sunt atribuite de obicei împăratului Traian. Legătura împăratului Traian cu valurile și drumurile se vede și în sensurile substantivului *troian*. Compararea ariilor de răspândire a denumirilor Căii Lactee, legate de împăratul Traian, cu valurile cu șanț (printre care și cele două foarte cunoscute *Brazda lui Novac* de nord cu numele popular *Troian*, și *Brazda lui Novac* de sud cu numele populare *Brazda lui Iorgovan*, *Valul lui Traian*, *Troianul*, arată că aria meridională de astronime urmează linia celor două valuri. Aceasta dovedește proveniența astronimelor de la toponimele respective. Deosebit de con-

vingător este faptul că astronimul *Troianul*, *Troianul cerului* se întâlnește numai în aria de sud, adică acolo unde se găsesc valurile numite *Troianul*. Această coincidență în răspândirea astronimelor și toponimelor se observă și în cazul astronimelor *Troianul*. *Drumul lui Troian*, folosite pe malul Oltului – drumul pe malul Oltului s-a numit *via Traiana* și acum este păstrat cu numele *Calea Troianului*. Mecanismului formării astronimului de la toponim constă în asemănarea Căii Lactee cu drumul terestru sau cu valul pe care este și un drum pentru soldații de gardă. La această asemănare contribuie și orientarea vest-est a valurilor *Troian*, care coincide cu orientarea preponderentă a Căii Lactee. Denumirea Căii Lactee prin transferul numelui unui drum terestru este larg răspândită (compară germ. *Frankfurter Strasse*, *Strasse nach Aachen*, *Nierenbergerpatweg*, *Koelsche Strasse*, ital. *La vie' tra Napul e Rrome*, *La vije tra Ascul' e Rrome*). Un exemplu grăitor pentru asemenea transfer este denumirea cu forma internă „cale romană”, „cale spre Roma”, care este foarte populară în limbile romanice, în unele dialecte germane, în cehă și slovenă (unde este chiar principala denumire). Din cauza atribuirii drumurilor romane împăratului Traian, astronimele românești *Drumul lui Troian* și *Troianul* pot fi privite ca variante ale denumirilor cu forma internă „cale romană”. Tot așa, denumirea olandeză *Brunelstroet*, literal „drumul Brunhildei”, reprezintă un transfer al numelui obișnuit pentru drumurile romane asupra Căii Lactee. Prin urmare, putem conchide că aria dacoromână a „denumirilor Traiane” ale Căii Lactee poate fi privită ca partea cea mai estică din vasta arie a formei interne „cale romană”.

Alte trei denumiri ale Căii Lactee aruncă, după părerea noastră, lumină asupra etimologiei și fazelor precedente din dezvoltarea celei mai răspândite denumiri a Căii Lactee – *Calea / Drumul robilor*. Este vorba de astronimul *Calea orbilor*, răspândit mai ales în Moldova de sud și Muntenia de est; de astronimul *Orbu cerului*, atestat o singură dată în satul Horgești, județul Bacău, ca și de astronimul *Crângul cerului* – înregistrat în patru localități din Moldova. Iată ipoteza noastră: în latină, după modelul vechi grecesc (gr. v. *Galaktos kiklos*, *Galaktios kiklos*, o *Galaksias kiklos*), s-au folosit în unele denumiri ale Căii Lactee lexemele *Circulus*, *Circus*, *Orbis [lacteus]*. Ca nume ale Căii Lactee, aceste lexeme nu s-au păstrat în limbile romanice. Însă, după părerea noastră, în primul component al astronimului *Orbu cerului* se ascunde chiar lat. *orbis* „cerc” și deci forma internă a astronimului este „cercul cerului”. Nouă ni se pare că evoluția semantică „boltă cerească” → „Calea lactee”, propusă în DA pentru *Crângul cerului*, nu este foarte convingătoare. După părerea noastră, cuvântul *crâng* păstrează aici sensul slav inițial „cerc” și astronimul este un calc făcut de dacoromâni după denumirea cu formă internă „cercul cerului” din limba populației romanizate, pe care o reconstruim ca *orbis caelli. Forma *orbu* în *Orbu cerului*, în loc de forma așteptată *orbe (< lat. *orbis* „cerc”), se explică prin confuzia între *orbis* „cerc” și *orbis* „lipsit de ceva; orb”, înregistrată încă din latină. Aceasta a dus la modificarea sensului după *orbis* „orb”, în astronimul *Orbu cerului* (< *orbis caelli) după același mecanism, urmele căruia le regăsim și în denumirea meglenoromână pentru „tâmples” *uorbil' uocli*⁷. Faza următoare din acționarea acestei etimologii populare este astronimul

Calea orbilor. Apariția noului element – *cale* sau *drum* – se explică prin: 1) necesitatea de a introduce un nou element de bază, din cauza modificării semantice și morfologice a lui *orbis* în *orbis*; 2) drumul este imaginea principală în denumirile latine și romanice ale Căii Lactee. Noua formă internă „drumul orbilor“ naște și explicația termenului ca „drum după care se orientează orbii noaptea sau care este dat orbilor de Dumnezeu, ca să le arate calea spre lumea de dincolo“. Mai departe, *Calea orbilor* e transformată de slavi, ca rezultat al metatezei licvidei, în *Calea robilor* (pentru slavi, protoslav. *orbŭ „rob“ a coincis cu *orb* din *Calea orbilor*). Probabil, legenda robilor fugiți s-a născut din interferența „denumirilor Traiane“ cu denumirea nou-născută *Calea / Drumul robilor* și amintirea vie despre cucerirea Daciei de către împăratul Traian.

4.2. Denumirea Căii Lactee ca „drumul laptelui“ își are rădăcinile în antichitate. Cele mai vechi nume în greaca veche sunt *to gála ouranion* (cuvânt cu cuvânt: „laptele cerului“) și *to gála* (literal „laptele“). Mai târziu sunt *Galaktos kiklos* și *Galaktios kiklos* (cuvânt cu cuvânt: „cercul laptelui“). Etapa următoare din evoluția denumirilor vechi grecești prezintă *Galaksios* (<*Galaktios*), *o Galaksias* și *o Galaktias*. Romanii urmează tradiția grecească în denumirea Căii Lactee: *Galaxius*, *Galaxeus*, *Circulus lacteus*, *Orbis lacteus* și *Via lactea*. După V. Gündel, nu se poate stabili dacă romanii au avut sau nu o denumire proprie pentru Calea Lactee, fiindcă termenii latini sunt în strânsă legătură cu cei vechi grecești. Singurul moment nou este imaginea drumului – *via*, considerat de C. Volpati ca denumirea latină originală. Cele mai multe limbi europene cunosc de obicei, ca denumiri literare, termeni cu forma internă „calea laptelui“. Prezența elementului „drum“ arată clar proveniența latină, și nu greacă veche, a denumirilor europene. Pentru Peninsula Balcanică, numele de acest tip nu sunt prea caracteristice și, în măsura în care sunt înregistrate în bulgară și albaneză, sunt fără îndoială literare. Altfel stau lucrurile în română. În graiurile dacoromâne, aria lui *Calea laptelui*, *Drumu laptelui*, *Drumul de lapte* este mai compactă în regiunea Făgărașului și Brașovului, dar astrinimul se întâlnește și în unele localități din Banat, Oltenia, Muntenia și Moldova. Este greu de stabilit dacă această răspândire arată influența limbii literare asupra graiurilor, dar prezența acestei denumiri și în aromână (*Călea a lăptihui*) ne dă dreptul să presupunem că româna este singura limbă romanică păstrătoare (nu numai pe cale celtică) a modelului latin, exprimat prin *Via lactea*. Vom aminti că tot numai în română (dintre limbile romanice) continuă să existe și lat. *Lucifer*, iar după ipoteza, exprimată mai sus, și lat. *Orbis [lacteus]*.

4.3. În română și bulgară există și alte denumiri locale ale Căii Lactee, în care apare imaginea drumului. Mai ales la românii din Moldova și Oltenia, Calea Lactee se interpretează după tradiția creștină ca drumul spiritelor celor morți spre lumea cealaltă – spre cer, rai sau infern, spre Judecata de Apoi, ceea ce în limbă se oglindește în denumiri de tipul *Calea dreptilor*, *Calea păcătoșilor* etc. Multe interpretări românești creștine sunt variante ale reprezentării Căii Lactee ca drumul robilor fugiți. Cu interpretarea Căii Lactee ca drum ceresc, drum spre lume de dincolo, sunt legate și toate denumirile în care ea este atribuită unor personaje creștine diferite: mgl. *Drumu Domnului*, dr. *Drumul / Dunga îngerilor*, *Drumul celor trei crai*.

4.4. În Balcani, modelul onomasiologic „râul Iordan“ este specific numai pentru greci – *Iordanis potamos, poutamos*. De la ei a pătruns și într-o localitate turcească. Răspândirea generală a modelului chiar și în zone cunoscute prin lexicul lor arhaic îi confirmă vechimea relativă (dar după sec. I, cum arată legătura cu creștinismul).

4.5. Limbile balcanice cunosc și modelul onomasiologic „brâu“ în denumirea Căii Lactee: bulg. *Pojas*, gr. *To zounar tou ourané*, cuvânt cu cuvânt „brăul cerului“, *To zounari tis kalogrias*, cuvânt cu cuvânt „brăul călugăriței“, dr. *Brăul, Brăul cerului, Brăul luminos al cerului*, ar. *Brănu uranólui*, dr. *Brăul pământului, Brăul îngerilor, Brăul Maicii Domnului*. În bulgară și greacă, aceste denumiri au un caracter local, iar în dacoromână ele au o arie bine delimitată – Moldova de sud-vest și Transilvania de sud-est. Deși astronimul bulgar are corespondențe în slovenă, polonă și rusă, nu este sigur că în bulgară denumirea este arhaică, fiindcă ea poate fi și rezultatul contactelor lingvistice româno-bulgare. În română însă acest model cu siguranță este foarte vechi, dacă se au în vedere paralela dacoromână-aromână (dovadă a existenței astronimului în româna comună) și realizarea modelului în ambele dialectele cu același cuvânt, socotit ca provenit din substrat.

5. În ce privește denumirile Căii Lactee, o atenție specială merită relația astronim: legendă. În interpretările ca „paie“, astronimul sintetizează legenda respectivă (funcția „condensatoare“ a termenului după terminologia lui Sv. Tolstaja⁸). În acest tip de relație între astronim și legendă, importantă este legenda, ceea ce în perspectiva areală este demonstrat prin faptul că legenda se răspândește prima (și deci are o arie mai întinsă), iar astronimul respectiv se răspândește mai târziu. Există și relația inversă – termenul „creează“ legenda (funcția „producătoare“ a termenului după terminologia lui Sv. Tolstaja): de exemplu, astronimul *Calea orbilor* „creează“ explicația că aceasta este drumul după care se orientează orbii noaptea sau care este dăruit orbilor de către Dumnezeu, ca să le arate drumul spre lumea de dincolo; alt exemplu: interpretarea denumirilor cu numele împăratului Traian în contextul culturii populare este unul dintre factorii care „creează“ legendele despre Calea Lactee, legate de împăratul Traian, ceea ce explică și versiunile foarte diferite ale acestor legende.

Note

1. Referitor la această problemă, v. următoarele publicații ale D. Mladenova: *Balkanski etnolingvistični usporodi iz oblasita na narodnata astronomija*. Rezumatul tezei de doctorat, Sofia, 1996, 35 p.; *Bălgarski dialektni nazvanija na săzvedjeto Orion*, în „Bălgarska reč“, 1995, 2, p. 23-24; *Bălgarskite narodni astronomi – ogledalo za istorijata na bălgarskija ezik*, în „Bălgar ski ezik“, 1996, 2, p. 49-52; *Balkan-*

- ski usporèdiți pri narodnite nazvanija na zvezdi i săzvezdija*. 1. *Astronomi s văt-rešna forma „ralița (čast ot raloto)“*, în „Bălgarska knižovna i narodna reč“, sub ti-par la Editura Universității din Sofia „St. Kliment Ohridski“ (13 p. + 1 h.); *Balkanski usporèdiți pri narodnite nazvanija na zvezdi i săzvezdija*. 2. *Astronomi s văt-rešna forma „moma s kobilița“*, în „Etnolingvistični problemi na balkanskite narodi“ (25 p. + 1 h.), sub ti-par; *Die rumänischen volkstümlichen Stern- und Sternbildnamen in der Perspektive der Balkansprachen*, în „Revue des études sud-est europé-nes“, 1997, 3-4, sub ti-par.
2. Problema aceasta este mai amănunțit și mai argumentat discutată în capitolul de-spre Calea Lactee în D. Mladenova, *Balkanski etnolingvistični usporèdici iz oblasti na narodnata astronomija*, Sofia, 1996 (574 p. și 39 hărți). Teză de doctorat, sub ti-par.
  3. Există cercetări asupra denumirilor franțuzești (H. Rotzler. *Die Benennungen der Milchstrasse im Französischen*. Romanische Forschungen. Erlangen, XXXIII Bd., 1915, 794-850), romanice (C. Volpati, *Nomi romanzi della Via lattea*. „Revue de lin-guistique romane“, 9, Paris, 1933, 1-51), germane (V. Stegemann, *Sternbilder II. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bd. 9, Berlin, 1938-1941, 677-689), vechi grecești și latine (W. Gundel, *Galaksias – Paulys Real – Enzyklopä-die der klassischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung, begonnen von G. Wissowa. 7. Bd., Stuttgart, 1912, 560-571), slave (Wl. Kupiszewski, *Polskie slow-nictwo z zakresu astronomii i miar czasu*, Warszawa, 1974, 102-108; K. Moszyn-ski, *Kultura ludowa slowian*. Tom II. *Kultura duchowa*. Cz. 1. Warszawa 1967², 44-45). Pentru denumirile și reprezentările Căii Lactee la multe popoare europene și neeuropene, v. M. Gladyszowa, *Wiedza ludowa o gwiazdach*, Wrocław 1960 (= Bi-blioteka etnografii polskiej. Nr. 4), 77-89, 139-143. Însă prima contribuție în acest domeniu îi aparține lui J. Grimm care, în *Deutsche Mythologie*. Gütersloh, 1875⁴, Bd. I, 296; Nachträge, p. 106, se oprește și la denumirile Căii Lactee în mai multe limbi.

Pentru regiunea sud-est europeană vom menționa cercetarea denumirilor și legen-delor neogrecești în perspectiva comparată, largă a lui N. Politis, *Oi peri asteron kai asterismon mythoi*, în N.G. Politis, *Laografika symmeikta*, Athinai, Tomos B., 1921, 178-208; lucrarea lui L. Mándoki: (*Straw Path. Data on the Spread and the Origin of the Mediterranean Name Type of Via Lactea*. – Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. T. XIV. Budapest, 1965, 117-139) despre denumirile și legendele maghiare, reprezentând Calea Lactee ca „paie împărțiate“, unde sunt aplicate metoda contrastivă și cea areală; E. Vrabie (*Termeni bazati pe metafore, la români și la alte popoare*. – Studii de slavistică. Vol. I. București, 1969, 89-113) se oprește la denumirea română metaforică *Paiele țiganului*, analizând-o tot așa în perspectiva comparată; M. Bojan (*Numiri populare românești pentru Calea Lactee*. – Cercetări de lingvistică. Anul XV/1970, 1) prezintă denumirile românești dialectale la nivel lingvogeografic, dar fără comparație cu astronimele populare în alte limbi; pe șaza unor materiale nepublicate din Atlasul lingvistic mediteranean. M. Cortel-azzo se ocupă de denumirile Căii Lactee în aria mediteraneană, așa cum este pre-zentată în rețeaua atlasului, adică numai zonele litorale (M. Cortelazzo. *Conver-gencies and Divergencies in Mediterranean Names for the Milky Way (Based on ALM Materials)*. – Issues in Linguistics. Papers in Honor of Henry and Renée Kahane. Urbana, Chicago, London, 1973, 114-125); tipurile de denumiri și legende

bulgărești sunt prezentate de N. Kovačev, fără să fie puse în context balcanic și slav mai larg și fără analiză areală (N. Kovačev, *Galaktikata v predstavite i kosmonimijata na bălgarskija narod*, în „Slavistični proučvanija“. Sbornik v čest na X Meždunaroden slavističen Kongres, Veliko Târnovo, 1988, p. 23-27).

Nu este posibil să prezentăm amănunțit datele lingvistice și etnografice pe care le-am adunat, și nici sursele lor. Au fost folosite multe dicționare și atlase dialectale, arhive dialectale și etnografice, publicații etnografice etc. Aș vrea să notez numai unele publicații dedicate special astronomiei și legendelor, legate de ele: J. Kovačev, *Narodna astronomija i meteorologija. Prinos kăm bălgarskija folklor*, în Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis 30. Sofia, 1914; V. Koseska, *Bulgarskie slownictvo meteorologiczne na tle oĝóhtoslowianskim*. Wrocław. Warszawa, Kraków. Gdansk. 1972; I. Otescu, *Credințele țăranului român despre cer și stele*. – Analele Academiei Române. Seria II. – Tomul XXIX. 1906-1907. Memoriile Secțiunii literare. București, 1907; T. Pamfile, *Cerul și podoabele lui după credințele poporului român*. – Din viața poporului român. Culegeri și studii XXVI. București, 1915; N. Dj. Janković, *Astronomija u predanjima, običajima i umotvorninami srba*, în „Srpski etnografski zbornik“, kn. LXIII, Drugo odeljenje. Život i običaji narodni, kn. 28. Beograd, 1951; Tih. R. Djordjević, *Priroda u verovaniju i predanju našega naroda*. 1 kn. în „Srpski etnografski zbornik“, kn. LXXI, Odeljenje društvenih nauka. Život i običaji narodni, kn. 32, Beograd, 1958; M. Matičetov, *Slovenska ljudska imena zvezd in predstave o njih*. – Anzeiger für slavische Philologie 6. Wiesbaden, 1972, 60-103; Vl. Gordlevskij, *Predstavlenija osmancev o nebesnyh telah. Materjalj*, în „Etnografičeskoe obozrenie“, 1909/4, god. XXI, kn. LXXXIII, Moskva, 1910; U. Harva, *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker* (= FFC 125). Helsinki, 1938.

4. L. Mándoki, *op. cit.*, p. 135.

5. E. Vrabie, *op. cit.*, 96.

6. S.V. Semčinskij, *Bilingvizm i zaimstvovanie metafor (Na materiale slavjano-vostočnoromanskih jazykovyh kontaktov)*, în „Filologičeskie nauki“, 1975, 4, p. 66.

7. Mgl. *uorbu uocl'u* „tâmplă“ a moștenit lat. *oculorum orbis*, *orbis* „orbitele ochilor, ochii“ (pentru acest sens al lui *orbis* v. Thesaurus Linguae Latinae. Vol. IX, 2, fasc. VI, Leipzig, 1978, p. 912), având loc aici o confuzie a lat. *orbis* „cerc“ și *orbis* „lipsit de ceva; orb“ (e posibil chiar ca această confuzie să fie fost cauza lipsei unor moștenitori ai lat. *orbis* în limbile romanice). Tocmai confuzia între *orbis* și *orbis* a dus la transformarea semantică a mgl. *uorbu uocl'u* după *orbis* „orb“ și de aici forma internă a construcției meglenoromâne este „orbul ochiului“. Evoluția formei interne cunoaște trei faze: 1) „orbita ochiului“ (lat. *oculorum orbis*); după confuzia între *orbis* și *orbis* → 2. „orbul ochiului“ (această fază este păstrată în mgl. *uorbu uocl'u*, *uorbil'i uocl'i* „tâmplă, tâmple“ → 3) „ochi orb“, „ochi orbi“ – faza aceasta este atestată în denumirile dialectale dacoromâne pentru tâmplă *ochiul orb* (Banat), *ochi chior* (Dobrogea) (DLR 7/2, 93). Cu aceeași formă internă sunt denumirile tâmplei în bulgară, sârbocroată și maghiară: bulg. *slepji očji*, sârbocr. *sljepo oko*, *slepočnica*, *sljepočica*, *sljepočnjača*, *sljepočina*, *sljepočje*, mag. *vakszem*. Până acum, denumirile românești, din cauza individualității lor în comparație cu celelalte limbi romanice, au fost explicate ca rezultat al influenței sârbocroate (D. Gămulescu, *Elemente de origine sârbocroată ale vocabularului dacoromân*. Bucu-

rești-Pančevo, 1974, p. 164) sau maghiare (G. Rohlfs, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*. München, 1954, p. 70). De fapt, modelul probabil este latinobalcanic (sau român), pentru că tocmai în latina balcanică s-ar fi putut realiza transformarea semantică a lui *orbis* după *orbus* ca rezultat al etimologiei populare.

8. Cf. S.M. Tolstaja, *Terminologija obrjadov i verovanij kak istočnik rekonstrukcii drevnej duhovnoj kul'tury*, în „Slavjanskij i balkanskij fol'klor. *Rekonstrukcija drevnej slavjanskoj duhovnoj kul'tury: istočniki i metody*, Moskva, 1989, p. 228.

Terminologia ecleziastică și cultura populară sud-slavă

Prin terminologia sacrului și prin transcendență, religia tinde să semnifice esența lucrurilor și a ființelor. Ea deține bornele eternului, de asemenea, ea marchează extremitățile vieții terestre. Recent, lucrările unui Simpozion științific internațional organizat de Asociația internațională de studii sud-est europene au avut ca tematică „Sentimentul religios în Balcani“ (Tirana, nov. 1995)¹, dar nu a fost prezentată nici o comunicare referitoare la corespondentele lingvistice ale penetrării sacrului în viața omului.

Se știe că tradițiile culturii populare se reazemă, aproape în egală măsură, mai ales în timpurile mai apropiate nouă, atât pe oralitate, cât și pe expresia scrisă. Fi-reste, nu în mod direct toți locuitorii vor fi avut acces la cuvântul scris, dar ei îl au-zeau cu regularitate în toate formele de manifestare a religiei oficiale, de vreme ce norma sau puterea de coerciție a comunității se manifestau cu indicații precise în acest sens, determinând participarea întregului colectiv sătesc la slujbele religioase. Faptul că textul se recita sau se cânta într-o limbă vernaculară sau apropiată de cea vernaculară (slavona pentru popoarele slave) a contribuit la șlefuirea acelu instrument de excepție al culturii populare care este limba comună standard. Trebuie să mai avem în vedere și faptul că transmiterea învățaturii, în limbile naționale, până la sfârșitul sec. al XIX-lea s-a petrecut, în mare parte, de asemenea în cadrul învățământului confesional de pe lângă bisericile de diferite confesiuni din acest spațiu, dar, în majoritatea cazurilor, în spațiul sud-slav, în cadrul bisericii ortodoxe.

Relațiile între vorbirea vernaculară și limba scrierilor bisericești au fost puse în evidență de studiile lingviștilor care au înregistrat terminologia din cărțile bisericești ca pe termeni-martori ai istoriei limbii. Abia recent însă se urmărește și corelația între terminologia ecleziastică și unele manifestări ale culturii populare². Pentru că formele de viață religioasă și expresia lor lingvistică au reprezentat cadrul în care s-au cristalizat și manifestări spirituale „laice“, dar care, prin unitatea *de facto* a structurii sale a contribuit la configurarea unei „apartenențe“ comune a acestor manifestări tuturor slavilor de sud (cu multiple legături cu întreaga lume slavă).

Cei pregătiți cu metodologia anchetei de teren pentru a surprinde pătrunderea în sfera laică a manifestării influențate de cultul ecleziastic sunt cercetătorii etnografi și antropologi. Istoricii au fost reticenți în ceea ce privește rezultatele demersului, întrebându-se ce se va obține din studiul acestor manifestări religioase populare, deoarece domeniul „il n'a pas fixé ni sa méthode, ni sa problématique, ni même son langage, sans parler de ses sources propres“³. Aceasta pentru că fe-

nomenul nu a fost analizat în perspectiva celor care „practică” religia. Conceptul de „religiozitate populară” are o conotație strictă, referindu-se la ansamblul de rituri și practici conservate mai ales în mediul rural și transmise din generație în generație, prin stereotipia manifestării: periodicitatea acțiunii, repetabilitatea formulelor, gesturile folosite în cadrul ritualului. Ele exprimă atitudinea indivizilor și a grupurilor în raporturile lor cu universul fizic și social. Riturile de trecere de la o perioadă de vârstă la alta, formele de agregare familială, sărbătorile calendaristice, riturile funerare, simbolistica spațiului, mitologiile florale și zoologice etc. se înscriu în acest vast câmp al „creștinismului popular”, expresie a culturii tradiționale populare.

Rolul „etimologiei populare”, ca mecanism lingvistic al determinării apariției unor obiceiuri și ritualuri populare prin analiza „ad hoc” a semnificației numelui propriu, asociat sau identificat cu un nume comun prin omonimie (omofonie) totală sau parțială, conduce spre translarea sensului acestuia din urmă pe seama numelui propriu. Pe lângă seria de exemple din studiul „Renseignements ethno-linguistiques sur la religion populaire dans le sud-est de l’Europe”, este elocventă și etimologia populară care s-a operat pentru numele Sfintei Agata (martirizată în sec. III), pomenită de biserica catolică la 5 februarie. Numele ei se pronunță în dialectele limbilor slave de apus ca *Jagatka*, în cehă și în dial. morav *Háta*, în croată *Gata*. Numele a fost apropiat de termenul *hata* „locuință, construcție populară, casă țărănească” și de aceea există numeroase ritualuri populare obligatorii de ziua ei. De altfel, un proverb polonez dă sentința: „Hleb, soli svjatoi Agaty ot ognja chranit chaty” (pâinea și sarea de Sfânta Agata păzesc de foc chata – locuința) și de aceea se aruncă, obligatoriu, la 5 februarie sare în foc sau în fântână; se dădea pâine vacilor ca să dea lapte mult și să nu se îmbolnăvească; și oamenii mâncau pâine sfințită cu sare, pentru ca să nu-i doară dinții. În Slovacia Moravă era interzis în această zi să se spele rufe, să se coacă pâine, să fie dus gunoi la câmp. În schimb, oamenii trebuiau să coboare în pivniță și să fie adresată o rugăciune Sfintei Agata ca să păzească gospodăria de jivine și insecte dăunătoare⁴. De numele Sfintei Agata sunt legate și unele credințe privind starea vremii: croații din zona adriatică a Dalmației consideră că este obligatoriu ca în această zi să ningă (așa cum românii consideră că trebuie să plouă de ziua Sfântului Ilie), cf. „Sveta Gata snigon bogata” (Sfânta Gata [Agata] este bogată în zăpadă)⁵.

Numele unor sărbători care au în vedere evenimente din viața bisericii, dacă prezintă similitudini cu vocabularul comun, au generat aceleași fenomene de ritualizare. Astfel, la *Îmălțarea Sfintei Cruci* (în limba română denumirea curentă este *Ziua Crucii*), 14/27 septembrie, pentru că în limba slavă bisericească se numește *Vozdviženie Kresta* (în limbile vernaculare numai *krăstov den*, bg. și *krăstovdan*, sârbă), primul termen a fost asociat cu ideea de mișcare (de fapt, literal *Vozdviženie* = Ridicare), de aceea ritualurile numeroase din această zi au în vedere acțiuni gospodărești care să asigure recoltele viitoare. În Bulgaria este ziua în care încep obligatoriu pregătirile de iarnă, în sudul țării se făceau slujbe de sfințire a caselor și a câmpurilor.

De *Blagoveštenie* (Buna Vestire), 25 martie/7 aprilie, în Macedonia (Bitolia) există obiceiul ca tinerele adolescente să frământa prima dată în ajun aluatul pen-

tru ca pâinea să le iasă totdeauna bine și să fie bună, iar în alte zone ale Macedoniei se fac în acea zi găuri în urechi pentru cercei, pentru ca rana să se vindece „bine”⁶.

Omofonia dintre cuvinte a determinat atribuirea protectoratului unor sfinți pentru anumite animale sau contra anumitor boli. În timp ce în România se consideră că Sf. Ilie merge pe nori și trimite vântul pe pământ, în Bulgaria și Bosnia se consideră că Sfântul Duh (Svjatoj Duch), component al Sfintei Treimi, este administratorul vânturilor, datorită similitudinii semantice (cf. ducham „a sufla”).

O altă categorie de ritualuri sunt cele denumite cu nume comune care au stat de termeni ecleziastici. Astfel sunt denumirile unor slujbe bisericești (vecernie sau utrenie), a unor cuvinte din Sfânta Scriptură care au căpătat o conotație specială în limbajul uzual și chiar nume ale unor obiecte de cult creștin care își extrapolează sensul pentru a căpăta conotații speciale, rituale sau magice.

Denumirea principalei slujbe de seară (în românește *vecernie*), care recomandă clerului și monahilor să stea cât mai mult timp de veghe (în timpul nopții), este în limba slavă *bdenie*, care înseamnă tocmai „veghe, a fi treaz”. În limba română termenul (slujbei) *denie* nu are această conotație, nu este ceea ce se cheamă un cuvânt motivat. De aceea, numai la slavii de sud există ritualul „abținerii de la somn” și obligativitatea de a sta de veghe toată noaptea de sărbătorile Nașterii lui Hristos, la Înviere, de Sf. Gheorghe și de ziua Sfintei Treimi, obicei transferat și în ritualurile de după naștere sau la nuntă⁷.

Interdicția de a dormi în ajunul Crăciunului este răspândită în toată Peninsula Balcanică, considerându-se că cei care nu se supun acestui obicei vor fi somnorosi tot anul (trebuie să avem în vedere că această sărbătoare pe stilul vechi, menținut în biserica sârbă și, până de curând, și în cea bulgară, se celebra pe 6 ianuarie⁸). În primul rând, abținerea de la somn dădea tuturor posibilitatea de a-și păstra curățenia rituală pentru a doua zi (Nașterea Domnului) care însemna și abținerea de la mâncare (ajunul fiind zi de post), dar și de la multă vorbărie; în același timp, abținerea de la somn era considerată benefică omului în general, pentru că la slavii somnul are și conotații malefice. Vegheea de noapte dă posibilitatea oamenilor să învingă astfel duhurile rele care pot ataca oamenii sau hălădui prin preajma așezărilor.

Ajunul Crăciunului se și numește în sârbă și croată *badnji dan*, *badnje večē*, *badnja noć*, iar trunchiul de lemn care trebuie să ardă toată noaptea în vatră în această noapte se numește *badnjak*⁹. Cel mai în vârstă din casă trebuia să urmărească ca acest buștean să nu se stingă și, de aceea, nici nu se așternea pentru culcare în ajun, iar dacă unii din casă adormeau, o făceau pe paie răspândite pe jos. La miezul nopții se mergea în curte și se trezeau (*buditi*) animalele și păsările, dar și copacii din livadă sau albinele din stup. Toate acestea pentru a le da puteri sporite, vioiciune pentru tot timpul anului și rod bogat pentru pomii fructiferi.

În noaptea de Sfântul Gheorghe, sârbii din Voievodina se fereau să doarmă, mai ales bărbații, pentru ca nu cumva să-i doară capul în cursul anului. Croații din Dalmația aveau obligativitatea de a se trezi foarte devreme în această zi, iar bulgarii îi trezeau cu lovituri de urzică pe cei care întârziu să doarmă. Tot în Bulgaria, toată săptămâna din preajma Rusaliilor nu se dormea în timpul zilei „pentru ca să nu fie pociți (să nu li se strâmbे gura)”. Sunt cunoscute nopțile obligatorii de veghe de Rusalii, într-o arie largă sud-est europeană, dar obiceiul va putea fi altfel interpretat

dacă considerăm că Rusaliile sunt denumirea populară pentru sărbătoarea Pogorârea Sfântului Duh, care înseamnă, metaforic, tot o „naștere“, pentru că atunci s-a născut „omul nou“, prin însuflarea harului Sfinților Apostoli. Și „Noaptea de Sânzienă“ sunt ajunul tot al unei zile de naștere, cea a Sfântului Ioan Botezătorul (24 iunie/7 iulie).

Exemplele se pot înmulți, dar toate referirile la această categorie de contaminări converg în a demonstra că întâi biserica a sărbătorit pe sfântul sau evenimentul respectiv și apoi numele propriu a fost apropiat de vorbitori de termeni din limba vernaculară. Toate aceste sărbători există din perioada primară a creștinismului și au fost prezente în cele mai vechi sinaxare.

De la începutul bisericii creștine este în uz și vocabula *Aleluia!* (din gr. *allouia*) care este un „vozglas“ (răspuns cântat) în toate slujbele. Așa după cum consideră N.I. Tolstoi, în tradiția populară slavă acest termen a fost „desemantizat“ și transformat extern din punct de vedere fonetic, apropiat de interjecție și, alături substantivizat, ca nume pentru ritualuri diferite, denumiri ale unor obiecte de ritual, ale mâncării rituale, a focului și, antinomic, în denumiri ale unor forțe malefice sau ale unor spații întinate. În majoritatea situațiilor, *aleluia* și variantele ei deformată au fost răspândite prin cântecele populare rituale (colinde, cântece de primăvară etc.). Termenul lipsește în cântecele lirice laice, din cântecele epice, în balade sau evocări istorice; în schimb, apare frecvent în cântecele legate de obiceiuri calendaristice sau de nuntă, ceea ce indică, fără dubiu, sensul lui, anterior, sacru¹⁰.

În estul Serbiei, în săptămâna brânzei (săptămâna dinaintea începerii Postului Paștelui) se practica obiceiul *alalija* sau *olalija*: în amurg, pe locul unde de obicei se joacă „hora satului“, se aprindea un foc din paie și coșuri de nuiele vechi și se dansa în jurul lui, înconjurându-l, dar nu mai mult decât de trei ori. În aceeași zonă a Serbiei de est (satul Veliki Izvor), în ajunul Crăciunului tinerei aprindeau un foc numit *alalija*, peste care săreau. În Bosnia (Glasinac), în ajunul zilei de 29 iunie, Petrova Dnja (Sfântul Petru), seara, tinerei ciobani aprindeau torțe (*lile*) din așchii lungi de lemn sau din scoarță de cireș și înconjurau cu ele casa și grajdul de vite. În nord-vestul Sloveniei, în noaptea de Paști se fierbea o băutură din bucăți de sfeclă uscată, numită *alelujo* (și în amintirea unei mari perioade de foamete din secolul XVI-lea). În Carintia, în dimineața primei zile de Paști, se striga tare „Alelujo!“, pentru ca să fie alungate duhurile rele.

În vestul Bulgariei, în regiunea Kiustendil, *Oleluja* este denumirea unui loc pustiu, unde sunt trimiși nourii aducători de grindină în formulele de descântec sau de farmece: „Tamo, Bože, tamo / U pustu goru Oleliju“ (Acolo Doamne, acolo / În muntele pustiu Oleliju). În Serbia de răsărit (zona Leskovac, Pomoranije) *olalije* sunt ființe de noapte necurate, care rătăcesc în cete și se arată în Ajunul Crăciunului. De altfel, interjecția din limba bulgară vernaculară *alelei* (în zona Sofiei) sau *olele* (în zona Grahov) provine din termenul bisericesc *Aleluja*¹¹.

Prin urmare, pe baza terminologiei ecleziastice, așa cum am mai afirmat, pentru o categorie de ritualuri și obiceiuri populare poate fi stabilită o cronologie relativă, în funcție de istoria bisericii creștine. În zona sud-slavă se observă configurarea unor arii de convergență confronteră care caracterizează, în acest caz, spațiul slavofon.

Note

1. Actele acestui simpozion, împreună cu cele ale simpozionului internațional „Toleranța religioasă în Balcani” (Madrid, 1996), au fost publicate în „Bulletin. AIESEE”, 1996-1997, București, 1998.
2. Cf. Zamfira Mihail, *Renseignements ethnolinguistiques sur la religion populaire dans le Sud-Est de l'Europe*, RESEE, 1997, 3-4, sub tipar.
3. Ap. Nelu Zugravu, *Religia populară*, Ed. Institutului de Tracologie, 1996, p. 15.
4. *Moravské Slovensko*, red. L. Niederle, Praga, 1913, p. 312.
5. *Zbornik za narodnih život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb, 1905, 10, p. 42.
6. *Slavjanske drevnosti*, sub red. N.I. Tolstoi, t. 1, Moscova, 1995, p. 186.
7. Interdicția de a dormi și de a înfăptui actul marital a fost practică în Muntenegru, Hercegovina, Debăr, Skopska Crna Gora, în raionul Stupnika din Croația, în Slovenia, cf. A.V. Gura, *Părvata bračna noć v slavjanskia svatben obred*, în „Bălgarski folklor”, 1990, nr.1; S. Mladenovski, *Beleški za pārvata bračna vecer kaj Makedoncite*, în „Makedonski folklor”, 1974, nr. 7, p. 239-249.
8. Noaptea de veghe de Anul Nou (Sf. Vasile) probabil că este mult mai recentă, de când calculul anilor nu se mai face cu „anul bisericesc” (de la 1 septembrie), ci după ciclul civil.
9. Acest exemplu similar situației din lumea romană nu a fost avut în vedere de către cei care au avansat ipoteza etimologiei cuvântului dacoromân *Crăciun* din termenul identic ce denumește bușteanul ce arde în ajunul sărbătorii.
10. N.I. Tolstoi, s.v. în *Slavjanske drevnosti*, p. 101.
11. *Bălgarski etimologičen rečnik*, vol.1, s.v.

Termeni comuni români și bulgari în texte bizantine și postbizantine

Ideea textului de față a pornit de la pamfletul pe care Ioan Katrares, un mărunț autor bizantin din secolul al XIV-lea, îl îndrepta împotriva unui concetățean al său – monahul Neofit, încă din titlul poeziei caracterizat în mod ironic drept „prea filosof între filosofi și prea iscusit în ale retoricii” – care cutezase a se împărtăși din cultura bizantină și chiar a se erija într-un exponent al acesteia, redactând niște cugetări împotriva latinilor, tocmai cu scopul de a-și legitima cât mai bine calitatea de bizantin. Îl demascau însă greselile de exprimare și nenumăratele cuvinte „barbare” întâlnite în textul său. Căci „nici pe Pindar nu l-a citit, nici cu Homer n-a stat de vorbă” acest personaj pe care Katrares îl considera, în batjocură, „culmea elocinței”. Doar „Bucolicele” lui Theocrit îi veniseră de minune, căci știa să cânte din fluiet, să se înțeleagă cu oile și să mulgă bine caprele. Cel luat în derâdere era de fapt un cioban (*baskos*), purtând numele de Momcilă înainte de a se călugări. Pamfletul aduce precizări importante în privința originii personajului luat în derâdere. Căci „după neam el este vlah, după înfățișare albanez, iar după alcătuirea trupului, bulgararvanitovlah”; pentru mai multă exactitate, se spune că părinții-i erau vlahioți de neam albanez, amestecați cu vlahi: ca să nu fie nici o îndoială în această privință, acești părinți, care dăduseră naștere unei asemenea „arătări mixobarbare”, se numeau Stana și Frățilă.

Pentru numele Frățilă, se poate invoca varianta *torna*, *torna frater*, precum și sufixul „-ilă” din antroponime ca *Pudilă*, *Budilă* ori *Bădilă*, cum este documentat numele unui vlah din „Alexiada” Annei Comnena, ori ca *Mihăilă* și *Petrilă* din alte surse bizantine care relatează răscoala condusă de Constantin Bodin (1072-1073).

Importanța pamfletului la care ne referim aici a fost sesizată atât în istoriografia română, începând cu George Murnu, cât și în cea bulgară. Ivan Dujčev încercând chiar să identifice, din exemplele oferite în același text, atât cuvinte bulgare, cât și românești¹. Multe din aceste forme rămân încă obscure, greu de lămurit. Nu avem nici pretenția, nici pregătirea lingvistică pentru a propune soluții acestei spinuoase chestiuni. Incontestabilă rămâne însă constatarea că unele cuvinte sunt bulgare (*chlaba* pentru pâine, *koveta* pentru vită), altele, ca „barba” (*barba*), sunt românești. În privința lui *Sfeti Dimitri*, întâlnit de asemenea în text, este vorba de sintagma mediobulgară care s-a impus și în limba română, în perioada slavonismului cultural tinzând chiar să-l înlocuiască pe mai vechiul „Sâmedru”, forma străromână contrasă din Sân Dumitru, derivat din latinul „Sanctus Demetrius”.

Sintagma *Sfeti Dimitrie*, adică „Sfinte Dumitre”, reprezentând invocarea sfântului, evident în vocativ, de către oastea vlaho-bulgară a lui Ionița-Kaloian, întrucât

se aduce precizarea că era rostită „în acea limbă barbară“ (*ten barbaron ekeinen phonen*), apare și într-un izvor hagiografic, cum ne putem da seama destul de ușor, un Cuvânt de laudă la adresa noilor minuni săvârșite de Sf. Dumitru și după anul 1200², mai precis în 1207, când țarul Kaloian și-a găsit moartea la asediul Thessalonicalui, episod în care propaganda bizantină a văzut pedeapsa binemeritată pe care Sf. Dumitru a abătut-o asupra marelui vrăjmaș al lumii bizantine care-și luase numele de „Rhomaioktonul“.

Întâlnim chiar o propoziție întregă a limbii bulgare într-un izvor hagiografic de la sfârșitul perioadei bizantine: este vorba de Viața Sfântului Ioan Kukuzel, a căruia mamă, de origine bulgară și pentru cinstirea căreia Kukuzel a compus mai târziu o melodie sub forma unui polieleu, regreta absența fiului ei de acasă prin învoiața „moe dete milo Ioanne, gde mi si?“, adică „dragul meu copil, unde ești?“³.

*

Este deosebit de interesant și de important faptul că unii termeni, pe care sursele grecești îi menționează ca existând într-una din cele două limbi – română sau bulgară – se întâlnesc astăzi în ambele limbi. Este cazul cuvintelor *bogat*, *cergă* și *coșniță*. În veacul al XI-lea, Kekaumenos scria: „Căci bogatul (*plousios*, în textul grecesc) este Dumnezeu pentru cel sărac prin aceea că-i acordă binefaceri. De aceea și bulgarii îl numesc pe cel avut «bogat», ceea ce vrea să spună asemănător cu Dumnezeu“⁴. Mai amintim că și în textul lui Kekaumenos, ca și în alte surse medievale, împreună cu bulgarii apar și vlahii.

Termenul „*cergă*“ este atestat la vlahii balcanici în veacul al XIII-lea, de către canonistul Demetrios Chomatianos, care ne informează cu privire la o „pătură de lână numită în grai barbar *cergă*“⁵.

În anul 1997, cu prilejul scurtei vizite de care am avut parte la Sofia, am reușit să văd câteva manuscrise grecești aflate la Centrul „Ivan Dujčev“ al Academiei Bulgare de Științe. Între acestea, o atenție deosebită merită manuscrisul nr. 95, conținând o istorie a mănăstirii Kosinitza, situată în apropierea orașului Philippoi din Macedonia Orientală. Despre legăturile Țărilor Române cu această mănăstire în perioada stăpânirii otomane se știu foarte puține lucruri până acum, dar fondul de manuscrise la care ne referim aici aduce o serie de date noi în această privință. Personal, am văzut Pomelnicul mănăstirii, în care apar o serie de voievozi români din veacul al XVI-lea, precum Neagoe Basarab cu toată familia sa, Vlad Vintilă, apoi Matei Basarab și Vasile Lupu din veacul al XVII-lea, precum și o mulțime de dregători sau negustori, inclusiv din orașele București și Suceava.

Cunoscută pentru o icoană a Maicii Domnului Nefăcută de Mână de Om (*Acheiropoietos*), mai aflăm din textul manuscrisului 95, la care revenim, că în anul 1610 mănăstirea a fost vizitată de mitropolitul Matei al Mirelor, în calitate de exarh patriarhal, care a și compus cu acest prilej un *kanon parakletikos*. Neglijat de către istoriografia noastră, faptul a fost cunoscut totuși de către Demosthene Russo, după surse publicate de către Manuel Gedeon în „Ekklesiastike Aletheia“ și A. Papadopoulos-Kerameus în suplimentul vol. 17 al Asociației Filologice Grecești din Constantinopol, în anul 1886, pe care n-am reușit însă să le confrunt cu datele din acest manuscris.

Matei din Pogoniana Epirului sosise în Țara Românească și ajunsese egumen la Dealu înainte de a fi numit mitropolitul Mirelor, în 1605, iar la 24 ianuarie 1610

este atestat la mănăstirea Dealu, pentru ca ulterior, tot în același an, Demosthene Russo să-i menționeze prezența la mănăstirea *Kosnitztza* sau *Eikosiphoinissa*⁶, după cei doi autori greci, date pe care le aflăm și din manuscrisul la care ne referim. După Papadopulos-Kerameus, Russo mai înregistrează între scrierile lui Matei și un *Kanon eis ten acheiropoieton eikona tes aeiparthenou Marias*, redactat din îndemnul lui Averkios, ieromonah și protosinghel al Mitropoliei de Adrianopol⁷, detaliu inexistent în manuscrisul de la Sofia, care ne permite să precizăm că e vorba tocmai de acel *Kanon parakletikos* compus în cinstea icoanei Maicii Domnului aflate în mănăstirea Kosnitztza. Textul are mai multe ediții grecești, în conformitate cu „Bibliografia acoluthiilor grecești” a lui Louis Petit⁸.

După această digresiune, e cazul să revenim la subiectul nostru: manuscrisul de la Sofia se ocupă și cu diversele explicații date numelui mănăstirii Kosnitztza, unii crezând că acest nume derivă de la „coș” (*kalathi*), „care în limba bulgară se cheamă coșniță (*kalathi, hopou eis boulgariken glossan legetai kosnitztza*)⁹, vrând să se spună prin aceasta că vechii părinți (sau monahi) ai mănăstirii agățau cu acest coș pâinea pentru acei refugiați care veneau din afară, în vreme de teamă de oameni răi”. Textul combate această derivație, considerând-o prozaică pentru un sfânt lăcaș, întrucât marile mănăstiri nu-și iau numele „de la lucruri atât de neînsemnate” (*apo paramikra pragmata*), argumentând că numele Eikosiphoinissa vine de la chipul Maicii Domnului din icoana despre care a mai fost vorba, de un roșu purpuriu care împrăștie raze în toate părțile (*thelei na eipe monasterion tes en eikoni phoinisses, egoun epano eis ten eikona kamnei kokkina chromata, kai hosan photia lampey he acheiropoietos morphe tes Theotokou*)¹⁰.

Termenul „coșniță” există și în limba română, iar dicționarele explicative îl dau ca provenind din sârbocroată.

Un alt termen pomenit în greaca bizantină se referă la micul animal de pădure numit *veveriță*. În anul 1400, sinodul patriarhal tranșa un litigiu între doi demnitari imperiali din Constantinopol care avuseseră asocieri de afaceri – și în Bizanț dregătorii se ocupau de afaceri – încât, înainte de moarte, unul din ei îi încredințase celuilalt „blănuri de *veveriță* din Vlahia” (*gounas ververitzas apo tes Blachias*)¹¹, această Vlahie fiind probabil cea thessalioță, întrucât pentru Țara Românească se încetățenise deja în cancelaria bizantină forma „Ungrovlahia”. Este însă adevărat faptul că pentru aceasta din urmă textele narrative din veacul al XV-lea folosesc adesea forma „Blachia”. Aceste considerații trebuie văzute însă ca secundare, pe dată ce cuvântul „veveriță” există până azi în limba română.

Mult mai important e însă termenul de substrat *moșteniți*, prezent în documente grecești din veacul al XII-lea până în cel de-al XIV-lea, ultimul caz chiar într-un act grecesc al lui Stefan Dušan. Două veacuri mai înainte, un inventar de proprietăți (*praktikon paradoseos*) acordate mănăstirii cu statut de samovlastie (*autodespoton kai autexousion kai eleutheron*), practică obișnuită mai târziu pentru viața monahală din Țara Românească, *Theotokos Eleousa* (Maica Domnului cea Milostivă) de lângă orașul Strumitza (azi în Macedonia, fostă republică iugoslavă), menționa, între posesiunile recunoscute zisei mănăstiri de către împăratul Manuel Comnenul în 1152, „domeniul numit Moșteniți” (*zeugelation, etoi metochion tes mones... to eponomazomenon Mostenitza*)¹², nume ce se repetă apoi sub forma

tes *Mostenitzes*. Variantele date de către editor la „variae lectiones“, ca și în textele de mai târziu, *Mostenitz* și chiar *Mostenitzi*, se învârtesc în jurul aceluiași termen al limbii române, legat tocmai de posesiunea asupra pământului și mai ales de transmiterea ereditară a bunurilor. Antroponimia și toponimia pe care aceleași documente o transmit confirmă o terminologie sud-slavă, dar și romanică (*Lazaros, Tzernos, Beales, Georgios ho Serbos, Nikolitze, Kristovitzes, Verbitzes, Toplitzes, Voulkovou*, dar și *Voulkovia*, în sfârșit *Kampos*). Textul mai vorbește și de vlahii redevabili mănăstirii (*hoi hypochreoi blachoi*)¹³.

Pentru a reveni la termenii comuni, editorul textului, Louis Petit, remarca și cuvântul *tzinotheka*, adică un loc închis unde se țineau lucruri prețioase ale mănăstirii, noțiune hibridă între grecescul *theke*, prezent și în neologisme românești de genul „cartotecă, pinacotecă“ etc., și bulgarul *cjano*, adică „de pret, prețios“. Petit făcea și o remarcă de ordin dialectal, anume că, la data când era editat textul, adică prin anul 1900, în regiunea Plovdiv și altele din partea sudică a Bulgariei se pronunța *cino* în loc de *cjano*¹⁴.

În partea finală a acestei comunicări, ne vom opri asupra unui cuvânt ieșit azi din uzul limbii noastre, dar atestat în româna din perioada medievală.

Este vorba de *filtă*, cu sensul de „scriere cifrată, cifru“, ultimul termen fiind modern și preluat dintr-o limbă apuseană (de la germanul „Ziffer“). Obiceiul de a se trimite mesaje cifrate, ca să nu poată fi înțelese în caz că ar cădea în mâini neprietene, eventualitate adeseori prezentă în nesiguranța lumii medievale, este mai vechi. Efectuând o vizită în Ungaria, împăratul bizantin Ioan al VIII-lea revenea la Constantinopol prin Chilia, după ce în prealabil trimisese în capitală o scrisoare cifrată (*pittakion hypheilton*)¹⁵.

Încă din veacul al XVI-lea, când Evstatie de la Putna redacta în mod cifrat un colofon în limba slavă, prin care și semna Cartea de cântări bisericești, monahul sublinia priceperea sa nu numai în gramatică, ci și în „filte“. Semnalat și în Dicționare ale limbii române din anii '30 ai veacului ce stă să se încheie, termenul este bine studiat astăzi, în special Emil Vârtosu adunând multe exemple din veacurile al XVI-lea până în cel de-al XIX-lea, care-i atestă prezența relativ frecventă în limba română a perioadei respective: „Aici s-au scris tălcu în filtă“ la un copist din veacul al XVIII-lea, după ce în 1708 moldoveanul Gh. Talpeș preciza a fi scris „în hiltă“, adică în criptograme, forma „hiltă“ fiind întâlnită și la Dosoftei, în veacul al XVII-lea. ba chiar în 1840 (una din ultimele atestări), un monah moldovean scria tot „în filtă“, adică în cifru¹⁶. Cuvântului i s-au dat diverse explicații, dar Petre Ș. Năsturel a considerat derivarea lui din bizantinul *hypheilton*, întâlnit în textul lui Sphrantzes, drept cea mai probabilă¹⁷.

Etimologia termenului grecesc e relativ ușor de explicat, dar nu are altă atestare în greaca bizantină, în afara celei din Sphrantzes, care reprezintă deci un *hapax*, dar este relativ des întâlnit în texte românești medievale, ceea ce denotă încă o dată pătrunderea lui din greaca bizantină, preluarea probabilă fiind prin filieră slavă. Oricum, cuvântul a fost adoptat și uzitat în limba română, fără a exista dovezi în sprijinul prezenței sale în greaca din perioada turcocratiei. Nu știu nici dacă în alte limbi a avut circulație, cum a avut în cazul slavonei românești.

Pentru greaca din perioada turcocratiei am întâlnit însă un singur exemplu, neobservat până în prezent, în manuscrisul grecesc nr. 386 al Bibliotecii Academiei

din București, a cărui însemnătate a fost observată pentru prima oară în istoriografia noastră de către Demosthene Russo, într-o recenzie făcută Catalogului întocmit de către C. Litzica¹⁸.

Ocupându-mă de literatura oraculară, am ajuns și la acest text scris care conține Oracolul lui Paisios Ligardis, personaj pe care natura sa versatilă l-a purtat din natalele insule grecești la Colegiul grecilor din Roma, apoi în Țara Românească, la Constantinopol și în sfârșit în Rusia, unde l-a găsit într-un târziu moartea. Schimbându-și permanent stăpânii și ideile, singurul său atașament constant a fost banul. Trecerea sa prin teritoriul românesc, unde a fost profesor la Școala greacă și latină de la Târgoviște în vremea lui Matei Basarab, a lăsat urme în lungul său text oracular, care înregistrează o foarte interesantă povestire privind originea corbului din stema Țării Românești și a casei Corvineștilor¹⁹.

Nu despre acest fapt este însă vorba aici, ci despre referirea pe care, într-o înseriere de episoade istorice bizantine legate de luptele purtate cu arabii pentru stăpânirea Cretei, o face la strădaniile turcilor otomani din vremea sa de a cuceri aceeași insulă. Narând luptele bizantino-arabe din secolele IX-X într-un mod care se apropie de „Chronicum Maius” al lui Macarie Melissenos, care trăise înaintea lui, în veacul al XVI-lea, Ligardis e foarte încântat să constate că prima reușită a sultanului Ibrahim I (1640-1648) asupra Cretei din anul 1644 a fost ulterior anihilată de flota venețiană, tratată de el ca fiind flota europeană, considerând că literele *E*, *P* și *Π* de pe vasele venețiene înseamnă Europa, faptul vrând să spună că Europa va împlini și desăvârși totul, acelea fiind „litere cifrate sau, ca să spun mai bine, litere de împăcare, adică trimise ca de la prieten la prieten” (*grammata philta, e na eipo kalletera, philiotika, pros philon apo philou pempomena*)²⁰. Etimologia dată de Ligardis termenului este cu totul alta decât cea care reiese din textul lui Sphrantzes și care nu are nici o legătură cu *philos* ori *philia*. Cu siguranță, autorul a întâlnit termenul pe teritoriul românesc, de unde îl readucea în lumea literelor grecești, intuind că tot acolo îi era și originea.

*

Exemplele surprinse în textul de mai sus pun în lumină, dacă nu bogăția, cel puțin interesul și importanța subiectului abordat. Atât bulgarii, cât și românii s-au plămădit în vecinătatea nemijlocită a Bizanțului, ba chiar sub puterea impactului, modelator în multe privințe, al acestuia. Se poate chiar afirma că pentru bulgari acest impact a fost mai puternic decât pentru români, întrucât la aceștia din urmă el nu a fost totdeauna la fel de direct ca în cazul bulgarilor, la români întâlnindu-ne cu multe situații de mediere sud-slavă. Cu toate acestea, problemele de metodă sunt mult mai complicate pentru studiul cuvintelor românești decât pentru acela al cuvintelor bulgare întâlnite în textele grecești.

Pentru termenii românești, dificultatea de abordare a lor provine dintr-o origine romană comună Bizanțului și limbii române. Deși situată pe paliere diferite – politic în cazul Bizanțului, etno-lingvistic în cel românesc – această origine comună a lăsat atât românilor limba de origine latină, cât și bizantinilor, care s-au considerat aproape fără excepție drept romei (adică romani, în calitate de moștenitori direcți ai Imperiului Roman), un număr considerabil de expresii și mai ales de cuvinte latine, în special în domeniul juridic, militar, precum și în ceremonial,

ori în cadrul elementelor de civilizație urbană. Se impune deci necesitatea absolută de a face o distincție netă între *latinisme* și *românisme* în textele bizantine sau neogrecești, inclusiv în cazul antroponimelor sau toponimelor de genul *Sabulente Kanalion*, *Kalvomuntis* sau *Kimbalongos*, cu o atenție specială asupra termenilor comuni, cum ar fi *komenton* sau *konventon*, ambele forme desemnând termenul latin din care ar fi derivat românescul „cuvânt”. În *Cronica Moreei* apare chiar și verbul „kuventiazo”, sau substantivul „skamni”, echivalentul românescului „scaun”. În aceeași ordine de idei, ne propunem ca într-un studiu aparte să punem în evidență legătura strânsă dintre bizantinul *chosiaris*, *chonsarios* și românescul „hânsar”.

În sfârșit, se cuvine semnalat faptul că textele neogrecești redactate pe teritoriul românesc mai ales în perioada fanariotă conțin o serie de românisme ca *domna*, *tzara* ori *mosia*, pentru „doamnă”, „țară” ori „moșie”. Sunt numai câteva considerații care ilustrează atât importanța, cât și posibilitatea de abordare a acestui subiect, fără riscul de a cădea în felurite alte capcane.

Note

1. Cf. *Fontes Historiae Daco-Romanae* (=FHDR), vol. III, publicat de Al. Elian și N.Ș. Tanașoca, București, Ed. Academiei, 1975, p. 518-523, aici p. 519.
2. Ioakeim Iberitou, *Ioannou Staurakiou Logos eis ta thaumata tou Hagiou Demetriou*, „Makedonika”, I, 1940, p. 324-376, aici p. 370, r. 32-33.
3. Sophronios Eustratiades, *Ioannes ho Koukouzeles, ho maistor, kai ho chronos tes akmes autou*, „Epeteris Hetairias Byzantinon Spoudon” (=EEBS), XIV, 1938, p. 3-86, aici p. 5.
4. Kekaumenos, „Sfaturi și povestiri”, ed. din FHDR, vol. III, p. 21 (*hothen kai hoi boulgaroi ton plousion bogaton legousi, hoper deloi theoeide*).
5. FHDR, vol. IV, București, 1982, p. 84, r. 1 (*eryphes katastroma to legomenon barbarikos tzergan*).
6. D. Russo, *Studii istorice greco-romane*, Opere postume, vol. I, București, 1939, p. 172.
7. *Ibidem*, p. 175.
8. Louis Petit, *Bibliographie des Acolouthies grecques*, Bruxelles, 1926, p. 68-69 și 154 (cf. D. Russo, *op. cit.*, vol. I, p. 175, nr. 3).
9. Centrul „Ivan Dujčev” (Sofia), cod. gr. 95, p. 67-68.
10. Același ms., p. 69.
11. FHDR, vol. IV, p. 262.
12. L. Petit, *Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine*, „Izvestija Russkogo Arheologičeskogo Instituta v Konstantinopole” (=IRAİK), VI, 1900, p. 1-153, aici p. 38, r. 8-10 („variae lectiones” de la p. 38 dau ca variante fonemele *Mostenitz* și *Mostenitzi*, iar la p. 40, r. 13, se repetă forma *tes Mostenitzes*).
13. Pentru numele proprii exemplificate, v. *Ibidem*, p. 38-43. Formula *prophasei hypochrëon Blachon* se află la p. 124, r. 15.
14. *Ibidem*, p. 134.

15. Sau *charti to hypheilton*, pe care istoricul Sphrantzes, atunci dregător imperial, cunoscând cheia cifrului, l-a citit (Sphrantzes, *Memorii, 1401-1477*, ed. V. Grecu, București, 1966, p. 15, r. 28 și, resp., p. 17, r. 4 și urm.).
16. E. Vărtosu, *Din criptografia românească*, „Studii teologice”, seria a II-a, XVIII, București, 1966, p. 262 și urm.
17. P.Ș. Năsturel, *Slavo-roumaină fîltă < grec byzantin hypheilton, -écriture chiffrée-*, RESEE V, 1967, 3-4, p. 561-566, aici p. 565.
18. D. Russo, *Studii și critice*, București, 1910, p. 92 și urm.
19. *Ibidem*, p. 96-97.
20. Codex Bucarestiensis Graecus 386 (=C. Litzica, *Catalogul Manuscriselor grecești*, București, 1909, nr. 4), p. 230, r. 17-18.

SURSE ISTORICE ȘI GEOGRAFICE
PRIVITOARE LA SUD-ESTUL EUROPEAN

Istoriografia otomană din eyaletul Timișoara. Câteva observații

Încercarea de a aduna și ordona cunoștințele noastre despre istoriografia otomană din eyaletul Timișoara s-a lovit, în chip firesc, de neajunsurile începutului unei asemenea acțiuni. Ea s-a întemeiat atât pe câteva cronici editate până acum în original sau în traducere (Ibrahim Peçevi, Ali din Timișoara, Osman Aga), cât și pe unele manuscrise (Osman Aga, El Hadj Ibrahim Naimeddin) redactate de autori care s-au născut și au trăit o vreme la Timișoara. Ne-am propus să surprindem, în limitele informației adunate până acum, trăsături generale și particulare proprii unei istoriografii cu caracter provincial pronunțat de la mijlocul secolului XVII-lea și din prima jumătate a veacului următor. În stadiul actual al cercetării pare cel puțin curios faptul că majoritatea cronicilor cunoscute pentru eyaletul Timișoara a fost redactată în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, după cucerirea Banatului de trupele imperiale conduse de Eugeniu de Savoia. Nu știm încă dacă faptul poate fi considerat un paradox sau este doar un joc al hazardului în păstrarea și descoperirea textelor respective. Și aceasta cu atât mai mult cu cât introducerea administrației otomane la Timișoara (1552), urmată de implantarea treptată a culturii otomane, corespunde domniei sultanului Süleyman Kanuni, vreme în care se înregistrează înflorirea istoriografiei otomane¹.

Din păcate nu deținem încă nici o informație sau vreun indiciu asupra existenței sau circulației manuscriselor unor cronici otomane și a lucrărilor unor *şeyihî*, conducători ai ordinelor de derviși (*tarikât*) vestiți, la Timișoara. Știm însă că a existat o influență spirituală și culturală puternică a confreriei (*tarikât*) *khalwatiyya*, al cărui *şeyih*, Selim Dede, mort în 1713, își îmbogățise biblioteca mănăstirii sale (*tekke*) de la Timișoara cu cărți aduse cu prilejul pelerinajului său la Mekka². Faptul că Selim Dede a fost un *şeyih* și cărturar vestit nu exclude posibilitatea ca el să fi fost autorul unor manuscrise sau cel puțin deținătorul unor copii ale lucrărilor redactate de *şeyihul* Ali Dede Sigetvari la sfârșitul secolului al XVI-lea. La această presupunere ne îndeamnă deopotrivă concluziile lui Ismet Kasumović, ca și pasajul consacrat de Nathalie Clayer circulației manuscriselor redactate în limba arabă de *şeyihul* amintit. Pasajul din lucrarea Nathalie Clayer privește mai cu seamă lucrarea *Muhadaratu l-awâ'il wa musâmaratu l-awâhir* (Lecțiile despre primele lucruri și expunerile asupra ultimelor evenimente) care a fost copiată de mai multe ori în secolele XVI-XVII, circulând în zonele apropiate Timișoarei: la Sremska Mitrovica, la Belgrad, la Šabac. Mai mult, se știe că Ali Dede Sigetvari a dat lecții în regiunile învecinate eyaletului Timișoara și că printre discipolii săi s-au aflat învățați, ca de pil-

dă, Müniri Belgradi, unii kadii³, precum și cronicarul Ibrahim ibn Abdullah Peçevi (Alaybegović).

În ceea ce privește referirile concrete la istoria antică și otomană a Banatului, cronica lui Peçevi, defterdarul eyaletului Timișoara, ne oferă pasaje deosebite, dintre care doar unele au fost preluate mai târziu de istoriografia otomană oficială. Calitatea pasajelor și a informației transmise s-ar putea datora și stagiului în Banat al lui Peçevi în vremea în care a fost defterdar de Timișoara. Nu știm prea bine nici data numirii și nici durata exactă de îndeplinire a funcției sale. Peçevi a consemnat în cronica sa numirea simultană a defterdarului și a beglerbegului de Timișoara, Halil pașa⁴, precum și retragerea sa din funcție, la cerere, în 1641 (1051 H).

Pentru moment ne lipsesc, însă, verigi intermediare între pasajele cronicii lui Peçevi cu privire la eyaletul Timișoara întemeiate și pe izvoare orale locale și grupul de cronici din prima jumătate a veacului al XVIII-lea. Asumându-ne, în consecință, riscul unei informații aparent limitate și discontinue, vom încerca să apreciem în mod global istoriografia otomană din eyaletul Timișoara chiar și în lipsa verigilor intermediare presupuse.

Aceste cronici cu un caracter provincial adeseori pronunțat au perpetuat, întocmai ca istoriografia otomană oficială, concepția musulmană despre lume și despre împărțirea ei în Casa Islamului (*Dar ul Islam*) și Casa Războiului (*Dar ul Dji-had*)⁵. Casa Islamului a reunit state și regiuni musulmane guvernate după legea islamică, în timp ce în Casa Războiului au fost incluse, prin eliminare, toate celelalte state și teritorii, care nu au aparținut Casei Islamului. Pentru locuitorii Imperiului otoman, Casa Islamului a fost întotdeauna esența propriei identități. Și aceasta în ciuda diferențelor notabile înregistrate în cursul dezvoltării sale istorice de lumea musulmană și în ciuda caracterului periferic al unor regiuni otomane. Și pentru Osman Aga din Timișoara Casa Islamului a însemnat propria-i identitate la care a ținut atât de mult, încât, pentru a și-o salva, și-a riscat viața în diferite împrejurări. Încercările sale desperate de a fugi din captivitatea imperială pentru a se întoarce la Timișoara, acasă, în Dar ul Islam⁶ dovedesc dârzenia luptei pentru păstrarea propriei identități precum și delimitarea strictă între cele două părți ale lumii făcută de un musulman cu o instrucție și educație modestă.

Cronicile au insistat mai ales asupra războiului sfânt (*djihad*) și expediției pentru Islam (*gaza*), considerate drept poteca lui Allah, calea care lega cele două părți antagonice ale lumii. Singura deosebire între cronicile reprezentative pentru istoriografia otomană din eyaletul Timișoara constă în accentul pus și în mărimea spațiului rezervat prezentării teoretice și practice a *djihadului* și *gazalei* duse la fronturile Imperiului otoman. Din acest punct de vedere, cronica inedită a lui El Hadj Ibrahim Naimeddin Timișvarî nu este doar juxtapunerea unor fapte de arme, ci, în primul rând, un elogiu adus luptătorilor pentru credință din eyaletul Timișoara. Ea cuprinde, deci, pasaje numeroase din Coran, din *hadith* (tradiția care păstrează faptele și spusele profetului Muhammad) cu privire la *djihad*, *gaza* și la luptătorii pentru credință (*mudjaheddin*). De aceea El Hadj Ibrahim Naimeddin a folosit în cursul redactării cronicii sale lucrări arabe cunoscute, dedicate războiului sfânt și luptei pentru Islam.

Spre deosebire de cronica amintită, cunoscută sub numele de *Hadikat eş-Şüheda-i es-Serhadd* (Grădina martirilor de la hotare), lucrarea lui Ali din Timișoara,

Tarih-i Vakaname-i Cafer Paşa (Istoria faptelor lui Djafer paşa) trădează o motivație complexă a scrierii sale. Relatarea veridică a evenimentelor trăite de autor la granița osmano-habsburgică se împletește deopotrivă cu prezentarea faptelor de arme ale stăpânului său vestit, Djafer paşa cel Bătrân. În realizarea portretului său moral pentru posteritate, Ali din Timișoara a recurs la asemuirea acestui vizir, considerat de o înțelepciune aristotelică, cu „pantera și leul din jungla încleștării luptei”⁷, simbol reprezentativ pentru ordinul dervișilor beктаși.

Mai mult, Ali, care și-a împodobit stăpânul cu calitățile unei personalități neobișnuite, s-a străduit să atribuie înfrângerea armatei otomane în lupta de la Zenta (1697)⁸ nerespectării planului de operațiuni militare conceput de Kodja Djafer paşa și aprobat de consiliul de război otoman de la Belgrad. Totodată, Ali din Timișoara și-a conceput cronică și ca pe un epos al luptătorilor pentru credință de la fruntarii, caracterizați drept lei și pantere ale încleștării luptei, fapt care o înrudește cu lucrarea lui El Hadj Ibrahim Naimeddin.

Nu trebuie să ne mire nici disprețul profund pentru adversarul religios și militar, care se degajă din nararea evenimentelor politice și militare în cronicile scrise de autorii originari din Timișoara. Numai implicarea directă a autorului în desfășurarea evenimentelor, modul lor succesiv și dramatic de narare pot explica frecvența și diversitatea epitetelor cu nuanță peiorativă folosite pentru desemnarea adversarului nemusulman.

Motivația scrierii acestor cronici vădește elemente comune în cazul lui Ibrahim Peçevi și El Hadj Ibrahim Naimeddin Timișvarî, respectiv sugestia sau rugămintea unor comandanți militari otomani de a schimba structura cronicii prin includerea faptelor și documentelor pe care ei le-au considerat a fi însemnate. În cronică sa, Ibrahim Peçevi justifică, astfel, folosirea izvoarelor europene, respectiv a celor ungare, prin cerința expresă pe care vizirul Musa paşa i-a exprimat-o cu prilejul expediției sultanului Murad al IV-lea împotriva Bagdadului. Este vorba de includerea textelor tratatelor de pace încheiate atât de predecesorii sultanului Süleyman Kanuni, cât și de acesta din urmă cu suveranii de la Viena⁹. Intervenția protectorilor otomani ai lui Peçevi și El Hadj Ibrahim Naimeddin în elaborarea unor cronici lasă să se întrevadă, astfel, existența unui mecenat al marilor demnitari otomani. În cazul lui El Hadj Ibrahim Naimeddin, Çelik Mehmed paşa, comandantul expediției din Irak din anul 1737, i-a cerut cronicarului, ca un adevărat mecenat, amplificarea lucrării sale printr-o relatare veridică și detaliată a faptelor de arme din Irak¹⁰.

Reprezentativ pentru istoria redactată de Ibrahim Peçevi, eposul se impune ca trăsătură comună a lucrărilor lui Ali din Timișoara și El Hadj Ibrahim Naimeddin. Recurgerea la epos, la metaforă și la recunoașterea calităților eroilor de către adversarii lor creștini¹¹ reprezintă tot atâtea căi de elogiare, dar și de apărare a reputației – în cazul lui Kodja Djafer paşa – a „adevăraților luptători pentru credință”. Totodată, cronicile scrise de autorii care s-au născut sau au îndeplinit o vreme funcții la Timișoara se caracterizează, la fel ca istoriografia otomană oficială, prin același egocentrism, aceeași împlinire și autosuficiență a propriei civilizații, trăsături definitorii ale indivizilor aparținând deopotrivă comunităților medievale islamice și europene¹². În cazul nostru, *axis mundi* este Imperiul otoman care a captat, în mod justificat, interesul tuturor cronicarilor. Uneori, sfera lor de interes s-a lărgit

prin experiența proprie, care le-a asigurat contacte cu realități diferite de cultura și civilizația strict islamică. Cazul lui Ibrahim Peçevi este unic în istoriografia oficială otomană din prima jumătate a veacului al XVII-lea, după cum experiența dobândită de Osman Aga din Timișoara ca prizonier de război într-o serie de orașe ale „Sfântului Imperiu Romano-German” nu-și găsește încă, pentru sfârșitul aceluiași veac, perechea în memorialistica otomană. Revenind însă la Ibrahim Peçevi, caracterul unic al operei sale poate fi explicat în egală măsură prin obârșia sa bosniacă, curiozitatea și mobilitatea sa spirituală nativă, dar și prin educația dobândită în vremea în care a fost discipolul *seyihului* confreriei *khalwatiyya*, Ali Decle Sigetvari. De atunci, el s-a deprins cu periegeza la diferite locuri istorice, obicei care i-a înlesnit, deopotrivă cu obligațiile sale de controlor financiar (*defterdar*) al eyaletului Timișoara, cunoașterea vestigiilor podului roman construit peste Dunăre de Apolodor din Damasc. Spre deosebire de contemporanii săi, Ibrahim Peçevi a extins orizontul intelectual islamic printr-o scurtă incursiune în antichitatea romană. Descrierea ruinelor acestui pod aflat în preajma cetății Severin și apreciat ca „lucrul cel mai ciudat și care este mai presus de puterea omului”¹³ i-a oferit prilejul pentru o relatare sintetică, pe baza izvoarelor antice (Dion Cassius, Ioannes Tzetzes), a războaielor daco-romane. De altfel, Peçevi nu a fost nici primul și nici singurul cronicar otoman care a recurs la informațiile oferite de izvoarele europene. Originalitatea sa constă în faptul că interesului obișnuit pentru istoria islamică privită ca istorie universală i l-a substituit pe acela de a cunoaște, selecta și folosi, prin confruntarea cu evenimentele descrise de cronicile otomane, informațiile alese din istoria „regilor necredincioși”. Metoda confruntării informației din surse diferite și a integrării ei logice și firești în fluxul expunerii cronologice a evenimentelor reprezintă o inovație în istoriografia otomană. Dar mult mai interesant este modul în care autorul a încercat să stârnească atenția cititorului asupra acestui monument de arhitectură romană. Apelul la rațiune și la folosirea „metodei învățaților (*ulema*)” în interpretarea trecutului ne ispitește să credem că Peçevi i-ar fi îndemnat pe unii demnitari să vadă ruinele podului de peste Dunăre: „Cu ce scop oare a fost făcut? Poate că <acest scop> i-ar trece prin minte vreunui om de stat care privește cu ochii <deschiși> pilda învățaților”¹⁴.

Contactul nemijlocit cu realități diferite de cele ale culturii și civilizației islamice și otomane, cu vestigii aparținând altor civilizații trecute a determinat, în cazul lui Peçevi, atenuarea egocentrismului și autosuficienței caracteristice istoriografiei otomane. Mai mult, deplasarea spre Europa Centrală a interesului cronicarilor otomani în momentul în care Poarta a fost silită să cedeze teritorii întinse „Sfântului Imperiu Romano-German” prin tratatul de pace de la Carlowitz poate fi sesizată și în istoriografia eyaletului Timișoara. Menționăm, în această privință, o scurtă istorie a Austriei, intitulată *Nemçe Tarihi*, care se referă la evenimentele petrecute între anii 800 și 1662 și care pare să fie, într-o anumită măsură, urmarea experienței și cunoștințelor dobândite în vremea prizonieratului său în „Sfântul Imperiu Romano-German” al lui Osman ibn Ahmed, tâlmaciul divanului din Timișoara. Manuscrisul unic al acestei lucrări încheiate în 1135/1722, aflat la Istanbul, este, după unele păreri autorizate¹⁵, o traducere din limba germană în limba osmană a unei cronici austriece. Nu cunoaștem însă imboldul real al redactării sale: interesul lui Osman

Aga pentru istoria unui adversar de temut al Imperiului otoman în Europa Centrală, care i-a pricinuit atâtea pierderi teritoriale, sau comanda vreunui demnitar otoman, așa cum ne sugerează cazul manuscrisului otoman păstrat la Dresda în Sächsische Landesbibliothek? Manuscrisul menționat, încheiat în anul 980/1572, cuprinde istoria Franței de la regele legendar Faramund și până în anul 1560. Comandată de șeful cancelariei otomane (*reis efendi*) din anii 1570-1573, de vestitul Feridun Beg, această lucrare de istorie a Franței a fost rodul conlucrării a doi autori: tâlmaciul (*terdjuman*) Hasan ibn Hamza și scribul (*kâtib*) Ali ibn Sinan¹⁶.

De asemeni, vechiul obicei de a se dedica unele cronicile speciale expedițiilor militare, cuceririi orașelor sau faptelor de arme ale unor demnitari otomani (*Fetih – Gazavat – Djihadname*) caracterizează și istoriografia otomană a eyaletului Timișoara din prima jumătate a veacului al XVIII-lea. De fapt, acest obicei al istoriografiei otomane a fost reactualizat și întreținut de viața cotidiană și de conflictele obișnuite ale fruntariilor din momentul în care eyaletul Timișoara s-a transformat în granița Imperiului otoman. Este firesc, deci, faptul ca lucrările scrise după cucerirea Timișoarei de către Eugeniu de Savoia să se refere la încleștările, tratativele politice și militare din această parte a Imperiului otoman. La fel de firească ni se pare și preocuparea cronicarilor pentru calitatea informației folosite: corespondență diplomatică (Osman Aga), experiența și cunoașterea directă, nemijlocită (Ali din Timișoara, El Hadj Ibrahim Naimeddin), pe care o preferă surselor secundare reprezentate de cronicile și rapoartele predecesorilor¹⁷.

De altfel, precizările făcute de El Hadj Ibrahim Naimeddin cu privire la alegerea și la modul de includere în cronică a informației adunate dovedesc opțiunea autorului pentru expunerea logică și echilibrată a evenimentelor. După părerea sa, firul expunerii a impus, pe de o parte, o anumită selecție, iar, pe de altă parte, integrarea firească și sintetică a informației sale: „Și <evenimentele> preluate referitoare la *gaza* și *djihad*, minunile care s-au întâmplat și au fost cu puțință, consemnate de tradiția despre profet (*hadith*) le-am tâlmăcit în limba turcă și le-am înregistrat. Nu le-am adunat și nu le-am consemnat în această lucrare de față. În consecință, scopul celor povestite a fost ca, în preocuparea pentru compoziția literară, folosind în chip potrivit prilejul, să mă apuc să le adun și să le redactez <plasându-le în text> din loc în loc“¹⁸.

Obsesia detaliului și preciziei evenimentului consemnat și grija de a pune în valoare calitatea memoriei sale¹⁹ vădese încrâncenarea lui Ali din Timișoara cu care a reconstituit și preamărit faptele de arme ale stăpânului său, Kodja Djafer pașa, căzut în bătălia de la Zenta. Cazul lui Ali din Timișoara ilustrează, în mod pregnant, teza lui Lucien Febvre despre evenimentul istoric: „Produsul unei alegeri și al unei construcții subiective din partea istoricului și, în acest sens, nici o cercetare nu este inocentă și lipsită de prejudecăți“²⁰. Menirea de restituire autentică a realității istorice a fost însoțită, după părerea noastră, de caracterizarea superlativă, chiar exagerată, a lui Kodja Djafer pașa, personajul principal al narației, a cărui viață personală a fost învăluită de Ali într-o tăcere deplină.

Se pare că originea bosniacă atestată cel puțin pentru Ibrahim Peçevi²¹, dacă nu și pentru Osman Aga²², ca și mentalitatea și cultura proprie graniței otomane constituie un numitor comun pentru reprezentanții istoriografiei otomane din eya-

letul Timișoara. De altfel însuși Peçevi a insistat în cronică sa asupra rolului Bosniei de a fi fost, în momentul cuceririi Ungariei și Banatului, rezervorul demografic care le-a asigurat colonizarea. Pilda strămoșilor lui Peçevi, gaziii bosnieci participanți la lupta de la Mohács (1526), este edificatoare în acest sens. Atunci bunicul său deținea funcția de *alaybeg* de Bosnia, în timp ce tatăl lui Peçevi era cunoscut la Bosna-Sarayi, împreună cu cei șapte frați ai săi, sub numele de fiii *alaybegului*²³.

Din însemnările cronicarului Ali din Timișoara rezultă că Bosnia și-a păstrat acest rol și mai târziu, la sfârșitul veacului al XVII-lea, o dată cu depopularea Timișoarei pricinuită de luptele de graniță izbucnite după 1683. Deși nu-i putem acorda credibilitate deplină lui Ali în privința depopulării totale²⁴ a orașului și a împrejurimilor sale, admitem, totuși, afluxul masiv de populație bosniacă de condiție mai mult decât modestă²⁵, care a fost pricinuit de o fiscalitate apăsătoare și de dările impuse de dregătorii otomani. Legătura lui Ibrahim Peçevi cu Bosnia ca loc de origine a familiei sale înrudite pe linie maternă cu vestita familie Sokollu (Sokolović)²⁶, dar și ca loc de exercitare vremelnică a funcției de *defterdar* poate fi urmărită îndeaproape pe baza datelor despre ascendența proprie menționată în cronică sa. Dacă străbunicul Kara Daud și bunicul Djafar au deținut funcții și feude în Bosnia, în schimb tatăl său, căsătorit cu un vlăstar al familiei Sokollu, a fost cel care a fugit din această regiune după 1543 (950 H) și s-a stabilit la Pécs. Chiar și când a devenit orfan la vârsta de 14 ani, Peçevi a fost crescut de rudele sale bosniace, respectiv de valiul de Buda, Ferhad pașa, fratele mamei sale, și apoi de către Lala Mehmed pașa, vărul marelui vizir Sokollu Mehmed pașa²⁷.

În privința originii lui Osman Aga, tâlmaciul divanului din Timișoara, știm doar că familia sa se stabilise la sfârșitul veacului al XVI-lea la Belgrad, iar la mijlocul secolului următor tatăl său, Ahmed Aga ibn Mahmud, se împământanise la Timișoara împreună cu cei trei frați ai săi²⁸. Nu știm, din păcate, nimic despre originea mamei lui Osman Aga, care a locuit până la căsătoria ei cu Ahmed Aga la Slankamen. În aceste împrejurări, faptul că Osman Aga cunoștea cântece bosniace pe care le cânta în anumite ocazii pledează cel puțin pentru legăturile sale spirituale cu această regiune a Imperiului otoman.

Și în cazul lui El Hadj Ibrahim Naimeddin este probabilă o origine bosniacă îndepărtată a familiei sale, de vreme ce în anul 1596-1597 (1005) strămoșul său, Ibrahim Aga, a devenit după ocuparea Egerului agă al acestei cetăți: „Adică robul lipsit de putere, Timișvarî El Hadj Ibrahim Naimeddin, care de obârșia noastră veche descindem din demnitarii cetății Eger“²⁹. De abia după recuperarea acestei cetăți de către armatele imperiale, tatăl său, Mustafa Aga, s-a strămutat ca ienicer pensionar la Timișoara, unde s-a născut cronicarul în anul 1107 H (1695-1696).

Spre deosebire de Ibrahim Peçevi, preocupat de propria-i genealogie, Ali din Timișoara și-a învăluit originea, ascendența și viața personală cu aceeași discreție cu care a trecut sub tăcere viața personală a eroului cronicii sale, Kodja Djafer pașa. Așadar, Ali a dorit să se știe doar că el s-a născut în 1674 ca fiu al zaimului Mehmed din Timișoara și că a avut o atracție deosebită pentru poezie, fapt pentru care și-a luat ca pseudonim literar pe cel de Nakși (Ornamentalul)³⁰. În ciuda discreției păstrate, biografia lui Ali ne dezvăluie cel puțin două momente asemănătoare cu cele ale lui Ibrahim Peçevi. Este vorba de sprijinul de care s-a bucurat Ali, ca orfan de

tată, din partea lui Kodja Djafer paşa, comandantul garnizoanei cetăţii Timişoara, care i-a încredinţat slujba păstrării sigiliului său. Ali a deţinut această funcţie până în 1697, la moartea protectorului său în bătălia de la Zenta. Cel de al doilea moment comun al biografiilor lui Peçevi şi Ali îl constituie şederea sa de aproape un an în Bosnia (ianuarie-decembrie 1691)³¹, vreme în care Kodja Djafer paşa a fost sandjakbegul acestui ţinut.

Fără îndoială că tradiţia graniţei otomane, cu legile şi legendele ei, explică predilecţia cronicarilor legaţi prin origine şi funcţie de Timişoara pentru epos, pentru întreţinerea dorinţei de a urma prin luptă poteca lui Allah (*fi sebî'llâhi*). Chiar dacă unii autori insistă în cronică lor numai asupra unor elemente ale eposului, toţi consideră, în mod implicit şi tradiţional, istoria ca pe o epopee care relatează faptele de vitejie ale strămoşilor. Singurul, Ibrahim Peçevi, care a încercat deopotrivă completarea izvoarelor şi cercetarea lor critică, şi-a expus în cronică sa nu numai pasiunea, ci şi concepţia despre istorie. Nici el şi nici cronicarii timişoreni din prima jumătate a veacului al XVIII-lea nu au depăşit pragul gândirii politice şi nu au trecut la gândirea istorică, aşa cum a făcut-o Mustafa Naima (mort în 1716)³². Deşi El Hadj Ibrahim Naimeddin a declarat în cuprinsul cronicii sale că a renunţat la compilarea unor izvoare, el nu s-a pronunţat, totuşi, pentru cercetarea lor critică, pentru decantarea povestirii naive sau pentru obiectivitate, deziderate exprimate de Naima. Transformarea acestui istoriograf aulic (*vaka-i niivis*) al Imperiului otoman într-un termen de comparaţie pentru cronicarii secolului al XVIII-lea ai eyaletului Timişoara ar scoate şi mai mult în evidenţă, cu excepţia lui Ibrahim Peçevi, concepţia lor tradiţională otomană despre istorie şi caracterul lor provincial. Sigur că această tentaţie este mare, mai ales când criteriile şi ideile expuse de Naima au îmbogăţit temele de reflecţie politică: necesitatea cercetării cerinţelor impuse de diferite situaţii, reacţia oamenilor faţă de acestea, semnificaţia acţiunilor şi ideilor lor³³. Recomandarea lui Naima cu privire la modul simplu şi accesibil de a se scrie cronicile pentru a putea fi înţelese fără dicţionar, ca şi includerea versurilor şi povestirilor atractive şi instructive, a fost urmată, în cazul nostru, de Ali din Timişoara şi de El Hadj Ibrahim Naimeddin.

Dacă facem abstracţie de lucrarea lui Ibrahim Peçevi, care s-a folosit de izvoare mai vechi pentru a relata expediţiile de ocupare a Banatului de la câmpie (1551-1552) şi alte evenimente (atacul principelui Sigismund Báthory asupra cetăţii Timişoara, faptele şi execuţia beglerbegului de Timişoara, Deli Hasan, fosta căpetenie a răsculaţilor djelalii din Anatolia), atunci celelalte cronici ale lui Ali, El Hadj Ibrahim Naimeddin şi Osman Aga s-au mărginit să consemneze cu precădere evenimente şi fapte proprii aşa-numitei „istorii mărunte” (la petite histoire). Ele au constituit, de fapt, rezultatul experienţei proprii, al trăirii autorilor lor, convinşi de însemnătatea pentru posteritate a relatării evenimentelor respective. În realitate, cronicile întocmite în prima jumătate a veacului al XVIII-lea verifică, între-gesc şi contrazic, uneori, cronică istoriografului aulic (*vaka-i niivis*) Silahdar Fındıklılı Mehmed Aga, participant direct la expediţiile otomane din Banat de la sfârşitul secolului al XVII-lea, lucrare folosită ca izvor de către El Hadj Ibrahim Naimeddin. Cu toate acestea, orizontul cronicarilor amintiţi şi sfera de cuprindere a lucrărilor lor nu s-au limitat strict la istoria locală, deci la eyaletul Timişoara, la ciocniri şi con-

flicte de frontieră și la un cotidian cenușiu în care cele două popasuri ale sultanului Mustafa al II-lea la Timișoara în 1695 și 1697 s-au dovedit a fi evenimente unice. A fost, într-adevăr, prima și ultima dată, după știrea noastră și a cronicarului Silahdar³⁴, când un sultan a inspectat și a luat măsuri de refacere imediată și de consolidare a cetății Timișoara. Dacă El Hadj Ibrahim Naimeddin s-a folosit de cronică pentru a reconstitui evenimentele principale petrecute între 1692 și 1697, în schimb informațiile consemnate cu privire la starea de spirit și rezistența opusă de garnizoana otomană la cucerirea cetății Timișoara din 1716 sunt deosebit de prețioase. Este vorba de o mărturie autentică, a unui oștean care a luat parte împreună cu tatăl său vârstnic, Mustafa Aga, la lupta pentru apărarea Timișoarei. Totodată, cronică de El Hadj Ibrahim Naimeddin dedicată luptei pentru credință și acelor care o duc la îndeplinire (*mudjaheddin*) nu s-a limitat doar la eyaletul Timișoara, locul său de obârșie, ci a inclus o relatare amplă pe aceeași temă a expediției din Irak împotriva șahului Iranului, Nadir Ali Han, adversar politic și religios al ortodoxiei sunnite, religia dominantă în Imperiul otoman.

Spre deosebire de El Hadj Ibrahim Naimeddin, lucrarea lui Ali din Timișoara îl completează și nuancează pe Silahdar cu amănuntele cunoscute de un participant direct la desfășurarea unor momente de seamă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, care au premers încheierea păcii de la Carlowitz: asediul Belgradului (12 septembrie 1692-1 septembrie 1693)³⁵, expediția principelui elector de Saxonia, Frederic August, împotriva Timișoarei (3 august 1696)³⁶, înfrângerea generalului Veterani în lupta de la Lugoș³⁷, cucerirea cetății Titel și bătălia de la Zenta³⁸.

Astfel, Ali din Timișoara și El Hadj Ibrahim Naimeddin și-au îndreptat atenția, în funcție de firul expunerii, spre evenimente și fapte pe care le-au considerat însemnate, reprezentative și demne de a rămâne în amintirea urmașilor. Raportate, însă, la ansamblul evenimentelor și la sensul evoluției lor de la sfârșitul veacului al XVII-lea și începutul secolului următor, informațiile cuprinse în aceste cronici limpezesc o serie de aspecte necunoscute și mai puțin cunoscute ale istoriei Imperiului otoman. Și manuscrisul lui Osman Aga, pe care l-a publicat R.F. Kreutél, sub titlul convențional *Între pașale și generali*³⁹, pare, la o primă vedere, o cronică modestă, cu caracter local, ilustrând istoria mărunță. Dar relatarea detaliată în care tâlmăciul divanului din Timișoara a inclus o anumită parte socotită a fi reprezentativă pentru corespondența purtată de comandanții militari imperiali de graniță cu cei otomani ne dezvăluie implicațiile neștiute ale războaielor curuților asupra păcii de la Carlowitz (1699) și eforturile autorităților otomane de a o menține cu orice preț. De altfel, această scriere a lui Osman Aga trădează același interes pentru evenimentele petrecute ca cel al cronicarilor legați de Timișoara, animați cel puțin de dragostea, dacă nu de pasiunea, mărturisită sau nu, pentru istorie. Socotindu-se, cu excepția lui Ibrahim Peçevi, oameni modești, dar oamenii locului, ei și-au îndeplinit fiecare, în funcție de originea, înzestrarea, cultura și sfera proprie de interes și selecție a faptelor, menirea de a păstra peste veac momentele de seamă ale istoriei otomane din eyaletul Timișoara și de la hotarele Imperiului otoman.

Note

1. Fr. Babinger, *Originea și fazele dezvoltării istoriografiei otomane*, extras din „Revista Fundațiilor Regale”, 1938, 4, p. 9-11; M. Guboglu, *L'historiographie ottomane des XVe-XVIIe siècles. Bref aperçu*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, III, 1965, 1-2, p. 87-88.
2. Bartınlı Ibrahim Hamdi, *Atlası*, manuscris păstrat la Istanbul, la biblioteca Süleymaniye, fond *Es'ad Efendi nr. 2044*, fila 254 a.
3. N. Clayer, *Mystiques, État et Société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, E.J. Brill, 1994, p. 151.
4. I. Peçevi, *Tarih*, vol. II, p. 442; după J. Thúry, *Pecsevi viszonya a magyar történeti-ráshoz*, în „Századok”, 1892, p. 477, Halil paşa, comandantul cavaleriei otomane, participant la expediția sultanului Murad al IV-lea împotriva Bagdadului, a fost numit, în ianuarie 1640, beglerbeg de Timișoara. O dată cu Halil paşa, Ibrahim Peçevi, fost defterdar de Bosnia (4 iunie 1636-17 iunie 1637), a ocupat aceeași funcție în eyaletul Timișoara; vezi și Fr. von Kraelitz, *Der osmanische Historiker Ibrahim Peçevi*, în „Der Islam”. 1918, p. 257.
5. V. Panaite, *Pace, Război și Comerț în Islam. Țările Române și Dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII)*, București, 1997, p. 108-111.
6. *Der Gefangene der Giauren*, Styria Verlag, 1962, ed. R.F. Kreutel, p. 73, 81, 99.
7. Ali, *Der Löwe von Temeschwar. Erinnerungen an Cafer Pascha den Alteren*, Styria Verlag, 1981, ed. R.F. Kreutel, p. 20.
8. *Ibidem*, p. 197-198, 206-207, mai ales 210.
9. I. Peçevi, *op. cit.*, vol. I, p. 428-429: „...prin urmare am fost silit să fac să fie parcurse și cercetate istoriile necredincioșilor ca, traducându-le și găsindu-le potrivite pe cele ce le-au scris despre păcile încheiate în vremea domniei celor trei sultani <Selim I, Süleyman I, Selim al II-lea>, să le preiau în cartea mea”.
10. El Hadj Ibrahim Naimeddin Timișvarî, *Hadikat eş-Şüheda-i es-Serhadd*, manuscris păstrat la *Österreichische National Bibliothek*, Viena, *Hist. Osm.* 93, fila 16 b: „În cărțuția pe care ai început s-o concepi și s-o alcătuești mai-nainte de aceasta să scrii, în chip dovedit, tu, acest rob umil, așa cum s-au întâmplat evenimentele de la Mosul, care s-au petrecut între noi și șahul Iranului și s-o completezi cât mai repede cu putință”.
11. Ali, *op. cit.*, p. 33, 35, vezi elogiul adus de generalul Nehem la moartea lui Djafer paşa în bătălia de la Zenta (11 septembrie 1697): „...îmi pare foarte rău <de moartea lui> Djafer paşa. Acesta a fost un vizir așa cum trebuie să fie!”
12. B. Lewis, *The Use by Muslims Historians of Non-Muslim Sources*, în B. Lewis, P.M. Holt, *Historians of the Middle East*, Londra, 1962, p. 181.
13. I. Peçevi, *op. cit.*, vol. I, p. 435.
14. *Ibidem*.
15. B. Lewis, *op. cit.*, p. 189.
16. *Ibidem*, p. 184.
17. Ali, *Der Löwe von Temeschwar*, p. 19.
18. El Hadj Ibrahim Naimeddin, *ms. cit.*, fila 9 b.
19. Ali, *op. cit.*, p. 20: „Și toate amănuntele expedițiilor și luptelor de tranșee, ale luptelor de apărare și ale asediilor la care au luat parte trupele *sandjakului* nostru sub comanda *beglerbegului* eyaletului nostru ni s-au întipărit atât de adânc în amintire, încât aş putea să le descriu aievea la diferite ocazii”.
20. G. Genette, *Figuri*, București, Ed. Univers, 1978, p. 62.

21. I. Peçevi, *op. cit.*, vol. I, p. 87-88; J. Thúry, *op. cit.*, p. 398.
22. Osman Aga, *Der Gefangene der Giauren*, p. 77. Poposind cu trupele imperiale într-un sat croat din regiunea Ivanić-Sisak, prizonierul Osman a cântat, la rugămintea gazdelor sale, cântece musulmane și bosniece.
23. I. Peçevi, *op. cit.*, *loc. cit.*
24. Ali, *op. cit.*, p. 68: „De abia dacă au mai rămas 10 oameni dintre cei născuți la Timișoara”.
25. *Ibidem*, p. 69.
26. I. Peçevi, *op. cit.*, vol. II, p. 41, face elogiul acestei familii bosniece care a dat Imperiului otoman o seamă de demnitari însemnați: „Bu silsileyi celilede iki sahib-i devlet vezir-i azam olmuş ve beş devletli dahi vuzerat rutbesine ermişdir ve on kimse vardır ki beglerbeglik unvanın bulmuşdur ümera ve sayir ayan mazbutumuz degildir (Din această genealogie superioară 2 au ajuns mari viziri, stăpânii puterii, și 5 fericți au deținut rangul de viziri și 10 indivizi au fost cei care au obținut titlul de beglerbeg; nu ne mai amintim însă de emirii și ceilalți aiani)”.
27. J. Thúry, *op. cit.*, p. 399; Fr. von Kraelitz, *Der osmanische Historiker*, p. 254.
28. Osman Aga, *op. cit.*, p. 17.
29. El Hadj Ibrahim Naimeddin, *ms. cit.*, fila 3 a: „Yani Timișvarı El Hadj Ibrahim Naimeddin abdi natuvani ki fi el asl nesl kadimiz Egre kalası recalından olub”...
30. Ali, *op. cit.*, p. 19.
31. *Ibidem*, p. 106-115.
32. A. Bombacci, *Histoire de la littérature turque*, Paris, 1968, trad. I. Mélikoff, p. 335.
33. *Ibidem*.
34. Silahdar Fındıklılı Mehmed Aga, *Nusretname*, ed. în *Cronici turcești privind Țările Române*, vol. II, ed. M. Guboglu, București, 1974, p. 442, 462, 482.
35. Ali, *op. cit.*, p. 116-148.
36. *Ibidem*, p. 176-192.
37. *Ibidem*, p. 161-175.
38. *Ibidem*, p. 197-216.
39. Osman Aga, *Zwischen Paschas und Generäle. Bericht des Osman Aga aus Temeschar über die Höhepunkte seines Wirkens als Dolmetscher und Diplomat*, ed. R.F. Kreuter, Styria Verlag, 1966.

Informații despre Marea Neagră într-un portulan pisan de la sfârșitul secolului al XII-lea (cca. 1200)

Transformarea Mării Negre într-o placă turnantă a comerțului internațional este reflectată de înmulțirea corespunzătoare a izvoarelor cartografice referitoare la acest spațiu. „Marea cea Mare” ajunsese atât de frecventată, încât, în celebra sa lucrare *Il Milione*, Marco Polo considera că este prea cunoscută pentru a-i mai face o descriere¹. Dacă această imagine corespunde celei de-a doua jumătăți a secolului al XIII-lea, ne putem întreba care era stadiul cunoștințelor la începutul penetrației occidentale în bazinul pontic. Momentul în care s-a produs pătrunderea masivă a negustorilor italieni constituie o altă problemă, anul 1204 – care a marcat destrămarea definitivă a monopolului bizantin în Marea Neagră² – reprezentând doar un terminus ante quem. Un posibil răspuns la aceste întrebări este sugerat de portulanul pisan *Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei*, publicat de curând de Patrick Gautier Dalché³. Conform editorului, portulanul datează din jurul anului 1200, iar autorul său, anonim, a fost cu siguranță italian, probabil pisan sau genovez⁴. Pentru această datare pledează mai multe argumente: paleografia, absența unor centre importante ale secolului al XIII-lea⁵, plasarea cumanilor în nordul Mării Negre, lipsa oricărei mențiuni referitoare la tătari. La argumentele editorului am putea adăuga absența oricărui indiciu referitor la modificările politice produse de cruciada a IV-a, fapt ce plasează redactarea documentului cartografic înainte de 1204. Pentru o datare chiar mai timpurie pledează prezența portului Saint-Gilles, al cărui declin s-a produs la începutul secolului al XIII-lea, precum și descrierea amănunțită a coastei mediteraneene a Africii, zonă predilectă a comerțului pisan și genovez în a doua jumătate a veacului al XII-lea. Dacă avem în vedere și faptul că orașele Varna și Mesembria sunt pomenite fără a se face vreo referire la țaratul Asăneștilor, putem fi de acord cu datarea propusă de istoricul francez care a plasat redactarea portulanului între anii 1160 și 1200. Din acest motiv, izvorul constituie una din puținele mărturii cartografice despre Marea Neagră la sfârșitul veacului al XII-lea și o dovadă în sprijinul tezei frecventării în epocă a acestui spațiu maritim, chiar și ocazional, de către negustorii italieni⁶.

În cuprinsul acestui portulan al Mediteranei, Mării Negre îi este rezervată secțiunea a 16-a, dar o primă mențiune apare în paragraful imediat anterior, când ni se vorbește de strămtorea de la începutul „Mării Rușilor pe care am numit-o Pontul Euxin”⁷. Termenul „ostano” prin care este desemnat Bosforul apare într-o

formă apropiată – „occidentali steno“ – în „Partitio Terrarum Imperii Romaniae“⁸, originea cuvântului fiind probabil grecescul „to steno“. Desemnarea Pontului Euxin ca mare a rușilor (varegilor) nu reprezintă un caz izolat. Denumirea apare și în alte izvoare, dar rămâne o problemă măsura în care această denumire a fost utilizată pe scară largă în epocă. Pentru istoricul polon Henryk Paszkiewicz, „*the Rus'ian name of the Black Sea had never been in general use. If it does appear in the sources, this is mainly due either to a faulty reading of texts of those sources or to the erroneous belief, widely spread at the time both in the East and in Western Europe, according to which the Black Sea (and that of Azov) had immediate links with the Baltic, where the Varangians (the Rus') were indeed supreme*“⁹.

Descrierea spațiului pontic reunește informații cu caracter general, dar și date asupra unor așezări de pe tăr. Multe din datele generale sunt destul de confuze sau reproduc fidel o serie de autori antici precum Orosius, *Historia adversus paganos*; Honorius Augustodunensis, *Imago mundi*, sau Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, ceea ce confirmă părerea că, în epocă, geografia era încă tributară autorilor clasici. Precaritatea cunoștințelor se reflectă și în specificarea distanțelor între diferite localități, pentru Marea Neagră cele mai multe fiind lăsate în alb. Numărul mic de toponime întărește impresia că pătrunderea navelor italiene în bazinul pontic se afla abia la început. Pe coasta anatoliană sunt amintite Phinosia¹⁰, Herakleea Pontică, Samastris, Cithero și Trapezunt. Ni se mai spune că pe acest tăr se află Colchos-ul amintit de poetul Ovidius și că „această mare este numită marea Cimeriană“.

În zona septentrională sunt amintite mlaștinile Meotide la nordul cărora portulanul îi așază pe cumani „*idem quod et Adamazones*“, iar la vest pe „*Albanos idem Russos*“. Porturile amintite sunt Matrica (Tmutorokan), Soldadia (Soldaia) și Chersones, în care „Ovidius și Sfântul Clement au fost exilați“¹¹.

Pe coasta de vest apar Constanția (Constanța), Vernia (Varna), Mimsembro (Mesembria) și Oselon (Anchialos?)¹². Menționarea Constanței este importantă, pentru că s-a susținut că în epoca respectivă orașul își încetase existența în urma atacurilor pecenegilor (1036) și uzilor (1064)¹³. Argumentele aduse în sprijinul acestei teze se bazează pe caracterul accidental al descoperirilor monetare după aceste date. Apariția orașului pe un portulan – document cu caracter practic – ar pleda pentru o continuitate de locuire, fie și redusă.

Chiar dacă portulanul nu oferă date foarte numeroase despre situația bazinului pontic, el poate pune sub semnul întrebării vechea teză a blocării accesului occidentalilor în Marea Neagră de către împărații bizantini¹⁴. Așa cum a atras atenția istoricul britanic M.E. Martin, până către mijlocul secolului al XIII-lea interesul italienilor pentru această zonă era destul de scăzut¹⁵, chiar dacă în 1170 genovezii cereau lui Manuel Comnenul să poată merge la Matracha și să se bucure peste tot de același fel de privilegii ca și venețienii¹⁶. A fost nevoie de o nouă conjunctură produsă de cucerirea mongolă și de revenirea bizantină la Constantinopol pentru ca bazinul pontic să se transforme într-o zonă de interes comercial¹⁷. Până la această „explozie“, aparițiile italienilor în Pont au fost mai degrabă ocazionale, fapt sugerat și de portulanul publicat de Patrick Gautier Dalché.

Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei (după P. Gautier Dalché, *Carte marine et portulan au XIIe siècle*, Rome, 1995, p. 139-141).

16. Euxinus Pontus a xeno fonte dictus quod est Russorum id est Albanorum iam dictus, inmensa exundatione Meotidarum paludum iuxta ipsum per breue et angustum fretum dictum Bosforum, *ideo Bosforum quia unus bos perforauit eius angustum*, late per ml. ..., aliquantum plus in longum extensus ab oriente in occasu per ml. <...>, in occasu uero amplius quam paludes, minus in oriente uergens efficitur. Inde iuxta predictam Constantinopolim per iam dictum carisium Abidi mittuntur, donec sicut dictum est *eas mare hoc quod dicitur nostrum accipiat* has Meotides paludes plus in longum in eisdem plagis extensas per ml. ..., ut dicitur. *A plaga septemtrionali a flumine Tanay fluuium fundunt, quod preteriens aras ac terminos Alexandrimagni in Robaschorum finibus sitas auget. Hinc pars Europe incipit. Terminatur in Yspania occidentalius oceano, maxime ubi apud Gades insula Herculis columne uisuntur, quod initio prenotauiimus. Europa ab rege Europe uel ab Europa filia Agenoris est nominata.*

Ab Ostano prefato, unde paludes per fretum Bosforum iam dictum iacentem ipsi Ostano in aquilone per ml. CCC in Euxino Ponti mittuntur, tendit riueria în oriente usque... per ml. ... Inde in septentrione in austro ml. ... iii. Inde Meotide paludes eo modo quo ab Ostano Euxini Ponti riueria circumdatur de littore uearum septemtrionali, Thanay fluuiio fluente in austro Bosforum per ml. ... in transfretu ascipiente. A Bosforum ex riueria eius occidentali riueria Euxini Ponti in occasu flectitur usque ad ostia fluminis Danubii ml. ... Que ostia quinque contine<n>t de riueria ml. ... riueria in oriente redeundo. Infra que hec didicimus.

Ab Ostano, cui iacet foras longe per ml. ... insula Phinosia, ad Eracleam ciuitatem computantur ml. ...

Inde ad caput Samastri...

Inde ad caput quod dicitur Cithero...

Inde ad ciuitatem Tribisondam, quam continet prouincia Anaghie, ml. <...>

Inde ad Matricam ciuitatem ubi fretus Bosforus mittit ml. <...>. Hec riueria continet Colchos quos Ouidius meminit, et istud mare dicitur mare Cimmericum.

A Bosforo Meotide paludes in oriente ml. ... et in occasum ml. ... extenduntur. Dilatantur uero a Bosforo ad ostia Thanay ab austro im septemtrione ml. ... Hee paludes in aquilone habent Comanos idem quod et Adamazones, ab occasu Albanos idem Russos.

A Bosforo ex eius riueria occidentali maris Euxini Ponti usque ad ciuitatem Soldadiam ml. lxxx.

Inde ad portum quoddam ml. iii.

Ad Cersonam ciuitatem et insulam eius, *in qua Ouidius <et> sanctus Clemens exiliatus fuit*, ml. xl.

Inde usque ad ostia fluminis Danubii, quem ab occasu in oriente montes. ... fundunt, computantur ml. ...

Ad ultimo uero ostio proximiore uidelicet ab Ostano usque ad ciuitatem Constanciam ml. <...>

Ad castrum Verniam ml. ...

Ad ciuitatem Mimsembro ml. ...

Ad Oselon ml. ...

Inde uoluitur sinus usque ad Ostano, habens ml. ... In eodem modo redit riueria per carisium Abidi anguste usque ad predictam ciuitatem Constantinopolim ml. xxx.

Note

1. Marco Polo, *Il Milione*, prima edizione integrale a cura di L. Foscolo Benedetto, Firenze, 1928, p. 234.
2. Șerban Papacostea, *La Mer Noire du monopole byzantin à la domination des Latins aux Detroits*, RRH, 27, 1988, 1-2, p. 49-71.
3. Patrick Gautier Dalché, *Carte marine et portulan au XIIIe siècle. Le Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)*, École Française de Rome, 1995 (Collection de l'École Française de Rome – 203).
4. Cu titlu de ipoteză, P. Gautier Dalché consideră că autorul portulanului ar putea fi matematicianul pisan Leonardo Fibonacci (*Carte marine...*, p. 15).
5. De ex. Caffa, Aigues Mortes (atestată în 1226) sau Manfredonia, ale cărei începuturi se plasează în jurul anului 1259.
6. În sprijinul acestei teze, v. M.E. Martin, *The First Venetians in the Black Sea*, „Arheion Pontou”, 35, 1979, p. 111-122; Idem, *The Venetians in the Byzantine Empire before 1204*, „Byzantium and the West c. 850-c. 1200”, ed. by J.D. Howard-Johnston, Amsterdam, 1988, p. 201-214; Fr. Thiriet, *Les Venitiens en Mer Noire. Organisations et trafics (XIIIe-XVe siècles)*, „Arheion Pontou”, 35, 1979, p. 39.
7. Patrick Gautier Dalché, *Carte marine...*, p. 139: „Ostano ad introitus maris Russarum quod mare diximus Euxinum Pontum”.
8. A. Carile, *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, în „Studi Veneziani”, 7, 1965, p. 232.
9. H. Paszkiewicz, *Mare Russiae*, în „Antemurale”, 9, 1965, p. 133. Istoricul polon atrage atenția (p. 137) asupra diferitelor denumiri folosite pentru a desemna aceeași mare, uneori de către același autor. Astfel, Adam din Bremen (sec. XI) numea Baltica „mare Scithicum”, „mare Barbarum”, „mare Balticum”. Există și fenomenul invers: aceeași denumire pentru mai multe mări. Al-Mas'udi, când vorbește despre marea Rus'ilor, se referă nu numai la bazinul pontic, ci și la Baltica (p. 139).
10. Pentru o comparație privind numărul de toponime, v. Georg Martin Thomas, *Der Periplus des Pontus Euxinus*, „Abhandlungen der Philosophisch-Philologischen classe der Königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften”, 10, 1864, 1. Între Phinosia și Samastris sunt amintite Aqua, Zagari, Lirio, Nipo, Penderachia, Aguaia, Moline, c. Piselo, Thio, Parteni. Foarte multe localități sunt amintite și între Samastris și Trapezunt, în timp ce *Liber de existencia riveriarum* nu amintește nici măcar de Sinope.
11. Pentru prezența Sfântului Clement în Chersones, v. studiul lui Chr. Walter, *Saint Clement in the Chersonese and the iconography of his miracle*, „Arheion Pontou”, 35, 1979, p. 246-260. Pentru situația Crimeei înainte de 1204, v. D. Obolensky, *The Crimea and the North Before 1204*, „Arheion Pontou”, 35, 1979, p. 123-133.

12. Identificarea Oselon-Anchialos este improbabilă, această formă nemaifiind întâlnită în izvoare de același tip.
13. Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Tomis-Constantia-Constanța*, „Pontica”, 24, 1991, p. 321, 323 și 325.
14. V. afirmația lui Michel Balard după care „soucieux de réserver aux Grecs le monopole des sources d’approvisionnement de la capitale, le basileus a délibérément écarté les Occidentaux du commerce pontique, ou, au moins, fermé la Mer Noire aux franchises accordées aux Occidentaux, de sorte que ceux-ci peuvent y naviguer mais sans jouir d’un traitement privilégié” (*La Romanie genoise [XIIe – début du XVe siècle]*, I, Roma, 1978, p. 28, n. 44). În același sens, Gerald W. Day, *Manuel and the Genoese: a Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century*, „The Journal of Economic History” 37, 1977, 2, p. 299: „The prohibition of Genoese trade with the Black Sea demonstrates at once both Manuel’s care to preserve this profitable business for his subjects and his desire to prevent the Italians from bypassing Constantinople, the duties paid there, and the convenient surveillance available in the capital”.
15. M.E. Martin, *The Venetians in the Byzantine Empire before 1204*..., p. 211; cf. Idem, *The first Venetians in the Black Sea*..., p. 120-121; „If the Venetians failed to make the most of their opportunities in the Black Sea while Constantinople was under Latin rule, the reason must surely be that Venetian resources were already over extended”.
16. A. Sanguinetti, G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll’impero bizantino*, „Atti della società ligure di storia patria”, 28, 1896-1898, p. 348: „...liberam et commodam habent facultatem mercandi et utendi libere per omnem terram et omnes partes imperii et etiam exercendi negotiationem pannorum sete apud stivam sicut veneti soliti erant et eundi ad matracam et per omnia simili modo gaudeant privilegiis et induletis omnibus quemadmodum et veneti faciebant”. Comentariul pasajului la M.E. Martin, *The First Venetians*..., p. 114; rezervele exprimate de D. Jacoby sunt comentate de M.E. Martin, *The Venetians in the Byzantine Empire*..., p. 209, n. 37.
17. V. Virgil Ciocâltan, *Geneza politicii pontice a Hoardei de Aur (1261-1265)*, AIX, 28, 1991, 81-101.

ROMANITATE BALCANICĂ

Denumiri de unelte agricole tradiționale la meglenoromâni. Studiu comparat

Alături de mărturia arheologică și de izvoarele scrise, limba este cea care ilustrează, poate, cel mai convingător, procesul complex al devenirii unui popor. Și aceasta nu numai în domeniul culturii spirituale, ci și în acela al culturii materiale. Limba reflectă individualitatea poporului respectiv și, în același timp, are capacitatea de a evidenția cele două sensuri ale interferențelor culturale pe care acestea le cunoaște: cel dinspre el către alt popor sau alte popoare și sensul invers, dinspre alt popor sau alte popoare către el. Răspândirea unuia și aceluiași cuvânt pe o arie geografică mai largă este, nu de puține ori, indiciul unui spațiu cultural în care au avut loc „osmoze” caracteristice; vechimea unui cuvânt poate proba vechimea unei ocupații; modificările survenite în forma unui cuvânt pot exprima evoluția semantică a cuvântului respectiv, în funcție de schimbările petrecute la nivelul realității pe care acesta o denumește; în sfârșit, înlocuirea unui cuvânt care denumește un obiect al culturii materiale prin altul intervine, de obicei, atunci când se petrec modificări substanțiale în morfologia obiectului respectiv, menite să opereze la nivelul funcției sale. Fenomenul este sesizabil în multe domenii ale lexicului, dar mi se pare că el este surprins mai bine, dacă se examinează lexicul agricol tradițional al unor limbi sau dialecte înrudite sau nu genealogic care, prin poziția lor geografică, au putut stabili între ele contacte culturale. Sud-Estul european oferă un asemenea exemplu atât la nivelul tuturor limbilor vorbite în spațiul pe care-l cuprinde, cât și la acela al unora dintre aceste limbi, cum este limba română cu cele trei dialecte istorice ale sale: aromâna, meglenoromâna și istroromâna, primele două vorbite încă și în Peninsula Balcanică, cel de al treilea în Peninsula Istria din actuala Croație.

După cum este cunoscut din datele pe care ni le furnizează arheologia, sursele istorice, obiceiurile și riturile populare, agricultura este o îndeletnicire veche a poporului român. Păstrarea în lexicul agricol tradițional al românei a unor cuvinte vechi ori foarte vechi aparținând substratului sau moștenite din latină vine să ateste veridicitatea dovezilor de care am amintit.

În Peninsula Balcanică singurii români care au practicat cu consecvență și sistematic agricultura sunt românii din ținutul Meglenului sau, cum au fost numiți de către oamenii de știință, meglenoromânii. Explicația se găsește în configurația terenului și în structura solului: zonele sudice ale Peninsulei, stâncoase și aride, permiteau doar practicarea unei agriculturi pe terenuri de mică întindere. Acestea erau lucrate doar de familie, pentru a-și asigura necesarul de hrană în cereale pe par-

cursul unui an. În aceste ținuturi agricultura se asocia, de obicei, pomiculturii, era deci o agricultură de tip „grădinărit”. Mai spre nord însă, în câmpia Tesaliei sau dincolo de golful Salonic, înspre mieznoapte, s-a dezvoltat – atât cât permitea relieful – o agricultură de tip continental. În acest tip se înscrie și cea practică de meglenoromâni, chiar dacă pe alocuri aceasta se făcea și „în ochiuri”.

Situat la nord de golful Salonic, ținutul în care se află trei localități meglenoromâne: Nânta (dial. Noantin, astăzi Nótia)¹, Lúgunța (dial. Lúndzin, astăzi Langa-diá) și Berislav (dial. Birisláv, astăzi Perícelea) reprezintă o parte a celui numit Meglen sau Caragiova (prima denumire fiind dată de slavi, iar cea de a doua de către turci). Întregul Meglen cuprindea „una dintre cele mai fertile câmpii din întreaga Macedonie și munții care o înconjoară: Cójuc și Zoána (la nord, nord-vest), Gândácia și Páic (la sud, sud-est). Cea mai mare parte a acestui ținut este locuită de slavi: de la râul Șiroca Reca (Geniş Dere), pe o lungime de 25 km și o lățime de 5-10 km². Datorită fertilității crescute a solului aici se obțineau câte trei recolte pe an. Dincolo de comuna bulgărească Fuștáni (dial. Fúștin), spre est, până la Lúgunța, pe o lungime de 15 km și o lățime de aproximativ 3 km se întinde partea românească a Meglenului, cu cele trei localități sus-amintite. Celelalte comune meglenoromâne: Iluma (dial. Úmă)³, Óșani (dial. Óșin, astăzi Arhanghelos), Liúmnița (dial. Liumnîță, astăzi Skra) și Țâmareca (dial. Țâmareáca, astăzi Kárpi) se află în părțile muntoase dinspre răsărit, în afara Meglenului propriu-zis⁴.

Meglenoromânii cultivau aproape toate cerealele: „grâu de toate calitățile, seacă, orz, ovăz și mei”⁵. La aratul pământului ei foloseau „mai mult plugul de lemn sau de fier pe care îl numesc *raliță* sau *lărită*”⁶.

În raport cu succesiunea muncilor agricole se disting unelte care îndeplinesc următoarele funcții principale: 1. unelte de arat sau de săpat (acestea din urmă întrebunțate pe o treaptă inferioară a evoluției morfologice a instrumentelor cu o asemenea destinație sau în condiții de teren speciale, care nu permit utilizarea celor dintâi); 2. unelte pentru grăpat; 3. unelte de recoltat; 4. unelte de îmblătit sau treierat; 5. unelte folosite la adunatul paielor de pe arie; 6. în zonele de fânețe se folosesc unelte pentru recoltarea și strângerea fânului.

1. Unelte de arat sau de săpat

1.1. Unelte de săpat

SAPA ȘI SĂPĂLIGA

Pregătirea solului pentru însămânțat „a început cu săpăliga și apoi cu sapa, folosită până în zilele noastre în zonele muntoase unde, din cauza pantelor repezi, terenurile nu puteau fi arate cu plugul”⁷.

Săpăliga și sapa sunt compuse dintr-o bucată triunghiulară (confectionată, inițial, din lemn, apoi din fier) și din coadă⁸. *Funcția ei de bază* este aceea de a săpa, a tăia pământul; în cultura plantelor prășitoare săpăliga și sapa au fost folosite deopotrivă la afânarea pământului din jurul tulpinilor acestora. În mgl. unealta se numește SĂPĂ (< lat. *sappa*); SĂPĂ – STRÍMTĂ (= sapă îngustă) și SĂPĂ LARGĂ (= sapă lată). Pentru denumirea săpăligii în mgl. se înregistrează derivatul lui *săpă*: SĂPIĆCĂ (*săpă* + suf. *ićca*) și un cuvânt împrumutat din limbile sud-slave: *mătícă* (în Lm și în pct. 012) „sapă cu lamă îngustă; săpăligă” (< bg., mac. *motika*; cf. și scr.

motika). În dr.: *săpă*, cu derivatele *săpăligă*, *săpăluga*, *săpóniu* etc., iar pentru terenurile situate în pantă pronunțată, *sapă de deștelenit* sau *târșită* (< *târș* < ? + suf. *-iță*); arom. *săpă*, ir. *săpa* și der. *săpun*, *săpon*.

Înrudită cu săpăliga și sapa este lopata, unealtă compusă dintr-o parte lucrătoare plată, confecționată din lemn sau din fier, și o coadă lungă de lemn. Ea îndeplinește (sau poate îndeplini) mai multe funcții; sapă pământul, adună și vântură recolta. În mgl. LUPĂTĂ (v. sl. *lopata*), dim. LUPĂTIȚĂ (< *lupată* + suf. *iță*), LUPĂȚICĂ (*lupată* + suf. *iică*). dr. *lopătă*, arom. *lupătă*, ir. *lopăta*, *é*.

1.2. Unele folosite la arat

CÂRLIGUL

Primul instrument folosit la aratul terenurilor agricole a fost bucata de trunchi de copac, cu o extremitate curbată în formă de cârlig. Bucata de lemn servea drept grindei, iar cârligul – ascuțit la vârf – îndeplinea sarcina brăzdarului⁹. Se pare că un asemenea instrument era folosit și ca armă de luptă: Pausanias povestește că, în lupta de la Marathon, un grec a avut drept armă o unealtă agricolă simplă, utilizată în vremea aceea la arat și care nu era altceva decât un lemn curbat¹⁰. Funcția uneltei era de asemenea simplă: cu ajutorul ei se „zgâria” pământul, pentru a putea fi apoi însămânțat. Cu termenul *cârlig* era denumit „un tip de plug primitiv”¹¹. (În arom. *cărlig*, *cârlig*, *cârlibănă*, fărș. *cărrig*, mgl. *cărlig* „cață ciobănească; ac de împletit ciorapi”)¹².

ARATRUL

Pe măsura perfecționării sale tehnice – foarte rapidă, de altfel –, unealta, căreia i s-au adăugat elemente morfologice noi, începe să îndeplinească și funcții noi, care o vor face să se diferențieze de vechea unealtă primitivă – cârligul. Dacă adaosul unui mâner (dr. *corn* < lat. *cornus*, mgl. *mănișă* < *mână* și *dărjaă* < bg. *dăržalo*) la extremitatea necurbată a lemnului (a trunchiului de copac) nu a făcut altceva decât să ușureze munca celui care o efectua, adăugarea altor piese a condus, cu vremea, la apariția unei noi unelte, care avea rolul de a săpa și de a împinge pământul în lături. Cel mai important adaos a fost un fel de „cazma” (dr. *brăzdăr* < *brăzdă* < v.sl., mgl. *pašnic* < bg. *pašnik*). Astfel s-a născut unealta denumită în lat. *aratrum*, irland. *arathar*, lit. *arklas*, let. *arklis*, v. sl. *ralo* (având toate drept radical comun i.e. **ara-*). În română termenul s-a păstrat doar parțial: dr. *ară(a)* (verb), arom. *arat* (substantiv), mgl. (reg.) *arăt* (în Hu), *riat* (în Țr), substantive și verbul *ar*. În majoritatea localităților meglenoromâne, termenul folosit pentru denumirea noii unelte este însă unul împrumutat din v. sl.: *răliță*, cu var. *lăriță* și *răriță* (sub influența lui *rar*, ca și în dr.: v. *infra*). Și în dr. *răriță* și *răliță* desemnează „unealta agricolă care răstoarnă brazda în ambele părți formând șanțuri”¹³.

Dispariția termenului *aratru în dacoromână se poate explica prin faptul că unealta care îndeplinea funcția aratrului va fi dispărut de timpuriu din fosta Dacie romană, o dată cu întreruperea contactelor sale comerciale cu orașele dalmațiene de unde aceasta se importa. Continuatoarea aratrului va fi numită ulterior *raliță* sau *răriță*. Al. Bocănețu definește rărița actuală drept „un plug fără cuțit sau fier lung,

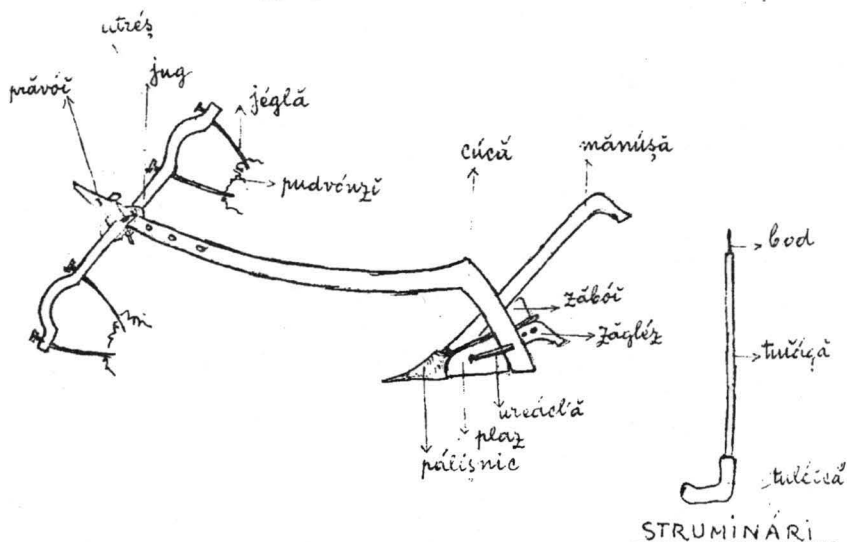
având numai un brăzdar mic și ascuțit și cormană. Este trasă numai de o singură roțiță și servește la prașitul de al doilea al porumbului și cartofilor¹⁴.

Celelalte părți ale aratrului (ale „plugului de lemn”) sunt considerate de către etnografi adaosuri posterioare¹⁵ care nu au modificat esențialmente funcția uneltei (spre exemplu, plazul sau bârsa). Nici armătura de fier a brăzdarului sau chiar brăzdarul confecționat în întregime din fier¹⁶ nu au contribuit la modificarea funcției uneltei: aceea de a săpa și a împinge pământul în lături.

Potrivit cercetărilor arheologice, aratrul fără plaz a fost larg răspândit în bazi-nul mediteranean și nu numai¹⁷. Brăzdarul în formă de limbă, ca și bucușă larg deschisă, descoperite în Dobrogea, la Garvăn, atestă folosirea acestui tip de aratru și în spațiul carpato-dunărean¹⁸.

Pe o treaptă superioară a evoluției morfologice a uneltei apare plazul – element ce-i va conferi o mai mare stabilitate (v. *infra*)¹⁹. Acest tip de aratru a fost folosit de către meglenoromâni vreme îndelungată, până în primul sfert al veacului nostru, și a fost numit fie cu un termen moștenit din lat.: *arat, rat* (numai în două localități: Hu și Țr unde, după părerea mea, elementele moștenite din latină s-au conservat mai bine), fie cu un termen de origine v. sl., răspândit pe o arie mai largă – cea de centru – a teritoriului lingvistic meglenoromân: *răliță*, cu var. *lăriță* și *răriță*. Din punct de vedere morfologic, el se caracterizează prin prezența brăzdarului simetric și a plazului, așa cum se poate vedea în schița de mai jos.

LĂRIȚĂ

(Schiță executată de Th. Minda)

Părțile componente ale aratrului sunt, așa cum arătam, grindeiul, coarnele (cornul, mânerul) și brăzdarul. Nu de puține ori, numele lor sunt asociate fie cu

funcțiile pe care le îndeplinesc, fie cu forma pe care o au, caz în care se pot înregistra denumiri metaforice ale acestor componente.

Grindeiul este partea principală a uneltei, care le susține pe toate celelalte. În dr. piesa este numită – în cele mai multe zone – *grindei*, cuvânt care, după unii cercetători, ar fi un împrumut din v. sl.²⁰, înlocuind, probabil, cuvântul vechi care nu s-a mai păstrat, după cum nu s-a mai păstrat nici cuvântul ce denumea aratrul roman clasic²¹. Momentul trebuie să fi coincis cu întreruperea comerțului fostei Dacii romane cu orașele dalmatine (v. *supra*), când dacoromânii agricultori, intrați de acum în relații cu slavii, își vor fi confecționat singuri, după modelul cunoscut anterior, nealța ce avea să țină locul celei importate. Cele două sinonime: *drug* și *oiște* – înregistrate în unele zone ale teritoriului lingvistic dacoromân – sunt tot de origine slavă²². În limbile slave, cuvântul este general și, se pare, foarte vechi (*gredel*, *gredelj*)²³. Este posibil ca slavii să-l fi împrumutat, în „patria” lor primitivă, de la o populație germanică (cf. v. germ. sup. *grindel* „Querholz”; Riegel²⁴) sau este tot atât de posibil ca acest cuvânt slav să continue un radical indoeuropean, dacă se au în vedere corespondentele sale în limbi ca: anglosax. *grindel*, lit. *grindis* etc.²⁵ În această situație, discuția etimologică în jurul cuvântului românesc *grindei* rămâne deschisă, ca și asupra dr. *grindă*, arom. *grendă*, mgl. *grîndi*. O denumire specială pentru această piesă nu se cunoaște în mgl., în schimb, denumirea pentru o parte a acesteia, și anume „vârful, extremitatea ei superioară” este *cúcă* (? ? probabil, termen foarte vechi, înregistrat și în dr. cu sensul de „deal înalt și izolat”; „vârf de deal”).

Brăzdarul – partea funcțională a aratrului, construită simetric la aratrul propriu-zis, sapă pământul, dându-l în ambele părți, fără a forma brazdă adevărată. Inițial a fost confecționat din lemn, apoi, pentru a i se mări rezistența la solicitare, din fier²⁶. Pentru denumirea acestei piese dacoromâna cunoaște, pe lângă cuvântul *brăzdâr*, formațiune românească din *brăzdă* (< v. sl. *brazda*) + suf. nomina agentis: *-ar* (de origine lat.), câteva sinonime: *cormonitór*, denumire ce ar sugera, după Al. Bocănețu, legătura piesei cu *cormană*²⁷ (deși aratrul clasic nu avea *cormană*). După părerea mea, denumirea poate fi pusă în relație cu funcția brăzdarului: aceea de a săpa, de a „scormoni” pământul, cu atât mai mult cu cât nu se poate explica trecerea lui *-a-* din *cormană* în vocala posterioară *-o-*, în cea de a doua silabă a cuvântului *cormonitór*. Mai târziu, când *brăzdarul* sau *cormonitorul* au fost confecționate din fier, au apărut și alte sinonime: *fier cormonitór*, *fier brăzdatótor*, *fier mare*, *fier lat*²⁸. În mgl. brăzdarul este denumit *pališnic* (< bg. *palešnik*), dar și *cuțút*, probabil, continuatorul unui lat. *acutius (< *acutire* < *acutus*). Acest din urmă cuvânt se înregistrează cu sensul de „cuțit”, „obiect care taie” atât în arom.: *cuțút*, cât și în ir.: *cuțít*.

Cornul (mânerul) aratrului este extremitatea destinată manevrării uneltei. În dr., ea se numește – după forma pe care o are această piesă – *cornâr* (< *corn*), când are un singur braț și *coârne* (sunt brațele asemănătoare unor coarne de animale), când are două brațe. Sinonime ale lui *cornar* sunt *corn*, *corniciu*, *cornaciu*²⁹. În mgl. termenul folosit este *mănușă* (< *mână*, *moână* < lat. + suf. *-ușă*) (cf. și dr. *mănușă* „parte a unei unelte care se ține în mână în timpul lucrului; parte a unui obiect care servește pentru a prinde, a strânge ceva”; arom. *mănușe* și *mâ-*

nūse „toartă“). Pe lângă acesta, mgl. a împrumutat și termenul *răciță* (< bg. *rāka* „mână“ + suf. *-iță*), folosit frecvent în Țr³⁰.

Plazul este un element nou adăugat aratrului clasic pe o treaptă superioară a evoluției sale morfologice³¹, cu scopul de a conferi o mai bună stabilitate uneltei, în special componentei sale esențiale, *brăzdarul*. El este „partea pe care merge plugul“ (*aratrul* – subl. n.) și „care dă poziția orizontală fierului lat“³² – *brăzdarul*. „Plazul era confecționat din lemn mai tare /.../, fiind mai solicitat /.../. În partea sa anterioară se afla brăzdarul, după care urma locul de fixare a bârsei, iar în partea posterioară era introdus capătul coarnelor. În partea anterioară plazul era subțiat și ascuțit, pentru ca să se introducă și să se fixeze cât mai solid în manșonul brăzdarului“³³.

În limba română termenul *plaz* (< v. sl. *plazŭ*, legat de noțiunea „a se târî“) aproape că s-a generalizat: dr. *plaz*, arom., mgl. *plaz* „talpa plugului (de lemn), piesă de sprijin, pe care se târăște plugul (de lemn) în timpul aratului, asigurându-i stabilitatea“.

Există totuși, în dacoromână, o seamă de denumiri – unele dintre ele mai vechi ca cea de *plaz* –, sinonime ale împrumutului slav, cum sunt: *călcăi*, *așternūt*, *strāt*, *tălpă*³⁴, sensuri figurate, metaforice ale unor cuvinte de origine latină sau necunoscută (*tălpă*) etc.

Oiștea este elementul adăugat aratrului, care permite adaptarea uneltei la tracțiunea animală; dr. *oiște* (< bg. *oište*) „bară de lemn de care se înhamă caii sau se înjugă boii“.

Jugul la care erau înhămați caii sau boii a apărut o dată cu introducerea tracțiunii animale. Pentru aratrul clasic – simplu –, cel descris în paginile anterioare, era suficientă înhămarea unui cal sau înjugarea unei perechi de boi (cum procedau, de exemplu, meglenoromânii)³⁵. În dr. și mgl., termenul este *jug* (< lat. *jugum*), iar în arom. același cuvânt moștenit din lat. a devenit *giug*.

PLUGUL

Plugul s-a diferențiat de aratru în momentul în care brăzdarul simetric a fost înlocuit cu cel asimetric și când aratrului i s-a adăugat cormana, care avea rolul de *a întoarce* și *a răsturna* (subl. n.) brazda tăiată de cuțit și ridicată de brăzdar³⁶. La originea cormanei au stat „tăbliile laterale (confecționate din scândurele) folosite în antichitate“³⁷. Se presupune că „în agricultura Țărilor Române plugul a apărut în secolele X-XI (primele secole ale feudalismului timpuriu), având la bază evoluția de până atunci a uneltelor de arat, dintre care cea mai avansată a fost aratrul roman. Plugul propriu-zis a fost inventat tot în lumea mediteraneană romană, de unde s-a răspândit în restul Europei“³⁸.

Textul lui Pliniu din „Naturalis Historia“ atestă însă pe galii din Raetia ca pe cei dintâi inventatori ai plugului cu rotile: „Latio haec (cuspis) quarto generi (vomerum) et acutior in mucronem fastigata eodemque gladio scindens solum et acie laterum radices herbarum secans. Non pridem inventum in Raetia Galliae duas addere tali rotulas, quod genus vocant plaumorati. Cuspis effigiem palae habet. Serunt ita non nisi culta terra et fere nova. Latitudo vomeris caespites versat“³⁹, care s-ar traduce prin: „Acest cuțit, mai lat decât al celui de al patrulea tip de fier de plug și mai ascuțit în vârf, este înclinat și el despică pământul cu cuțitul propriu-zis, iar

cu tăișul laturilor reteză rădăcinile ierburilor. De multă vreme s-a născocit în Raetia Galei să se adauge unui astfel de /cuțit/ două roți mici. /Un asemenea plug/ este numit «plaumorati». Cuțitul are aspectul unui omoplat. Ei /gali/ seamănă astfel nu numai pământuri cultivate, ci și unele noi. Lățimea fierului de plug răstoarnă tufele de iarbă“. Ținând seama de datele pe care le furnizează acest izvor, de vestigiile arheologice și de reprezentările artei miniaturale, se pare că plugul cu roți și cuțit reprezintă o cucerire a civilizației galice (celtice), preluată ulterior de cea romană din Raetia Galică și nu una eminentă romană, cum s-a crezut⁴⁰. La începutul evului mediu, sau mai devreme, unealta a trecut de la romanii din Raetia Galică la germanii de pe Dunăre și Rin⁴¹. Prin cei dintâi aceasta va fi putut ajunge la slavii de sud, iar prin germanii de pe Rin, în perioada carolingiană, la slavii de vest, iar apoi la cei de est⁴². „Drumul“ parcurs de unealtă pare a fi confirmat și de cronologia apariției denumirii ei în textele vechi germane, scandinave, engleze și ruse sub formele: v. germ. *phluog* și *plogr*, v. scand. *plog*, v. engl. *plog* și, în sfârșit, v.r. *plug* (în secolul al X-lea⁴³), formă împrumutată, o dată cu obiectul, de la vechii germani⁴⁴. Cât privește forma înregistrată în textul lui Pliniu – *plaumorati* –, aceasta nu este o formă latină: *ploum Raeti*, așa cum a fost ea interpretată⁴⁵, ci o formă relativă „reprezentând o transcriere fonetică aproximativă a unui cuvânt străin“⁴⁶, celtic: *plau-morati < *plomorati. Forma creată de Pliniu a luat naștere prin contaminarea lat. *plaustrum* < *plostrum* „car, căruță“ și lat. *ploximum*, *ploxenum* „ladă de trăsură“ (ambele provenind de la radicalul de origine celtică *plo-* < i.e. **pleu-* „a pluti“) cu cuvântul celtic⁴⁷ care denumea unealta respectivă, dar pe care scriitorul nu l-a reținut exact și de aceea l-a redat aproximativ, sub forma *plaumorati*.

Se pune astfel capăt controverselor pe marginea etimologiei cuvântului slav. Spre a exemplifica diversitatea punctelor de vedere în această privință, voi arăta că V. Machek pleda pentru originea slavă a germanicului **ploga*⁴⁸ (de fapt, *phluog* și *plogr*), iar Dicționarul de la Zagreb menționează că „nu se poate preciza dacă limbile germanice l-au împrumutat din slavă sau invers“⁴⁹. Pentru originea germanică a cuvântului slav opinează însă M. Vasmer⁵⁰, St. Mladenov⁵¹ și P. Skok⁵², iar W. Hensel susține că în limbile slave el ar fi putut fi împrumutat direct de la celți⁵³.

În ce privește etimologia cuvântului românesc *plug*, trebuie să spunem că, în lumina celor arătate, aceasta ar trebui să fie revizuită. Sigur că, ținând seama de cercetările de etnografie românească, în care se arată că, în agricultura noastră, plugul nu a intrat înainte de secolele X-XI (vezi *supra*), ipoteza împrumutului slav rămâne valabilă⁵⁴. De altfel și dicționarele limbii române, ca și cele dialectale atestă proveniența slavă a cuvântului dr. *plug*, arom. mgl., ir. *plug*⁵⁵. Cât privește meglenoromâna, trebuie să subliniez că unealta folosită la aratul terenurilor agricole era aratul numit *arat* (*rat*), *râliță* (*lăriță*, *răriță*) (v. *supra*). „Unealta perfecționată numită *plug* este nouă: ea nu a fost folosită sistematic de către meglenoromâni decât în Cadriater unde, într-adevăr, se ara cu plugul“⁵⁶.

2. Unelte pentru grăpat

GRAPA

Unealta care servește la sfărâmarea brazdei, la mărunțirea pământului, la acoperirea seminței, la strângerea rădăcinilor și a buruienilor este numită la daco-

români *grapă*, termen autohton⁵⁷. În mgl. termenul *grapă* a fost introdus târziu, numai în Cadrilater, o dată cu unealta adusă de la dacoromâni. În Meglenia „nu se grăpa, pentru că pământul arat se fărâmița singur“⁵⁸. Totuși, în unele zone, meglenoromânii foloseau o *grapă* primitivă formată dintr-o legătură de mărăcini, cu ajutorul căreia netezeau pământul, acolo unde bulgării erau prea mari. Aceasta s-a numit *brână* (< v. sl. *brana*). Ea are un corespondent identic în ir.: *brâna*. -ġ⁵⁹. În afară de acest termen, în mgl. se înregistrează și un împrumut din bulgară: *tărână* (< bg. *trân* „mărăcină“, *trâne* „mărăciniș“), care desemna tot o *grapă* rudimentară, confecționată din spini (cf. și dr. *târn*, *târână* cu același sens⁶⁰).

3. Unele folosite la recoltat

SECERA

Pentru strângerea recoltei de cereale păioase s-a folosit și încă se mai folosește o unealtă simplă, confecționată dintr-o coadă mică de lemn și o bucată de fier îngustă și curbată, prevăzută cu zimți (numiți *dinți* < lat. *dens*, *dentis* atât de către românii nord-dunăreni – dacoromânii –, cât și de cei din Peninsula Balcanică: aromâni și meglenoromâni). În dialectele românești cuvântul folosit pentru denumirea acestei unelte este *seceră* (< lat. *sicillis*) în formele: dr. *seceră*, arom. *seântiră*, mgl. *seătiri*.

4. Unele de îmblătit sau treierat

ÎMBLĂCIUL

Grăunțele, boabele de cereale, pentru a fi scoase din spic, se băteau cu un instrument simplu, format din două ciomege: unul mai lung și altul mai scurt. Cel lung, de aproximativ 1,50 m, se numea în dr. *coadă* (< lat. *coda*, *cauda*), *dârjă*, *odârjă* (< bg. *dărža* „a ține“), iar cel mai lung *hadarâg* (cf. mag. *hadaró*)⁶¹. Ambele bete sunt legate între ele printr-o curelușă. Întreaga unealtă se numește în dr. *îmblăciu* (< *umblă* (a), vb. reg. *îmblă*). Pentru aceeași unealtă, dar cu altă formă, în mgl. se înregistrează: *tăvăhic* (der. din *tăvălés*), *čarc* (tc. *čark*) și *dicână* (< gr. *dikkanon*) „sanie cu care se zdrobesc paiete la treierat“.

Cerealele îmblătite se curăță de pleavă și se vântură cu lopata („unealtă formată dintr-o placă de lemn – sau de fier –, ușor curbată și o coadă lungă din lemn“). În limba română cuvântul care denumește această unealtă este un împrumut din v. sl.: dr. *lopătă*, ar., mgl. *lupătă*, ir. *lopâta*. -ġ (< v. sl. *lopata*).

5. Unele folosite la adunatul paielor de pe arie

GREBLA

Unealta cu care „se strâng brazdele rămase după coasă în grămăjoare, se strâng paietele rămase după legat sau strujenii“⁶², formată dintr-o coadă lungă și dintr-o bucată de lemn (sau de fier) în care sunt înfipti, în jos, dinții sau colții (din lemn sau din fier) se numește în dr. *greblă* (< v. sl. *grebló*).

Meglenoromânii au folosit-o doar în Cadrilater, unde s-a numit *grăbұлă* (< dr. *greblă*)⁶³. În ținutul lor de baștină aceasta nu era cunoscută. Când era nevoie, nivelarea se făcea cu *vildă*⁶⁴ (v. *infra*).

6. Unelele folosite pentru recoltarea și strângerea fânului

COASA ȘI FURCA

Unealta întrebuițată la tăiatul ierbii și al altor plante cu tija înaltă este formată din două părți principale: lama (custura) – o bucată de fier lungă, curbată mai puțin decât lama secerei – și coada. În limba română denumirea uneltei este *coasă*, cuvânt împrumutat din v. sl. *kosā*: dr. *coasă*, arom., mgl. *coāsă*, ir. *cosa*, -*ç*.

Unealta cu care se strânge iarba cosită și se cară snopii de cereale pentru îmbălătit este formată din mai multe brațe sau coarne din lemn sau fier și se numește în dr., arom., mgl. *fūrçă*, ir. *fūrca ç* (lat. *furca* „furcă; lemn bifurcat“). În mgl. și ir. a apărut însă și un sinonim al lui *fūrçă* împrumutat din limbile (dialectele) slave învecinate: mgl. *vilā* (< bg., mac. *vila*; cf. și scr. *vila*), ir. *vila*, *ç* (< scr., slov. *vila*; cf. și bg. *vila*, mgl. *vila*).

Analiza pe care am întreprins-o asupra categoriilor de termeni care denumesc unelte agricole tradiționale ale meglenoromânilor, poate cele mai semnificative pentru istoria civilizației lor rurale, m-a condus la unele concluzii privitoare la vechimea practicării agriculturii de către această populație și la interferențele cultural-lingvistice pe care le-a cunoscut de-a lungul istoriei.

1. Meglenoromânii s-au ocupat cu cultivarea pământului din cele mai vechi timpuri. Calitatea solului, rețeaua hidrografică și sistemul de irigații pe care-l aplicau au creat premisele necesare obținerii unor recolte anuale bune și foarte bune. Unelele, chiar dacă nu au fost perfecționate decât relativ recent, dădeau randamentul scontat tocmai datorită celor trei factori amintiți, cărora li s-au adăugat cunoștințele și munca omului.

2. Unele dintre denumirile vechi, moștenite din epoca romană, s-au păstrat până la începutul secolului nostru, chiar dacă tipul de unealtă a fost influențat în timp de modificările intervenite în configurația etnică și culturală a Balcanilor. Cazul elocvent este cel al denumirii uneltei complexe folosite la pregătirea solului pentru însămânțat. Această denumire a rămas neschimbată în două localități meglenoromâne: *arāt* (în Huma) și *rat* (în Țărnașca), pe când în celelalte așezări ea a fost înlocuită cu un termen împrumutat de la slavii stabiliți în Peninsula Balcanică: *rāliță* (var.: *lāriță*). Structura morfologică a uneltei este însă aceeași care – așa cum o cunoaștem din descrieri – o diferențiază de aratul roman (care avea acele „aripioare“ laterale – tabulae –, precursorile cormanei) și o apropie de tipul slav.

Unealta perfecționată, care îndeplinea funcții suplimentare, denumită *plug*, a început să fie folosită târziu de către meglenoromâni, abia în secolul nostru, datorită contactelor nemijlocite cu dacoromânii. Este un caz tipic de împrumut „Wörter und Sachen“.

3. Denumirile părților componente ale unor unelte sunt fie creații proprii rezultate din asocierea pe care o fac vorbitorii între forma, funcția și modul de acționare a respectivei componente (*coadă* și sin. *mămûșă*), fie calcuri (*mămûșă-răciță*), fie împrumuturi propriu-zise care, de cele mai multe ori, coexistă cu termeni mai vechi, devenind sinonime teritoriale ale acestora (*pălămarcă* – *mănicărcă*; *prăvoï* – *potrândză* etc.).

Note

1. Notia, aflată (ca și Langadia, Periclea) în granițele statului grec, nu mai are astăzi populație meglenoromână. În urma războiului greco-turc din 1923 și a acordului stabilit între părțile beligerante a intervenit un schimb de populație, ceea ce a făcut ca și năntenii – singurii meglenoromâni de religie musulmană – să-și părăsească localitatea natală și să se stabilească în Turcia europeană, în apropiere de Edirne (Adrianopole). (Informația mi-a fost dată de subiecții Hristu Geole, originar din Luğunța, și Maria Samargi, originară din Liumnița, stabiliți în comuna Cerna din județul Tulcea.)
2. Th. Capidan, *Meglenoromânii*. I. *Istoria și graiul lor*, București, 1925, p. 6.
3. Localitatea Huma – distrusă în timpul celui de-al doilea război mondial – este singura din cele opt comune meglenoromâne (incluzând și Nânta) care se află pe teritoriul republicii Macedonia. Celelalte așezări: Berislav (Periclea), Cúpa (Kupa), Liúmnița (Skra), Lúgunța (Langadiá), Oșani (Arhânghelos) și Tâmarêca (Kárpi) se găsesc în Grecia.
4. Th. Capidan, *op. cit.*, p. 6-7.
5. Idem, *ibidem*, p. 51.
6. *Ibidem*.
7. Valer Butură, *Etnografia poporului român*, Cluj-Napoca, 1978, p. 144.
8. Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română*, în „Codrul Cosminului”, II-III, 1925-1926, p. 157; V. Butură, *op. cit.*, p. 144.
9. Idem, *ibidem*, p. 124-125.
10. Idem, *ibidem*, p. 138.
11. I.I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*, București, 1981, p. 293.
12. Idem, *ibidem*.
13. Sensurile cuvintelor discutate, precum și etimologiile lor sunt citate după manuscrisul *Repertoriului lexico-etimologic* al termenilor referitori la agricultură înregistrați în dialectele românești sud-dunărene, parte integrantă a lucrării mele, în curs de elaborare: *Terminologia ocupațiilor tradiționale la românii balcanici. Păstorit și agricultură*.
14. Al. Bocănețu, *art. cit.*, p. 153-154.
15. V. Butură, *op. cit.*, p. 140-141.
16. *Ibidem*.
17. V. Neamțu, *Contribuții la problema uneltelor de arat din Moldova în perioada prefeudală*, în „Arheologia Moldovei”, IV, 1966, p. 296; C. Popa, *Tipologia uneltelor de arat din colecțiile „Muzeului tehnicii populare”*, Sibiu, martie 1979. Lucrare consultată în manuscris.
18. *Ibidem*.
19. Cf. Al. Bocănețu, *art. cit.*, p. 138 și urm.; C. Popa, *Tipologia uneltelor de arat...* (manuscris).
20. Cf. H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch. Dictionar român-german*, vol. I-III, București, 1897-1925, s.v.
21. Cf. Al. Bocănețu, *art. cit.*, p. 138 și urm.
22. Cf. H. Tiktin, *op. cit.*, s.v.
23. Cf. *Bălgarski etimologičen rečnik*. Autori: Vl. Georgiev, Iv. Gălăbov, J. Zaimov, St. Ilčev, vol. I, s.v.
24. Cf. M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, vol. I-III, Heidelberg, 1950-1958, s.v.

25. Cf. P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, vol. I-IV, Zagreb, 1971-1973, s.v.
26. Al. Bocănețu, *art. cit.*, p. 146-147.
27. Idem, *ibidem*.
28. Al. Bocănețu, *art. cit.*, p. 147.
29. Idem, *ibidem*.
30. Cf. Sever Pop, *Ancheta dialectală întreprinsă la meglenoromâni stabiliți în Cadri-later*, pct. 013, întrebarea 892 (manuscris).
31. Cf. C. Popa, *Tipologia uneltelor...* (manuscris).
32. Al. Bocănețu, *art. cit.*, pp. 130, 167-168, 170.
33. V. Butură, *op. cit.*, p. 148.
34. Idem, *ibidem*, p. 148 și urm.
35. Informațiile le-am cules din anchetele efectuate la meglenoromânii stabiliți în țara noastră (în comuna Cerna din județul Tulcea) în anii 1982 și 1983.
36. V. Butură, *op. cit.*, p. 146.
37. Idem, *ibidem*.
38. Idem, *ibidem*.
39. Plinius, *Naturalis Historia*, XVIII, apud. Al. Bocănețu, *art. cit.*, p. 142-143; S. Potter, *On the Etymology of Plough*, în „Prace filologiczne”, XVIII, 1964, 2, p. 103.
40. L. Niederle, *Rukovět slovanských starožitnosti*. K vydení pripravil akademik Jen Eisner, Praga, 1953, p. 330-332; 334-336.
41. Idem, *ibidem*.
42. Idem, *ibidem*.
43. S. Potter, *art. cit.*, p. 104-107.
44. Idem, *ibidem*.
45. A se vedea întreaga discuție la S. Potter, *art. cit.*, p. 103.
46. *Ibidem*.
47. *Ibidem*, p. 103-104.
48. V. Machek, *Quelques mots slavo-germaniques*, în „Slavia”, XX (1951), 2-3, p. 206-212.
49. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, vol. X, Zagreb, 1956, p. 89.
50. M. Vasmer, *op. cit.*, vol. I, p. 376.
51. St. Mladenov, *Etimologičen rečnik na bălgarskija ezik*, Sofia, 1940, p. 430-431.
52. P. Skok, *op. cit.*, vol. II, p. 690.
53. W. Kensel, *Slowianszczna wczesnośredniowieczna*, Varșovia, 1956, p. 48 și passim.
54. Cf. G. Mihăilă, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*. Studii lexico-semantic, București, 1960, p. 18; idem, *Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești*, București, 1973, pp. 28, 176, 197.
55. Cf. Academia Republicii Socialiste România. Institutul de Lingvistică București. *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1975, s.v.; T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân. General și etimologic. Dictionnaire aroumain (macédo-roumain). Général et étymologique*, ed. a II-a, augmentată (deuxième édition augmentée), București, 1974, s.v.; Th. Capidan, *Meglenoromânii III. Dicționar meglenoromân*, București, 1935, s.v. Cf. și Elena Scărlătouiu, *Istroromânii și istroromâna. Relații lingvistice cu slavii de sud*, București, 1998, p. 153-154.
56. Elena Scărlătouiu, *Istroromânii și istroromâna...*, p. 156.
57. I.I. Russu, *op. cit.*, p. 323-324; Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983, pp. 81-83; 166.

58. Răspunsul a fost dat de către subiecții Hristu Geole, originar din Lugunța, și Maria Samargi, originară din Liumnița, în ancheta pe care am întreprins-o în anul 1982 la meglenoromânii stabiliți în comuna Cerna din județul Tulcea (vezi nota 35). Pentru punctele 012 și 013 anchetate de Sever Pop (întrebarea 898) nu s-au dat răspunsuri. Termenul este sigur împrumutat din dr. *grupă*.
59. Cf. Elena Scărlătoiu, *Istroromânii și istroromâna...*, pp. 152, 250, 280, 282.
60. Al. Bocănețu, *art. cit.*, p. 130 și urm.
61. Idem, *ibidem*.
62. Idem, *ibidem*.
63. Cf. S. Pop, *Ancheta...*, pct. 013.
64. Răspuns dat de subiecții Maria Samargi și Hristu Geole în ancheta pe care am întreprins-o (v. notele 35 și 58).

Abrevieri și semne convenționale

a.n.	= ancheta noastră
anglosax.	= anglosaxon
arom.	= aromân, aromânesc
bg.	= bulgar(ă)
der.	= derivat
dr.	= dacoromân(ă)
fărș.	= fărșerot
Hu	= Huma (localitate meglenoromână din actuala Republică a Macedoniei).
i.e.	= indoeuropean(ă)
ir.	= istroromân(ă)
irland.	= irlandeză
lat.	= latin(ă)
let.	= letonă
lit.	= lituaniană
Lm	= Liumnița (localitate meglenoromână, actuala Skra)
mac.	= macedonean(ă)
mgl.	= meglenoromân(ă)
pct.	= punctul dintr-o rețea dialectală
reg.	= regional
scr.	= sârbocroat(ă)
suf.	= sufix
Țr	= Țárnareca (localitate meglenoromână, actuala Kárpi)
v.	= vezi
v. engl.	= engleză veche
v. germ.	= germană veche
v. germ. sup.	= germană superioară veche

- v. r. = rusă veche
v. scand. = scandinavă veche
v. sl. = slavă veche
012 = punctul anchetat de Sever Pop în aprilie 1933 la meglenoromânii originari din Liumnița, stabiliți în comuna Srebărna din Cadrilater. (Manuscris consultat în biblioteca Muzeului Limbii Române din Cluj-Napoca).
013 = punctul anchetat de Sever Pop în iulie 1936 la meglenoromânii originari din Țărnareca, stabiliți în comuna Cazimir din Cadrilater. (Manuscris consultat în biblioteca Muzeului Limbii Române din Cluj-Napoca).
012' a.n. = localitatea Cerna din județul Tulcea: anchetă pe care am întreprins-o în anii 1982 și 1983 la reprezentanți ai comunei Liumnița (stabiliți, mai întâi, în Srebărna, apoi în Cerna).
013' a.n. = localitatea Cerna din județul Tulcea: anchetă pe care am întreprins-o în anii 1982 și 1983 la reprezentanți ai comunei Țărnareca (stabiliți, mai întâi, în Cazimir, apoi în Cerna).

Românii uitați: o introducere în chestiunea timoceană

Acolo unde râul Timoc se varsă în Dunăre, pe malul românesc al fluviului se aflau, înainte de 1947, satele mehedintene Gruia și Prisot. Pe malul celălalt erau satele timocene Radoivăți și Racovița, locuite de o populație compact românească, avanposturi ale Văii Timocului. Până la această dată, Dunărea de jos traversa spațiul etnic românesc, deoarece în două locuri românii de pe malul drept coboară până mai departe spre miazăzi și răsărit: în Craina (Krajina), adică Morava până dincolo de Timoc, și în Dobrogea. Krajina înseamnă în limba slavă „ținut de margine, mărginime“, ca și cealaltă craină a răsăritului, Ucraina. Craina de la sudul coltului Dunării reprezintă ținutul din marginea nord-estică a slavilor de miazăzi. Românii din Craina despart pe sârbi de bulgari. Acest ținut muntos din dreapta Dunării dintre Morava și regiunea Vidinului este situat cam în locul unde fluviul are porțiunea cea mai strâmtă a văii sale.

În triunghiul de ape Dunăre, Morava, Timoc, iar spre sud până către Niș trăia un grup compact în mijloc, mai rarefiat pe margini, de câteva sute de mii de români.

În anul 1911, geograful român George Vâlsan i-a evaluat, conform unor cercetări proprii, pe românii dintre Morava și Timoc la 260.000¹. În 1916, profesorul bulgar Stojan Romanski, de asemenea în urma unor cercetări proprii, i-a socotit la 212.000². Statistica oficială iugoslavă din 1921 avea să evalueze pe aceiași români timoceni la 150.000³. Cercetând suita recensămintelor sârbești începând de la 1856 timp de trei sferturi de veac, constatăm că numărul românilor din zona menționată a crescut mereu, deși procentual ei scădeau neconținut.

Conform statisticilor sârbești dintre 1859 și 1921, sporul natural de creștere la nivelul Serbiei a fost de 17,2%. Aplicând acest coeficient la cele trei grupaje de cifre pomenite mai sus, rezultă că, în jurul anului 1941, numărul românilor dintre Morava și Timoc era conform următoarelor evaluări:

la 1941

Statistica lui Vâlsan din 1911:	260.000	414.000
Statistica lui Romanski din 1916:	212.000	320.000
Recensământul iugoslav din 1921:	150.000	205.000

Luând însă ca bază de calcul recensământul sârbesc de la 1895, care dădea cifra de 160.000 de români, și aplicându-i coeficientul de 17% vreme de 45 de ani, rezultă un număr de 324.310 suflete pentru anul 1941, cifră foarte apropiată de

aceea a profesorului Romanski. La aceștia se adăugau românii din partea bulgară a Văii Timocului pe care statistica bulgară din anul 1920 (publicată în 1929) îi estima la cca. 65.000 locuind în 58 de comune, dintre care 35 curat românești⁴.

Într-un memoriu adresat generalului Ion Antonescu la 6 mai 1941, diplomatul român Vasile Stoica făcea următoarele considerații: grupul românilor din Valea Timocului se întinde pe o suprafață de cca. 10.000 km², din care cea mai mare parte în teritoriul iugoslav și restul în cel bulgar; în această zonă trăiau circa 450.000 de români, pe o întindere de 7000 km², ei formând majoritatea absolută și reprezentând o continuitate teritorială firească cu marea masă etnică românească din nordul Dunării⁵. În plan topografic, comunele românești din partea sârbească a Timocului ocupau întreg județul Krajna, plășile Zaječar și Boljevac din județul Timoc, aproape întreg județul Požarevac și părți din plășile Svilajnac, Despotovac și Paraćin din județul Morava. Zona locuită de românii timoceni se extindea în chip natural pe teritoriul bulgar până la Vidin. Un alt grup de români locuia pe fâșia dunăreană dintre Vidin și Svištov. La sud, în Serbia, regiunea timoceană este apărată ca de o fortăreață naturală de munții Râtani (Rtanska Planjna). Configurația sa de zonă mai greu accesibilă, grație reliefului muntos, ca și așezarea sa, între Muntenia și Banat la nord-vest, au asigurat caracterul românesc al acestei populații din cele mai vechi timpuri până târziu, după crearea statelor naționale Serbia și Bulgaria.

George Vâlsan considera pe românii timoceni drept punctul cel mai avansat înspre sud-est al grupului etnic daco-roman⁶. Tot el observă foarte pertinent că, de vreme ce Oltenia și Banatul sunt îndeobște recunoscute ca regiuni cu o populație românească foarte veche înaintând până la Dunăre, atunci, geografic și etnografic vorbind, e greu să se admită că „această populație a înaintat până la malul Dunării, când pământuri libere și de aceeași făptură existau și pe celălalt mal, când Dunărea nu era un obstacol de seamă și când, adesea, acest ținut întreg a fost cu aceeași stăpânire politică”⁷. Ideea aceasta a dominat, prin evidența ei, în istoriografia română din primul moment când românii timoceni au intrat în vizorul ei. Era și greu să nu se admită ca atare un fapt atât de clar.

O întreagă pleiadă de istorici, dar și lingviști, etnografi, geografi, sociologi, chiar literați ca Emanoil Bucuța, au îmbrățișat cu devotament cauza și nevoile timocenilor. Cu toate acestea, până în 1919, chestiunea timoceană a rămas marginalizată în fața marilor revendicări ale neamului românesc: Transilvania, Basarabia, Bucovina și, nu în cele din urmă, Banatul. Un alt motiv l-a constituit absența unei pături intelectuale reprezentative și combative din rândul timocenilor, similară aceleia a aromânilor foarte activi și energici, care să preia chestiunea și să-i evidențieze adevărata importanță. Explicația trebuie căutată în înapoierea economică și culturală specifică regiunii. Trebuie relevat faptul că românii timoceni au rezistat asimilării atât datorită caracteristicilor geografice ale Văii Timocului, o adevărată fortăreață naturală înspre sud, cât mai ales vitalității naționale specifice.

Cele dintâi mărturii despre românii timoceni aparțin celebrului cartograf, contele Marsigli, care, la 1696, în al său *Danubius Panonico Mysicus*, atestă că „românii locuiesc ambele maluri ale Dunării, începând de unde ea intră între colinele muntelui Haemus”⁸.

Despre românii timoceni pomenesc deopotrivă Dimitrie Cantemir și Nicolae Bălcescu. Dar prima descriere detaliată și precisă asupra populației românești din

Timoc ne este dată de geograful maghiar Szabo Joszef care, la 1875, în urma unei călătorii prin partea locului, afirmă: „Valahii locuiesc părțile orientale ale Serbiei în mase mult mai compacte decât sârbii... Požarevac, Negotin, Zaječar, Kladova sunt orașele principale locuite în mare majoritate de români. În trecerea mea pe aici am întâlnit numai valahime, sate întregi în care numai preotul și cârciumarul erau sârbi. Acestea sunt județele care se învecinează cu Țara Românească... valahii au locuit aceste ținuturi încă înainte de așezarea sârbilor. Numărul lor este actualmente de vreo 175.000”⁹. Aceste afirmații au trecut neobservate în România de atunci. De altfel, jurnalul de călătorie al lui Szabo avea să fie introdus în circuitul științific și politic românesc de-abia în anii '20 ai secolului nostru de către Sever Bocu, provocând retroactiv o adevărată senzație.

Totuși, marile spirite ale vremii erau în posesia unor date certe privind pe românii timoceni. Fără să știm de unde, Mihai Eminescu părea destul de bine informat de vreme ce la 1 decembrie 1876 publica în „Timpul” articolul *Un cuvânt la vreme* în care, profetind cele ce aveau să se întâmple în Balcani în anii imediat următori, propunea libertatea religioasă și crearea de școli românești pentru frații din dreapta Dunării. De asemenea, poetul tuturor românilor înainta proiectul ambițios al reînființării „vechii mitropolii a Proilabului, de care să depindă, cu școli și biserici, toți românii din dreapta Dunării”. Ideea, fecundă în sine, pe care Eminescu o prevedea, era concepută ca un eventual paravan în perspectiva formării unor state naționale creștine la sudul Dunării, state în care acești români urmau să fie înglobați și supuși presiunii deznaționalizării.

Despre românii timoceni au scris geograful și arheologul F. Kanitz în *Das Königreich Serbien*, Leipzig, 1898, filologul G. Weigand, *Die Rumänischen Dialekte*, Leipzig, 1900, marele istoric Constantin Jireček în *Das Fürstentum Bulgarien*, Wien, 1891, respectiv *Geschichte der Serben*, apărută mai târziu, în 1921. Fapt semnificativ, toți aceștia se îndoiau de veridicitatea cifrelor statistice privind pe românii timoceni prezentate de oficialitățile bulgare și sârbe, avansând cifre superioare. Despre vechimea românilor în acest teritoriu, Constantin Jireček era categoric: conform documentelor mănăstirești, valahii sunt atestați în Serbia înainte de secolul al XIV-lea¹⁰. În România, primele studii despre românii timoceni apar înainte de primul război mondial și sunt datorate lui G. Vâlsan¹¹, G. Giuglea¹² și aromânului Leon Boga¹³. Prima încercare de monografie, intitulată *Românii din Serbia*, aparține lui C. Constante și apare în 1907.

Războaiele balcanice aduc brusc înaintea opiniei publice chestiunea timoceană. O delegație a românilor timoceni prezintă Conferinței de Pace de la București un memoriu asupra drepturilor lor religioase și culturale, dar Conferința nu decide nimic în această privință. Prevederile cuprinse în actele semnate la București referitoare la școlile și bisericile românilor sud-dunăreni au rămas în stadiul de simple declarații. A iscat multe controverse scrisoarea trimisă la 25 iulie 1913 de către primul ministru sârb N. Pašić guvernului român prin care Serbia se angaja să dea autonomie școlilor și bisericilor românești de pe teritoriul său; recitind documentul, observăm însă că el se referă explicit numai la „școlile și bisericile cuțo-vlahilor aflați în viitoarele posesiuni sârbești”¹⁴, deci angajamentul guvernului sârb nu era extins asupra regiunii timocene intrată în componența Serbiei în anul 1833. Aceași

soartă a avut-o, câțiva ani mai târziu, Memoriul românilor timoceni înaintat Conferinței de Pace de la Paris din 1919 de către un grup de fruntași timoceni, document conceput de Athanasie Popovici Furnică. De altfel, la 8 martie 1918, la Paris se pusese bazele unei Ligi pentru eliberarea românilor din Timoc și Macedonia, avându-l ca președinte activ pe George Murnu, iar ca vicepreședinti pe Sever Bocu (Banat), Athanasie Popovici (Timoc) și N. Tacit, delegat al Pindului¹⁵. Memoriul întocmit de Athanasie Popovici afirma vechimea românilor pe meleagurile Timocului, dădea ca cifră sigură 340.000 de români timoceni, acuză guvernul de la Belgrad care gonise limba română din școlile și bisericile din regiune și reproșa guvernului român că nu întreprinsese nimic pentru a-i ajuta¹⁶. Această pasivitate a României este de altfel explicată într-un document al delegației române la Conferința de Pace de la Paris (întocmit pentru uzul participanților străini la Conferință) prin loialitatea guvernului român față de guvernul Serbiei: „Guvernul de la București care întotdeauna a recomandat răbdare și fidelitate românilor de peste Dunăre față de guvernul sârb”¹⁷.

Un fapt cert este că, o dată cu formarea statelor naționale creștine din Balcani, situația românilor de la sud de Dunăre s-a înrăutățit, indiferent dacă aceste state erau sau nu aliante ale României¹⁸. Documentul menționat, datat 26 iunie 1919, este întocmit de D. Drăghicescu și este un veritabil studiu științific cu note de subsol, hărți și statistici având concluziile politice impuse de locul și momentul pentru care fusese conceput. Exemplarul identificat de noi la Arhivele Naționale este un manuscris redactat într-o limbă engleză ireproșabilă, cu adnotări pe margine. Este o prezentare sintetică și argumentată a chestiunii timocene făcută în scopul de a demonstra că acolo, în Valea Timocului, se afla o masă compactă românească prigonită etnic și cultural de statul sârb. Preluând concluziile lui C. Constante, dar fără a-l cita, documentul afirmă că românii timoceni sunt urmașii coloniștilor daco-romani cărora li s-au adăugat în timp valuri de emigrație românească sosite atât din nordul, cât și din sudul Dunării. Se dă și cifra de 340.000 de români, apropiată de cea avansată de Constante. Intenția documentului era de a demonstra că, deși înțelege perfect situația și nevoile românilor timoceni, statul român era obligat din rațiuni strategice și diplomatice să se limiteze, în această zonă, doar la revendicarea integrală a Banatului. Delegații la Conferință cărora le era destinat studiul în discuție rămăneau astfel cu impresia că, deși România avea revendicări legitime mai mari, delegația ei se vedea nevoită să renunțe la o parte din ele, pentru a nu îngreuna mersul tratatelor. Era limpede, o repetăm, că marile priorități erau altele decât Valea Timocului. O spunea și Take Ionescu în 1923 în Parlament: a ridica și alte revendicări în 1919 când, după război, România își dublase practic teritoriul, în vreme ce, comparativ, Italia abia dacă crescuse cu 1.600.000 de locuitori, devenea de-a dreptul periculos și risca să compromită întreaga operă națională datorată războiului de înțregire¹⁹.

O seamă de societăți și asociații au militat cu abnegație pentru nevoile românilor timoceni. Între ele, la loc de frunte s-a situat Societatea Macedo-Română care, sub președinția lui Ion (Ionaș) Grădișteanu, a organizat primirea și înscrierea în școlile din țară a elevilor proveniți din Timoc, ca și expedierea unor transporturi de cărți și publicații românești în aceeași regiune. Eforturi asemănătoare a depus și

Asociația „Timocul” a studenților originari din zonă. În 1934 își începea activitatea revista „Timocul”, care era „organul societății Timoc a românilor din Valea Timocului și dreapta Dunării”, publicație condusă de același mare patriot și neobosit luptător pentru cauza românilor timoceni, Ionaș Grădișteanu.

După 1919, cercetarea istorică și lingvistică românească a inițiat o abordare sistematică a chestiunii timocene printr-o seamă de nume ca: Silviu Dragomir, Alexandru Rosetti, Emil Petrovici, G. Popa-Lisseanu, Constantin Grofșorean, pentru a nu cita decât pe aceștia. Ideea de bază era că poporul român s-a format pe o arie spațială unică atât în nordul, cât și în sudul Dunării. Limba română, scria Al. Rosetti, s-a format pe un teritoriu întins nord și sud-dunărean, ce cuprindea în partea lui meridională bazinul vestic al Drinei, la sud de Skopje și sud-vestul Bulgariei, regiunea de-a lungul Dunării înspre mare, Banatul, regiunea romanizată din Ardeal și Oltenia, sau, cu alte cuvinte, provinciile Moesia superioară și inferioară, Dacia și Panonia inferioară²⁰. Și Rosetti continuă: între sârbi la vest și bulgari la est, anume în regiunea Moravei, cu munții săi, se află un teritoriu locuit de români; ei sunt semnalati de izvoarele istorice în statul sârbesc mult mai târziu: între 1198-1199, sub Ștefan Nemanja, îi găsim în regiunea Prizren, iar în 1253, 1254 și 1264, pe cursul Narentei și al râurilor Tara și Lom²¹.

C. Grofșorean aborda într-un studiu organizarea satelor valahe dintre Drava și Sava, despre care se pomenea la 1630, acestea având un statut al lor, care prevedea în articolul 1: „Fiecare sat valah între Drava și Sava este obligat să-și aleagă un cneaz”²². Silviu Dragomir semnala prezența unor denumiri toponimice românești de dată foarte veche pe cursul superior al Timocului, râuri, munți și dealuri ca: Migiora, Periș, Vlahova, Mărgelat (Mergelat), Vlașco Polie, Aratova, Șerbanovți (cel mai vechi atestat), Balta Berilovitei, Pajiște²³. Între mai multe mențiuni ale românilor pe aceste meleaguri în evul mediu, Silviu Dragomir cita exemplul hrisovului din 1428 prin care ultimul despot al Serbiei, Branković, dăruia celnicului Radić satul vlahilor Raclivoevți împreună cu satul vlahilor numit Coșarna²⁴. Instituția cnezatului din ținuturile românești Craina, Cliuci și Stari Vlah s-a păstrat nealterată sub stăpânirea turcească. În aceste teritorii, cnezii aveau drepturi după „legea valahă”. În Negotin și Cladova, funcția de cneaz se moștenește din tată în fiu, drept ereditar confirmat de sultan printr-un berat și menținut până în secolele XVIII-XIX, fapt atestat și de istoriografia sârbească interbelică²⁵.

Mult mai importante decât contribuțiile istoricilor și filologilor români de a demonstra vechimea și continuitate românilor pe aceste meleaguri ni se par a fi eforturile timocenilor înșiși de a se apăra în fața politicii de deznaționalizare practică de sârbi și bulgari.

La 18 decembrie 1912, Nicolae Iorga prezenta în Parlamentul de la București memoriul lui Athanasie Popovici prin care se semnala că, încă din 12 august 1899, episcopul sârb al Timocului ordona preoților din eparhia sa să boteze copiii cu nume curat sârbești, după un îndreptar întocmit de el însuși²⁶. Din acel moment, spune memoriul, fusese inițiată serbizarea numelor familiilor românești din Timoc, acțiune la care luau parte în paralel atât școala, cât și autoritățile. Se afirma că, în acel moment, în Timocul sârbesc se aflau 83 de sate românești, în 72 dintre acestea nelocuind nici o familie sârbească. Dar, avertiza memoriul, limba română se afla în

regres continuu, pe când cultura sârbească progresa și se impunea pe toate căile. Documentul se încheia printr-un patetic apel la ajutor din partea Țării-mame: „Nu cerem bani, nu vrem pământ, dar pretindem dreptul nostru la hrană sufletească națională. Noi, cei ce știm ce înseamnă cultura națională, simțim cel mai dureros lipsa ei. Eu am învățat să cetesc și să scriu românește în Germania”²⁷.

După primul război mondial și încheierea tratatelor de pace, pentru românii timoceni a devenit evident că situația lor începuse să se înrăutățească progresiv. Deși Iugoslavia și Bulgaria erau semnatare ale tratatelor care prevedeau clar și măsuri de protecție a minorităților (un exemplu fiind articolele 53-55 din Tratatul de la Neuilly-Sur-Seine), politica de deznaționalizare a românilor timoceni a continuat, fiind, după anul 1919, însoțită de o prigoană oficial organizată împotriva acelor care se împotriveau. Stau ca dovadă, între alte mărturii, petițiile fruntașilor comunelor românești timocene adresate atât Sofiei și Belgradului, cât și guvernelor de la București.

Exemplele cele mai numeroase de politică sistematică vizând deznaționalizarea populației românești din zona timoceană le oferă conducerea interbelică de la Sofia: interdicția absolută a înființării și funcționării școlilor românești, interzicerea folosirii limbii române în timpul serviciului divin, confiscarea cărților românești laice sau religioase găsite în timpul perchezițiilor în biserici sau case particulare, interdicția de a se vorbi românește în adunări, în fața autorităților comunale, la sărbători, în biserici, pe stradă, în locuințe, insultele, șicanele, amenzile sau pedepsele corporale administrate românilor timoceni de către autorități pentru motivul de a fi vorbit românește sau de a-și fi înscris copiii la școli din România sau la școala românească din Sofia, bulgarizarea forțată a numelor românești de către autoritățile comunale, departamentale sau guvernamentale; Ghiță devenea Ghițov, Ion sau Ionescu se transforma în Ionov, Florea în Florov, Marin în Marinov ș.a.m.d. Uneori, această bulgarizare a numelor nu se limita la adăugarea sau schimbarea unei terminații, ci, prin voința primarului sau a învățătorului, numele românești erau pur și simplu traduse în bulgărește și înscrise ca atare în registre sau în alte acte: Florea sau Florescu erau înscrși la primărie ca Țvetanov sau Țvetkov, Ciobanu sau Păcurariu deveneau Ovciarov²⁸.

S-a mers până într-acolo încât, în iarna anului 1934, autoritățile bulgare au interzis în regiunea timoceană obiceiurile tradiționale românești de Crăciun, colindele și Steaua²⁹. Memoriile fruntașilor comunelor timocene adresate Bucureștiului sunt pline de asemenea exemple. Toate converg spre concluzia că măsurile extreme de prigoană antiromânească nu erau rezultatul zelului naționalist al unor autorități locale, ci emanau direct de la guvernul bulgar.

În plus, același guvern dispunea colonizarea zonei timocene cu refugiați bulgari sosiți din Macedonia și sudul Dobrogei³⁰. Patrulă aparținând armatei bulgare și organizației ofițerilor de rezervă terorizau zona³¹. Situația era constatată la fața locului de oficialii români, ministrul României la Sofia, Vasile Stoica, viceconsulul nostru la Vidin, Ion C. Popovici³², de Emil Petrovici, sosit în toamna lui 1934 în regiunea timoceană pentru cercetări privind Atlasul lingvistic român³³, și alții, deși autoritățile locale au făcut tot posibilul pentru a le împiedica investigațiile. Relevăm cu acest prilej meritele eminentului diplomat și patriot Vasile Stoica, ambasadorul României în Bulgaria, care, prin activitatea sa neobosită din perioada interbelică, a

contribuit enorm la includerea chestiunii timocene pe lista de priorități a guvernului român în perioada 1934-1941.

România a încercat să reglementeze chestiunea timoceană prin tratative directe și încheierea de acorduri interguvernamentale. După ani de negocieri cu Iugoslavia s-au semnat în 1927 și 1929 o serie de înțelegeri, dintre care cea mai importantă a fost Convenția de la Bled din 17 august 1927, denumită și *Acordul Emandi-Marinković*, după numele semnatarilor, și care a avut două defecte: a intrat foarte târziu în vigoare (de-abia în 1935) și, cel mai grav, nu conținea decât prevederi privind statutul școlilor minoritare din Banat. Nu se pomenea un cuvânt despre apariția unei rețele de școli românești în Timoc.

Cu partea bulgară lucrurile au stat și mai rău, neajungându-se nici măcar la finalizarea vreunui document, deși ocaziile nu au lipsit: vizita ministrului român de externe Nicolae Titulescu la Sofia în 9-10 octombrie 1933, întrevederea pe Dunăre dintre regele Carol al II-lea și țarul Boris la 30 octombrie 1933, vizita țarului Boris la București și Sinaia în 25-29 ianuarie 1934, pentru a nu pomeni decât câteva. Încurajat și de atitudinea pozitivă a monarhului bulgar în cursul discuțiilor, guvernul român a definitivat în cursul lunii august 1934 un pachet de propuneri menite să constituie baza unor eventuale tratative bilaterale referitoare la statutul minorității bulgare de pe teritoriul român, respectiv română de pe teritoriul bulgar. Aceste propuneri se inspirau direct dintr-un referat înaintat guvernului de către Nicolae Titulescu care, la rândul său, avusese în față informațiile și observațiile lui Vasile Stoica.

Propunerile au făcut obiectul unei hotărâri a Consiliului de Miniștri al României în august 1934 și se refereau la tratamentul pe bază de reciprocitate al minorității bulgare din România și minorității române din Bulgaria: a) introducerea limbii bulgare șase ore pe săptămână în învățământul școlilor primare de stat din 110 comune cu populație bulgară din România; b) introducerea serviciului divin în limba slavonă în 60 de parohii; c) admiterea formării în localitățile cu populație bulgară de comunități și societăți culturale, artistice, sportive, biblioteci populare bulgare și libera lor funcționare; d) autorizarea intrării în România a cărților și publicațiilor având ca destinație minoritatea bulgară³⁴. În schimb, guvernul bulgar trebuia să aplice un tratament identic minorității române din Bulgaria; erau indicate 52 de comune din districtele Vidin, Vrața, Plevna și Târnovo, dintre care următoarele comune timocene cu populație exclusiv românească: Balei, Vlașca-Racovița, Bregova, Vârf, Gumătarți, Gânzova, Tianovți, Deleina, Kapitanovți (Căpitănuț), Chirimbeg, Cosova, Coșava, Cutova, Stanotâm, Calenic, Molalaia, Florentin, Iasen, Șen, Fundeni, Dolni-Bosnac, Topoloveț, Boriloveț și Colibi³⁵. Se propunea ca guvernul bulgar să autorizeze deschiderea unui gimnaziu român mixt la Bregova și a unui liceu român mixt la Vidin care să funcționeze pe aceleași baze și în același mod ca și cele patru licee și două gimnazii bulgare din Silistra, Balcic, Bazargic și Cavarna. Hotărârea mai preciza că: a) măsurile preconizate urmau să intre în vigoare numai în cazul finalizării unui acord bilateral între cele două guverne, acord niciodată materializat; b) concesiunile reciproce formau un tot unitar ce nu putea fi admis decât în întregime sau deloc și c) în cazul în care guvernul bulgar respingea proiectul și continua să priveze de drepturi minoritatea română din Bulgaria, guvernul român, în virtutea principiului reciprocității adoptat de reprezentanții celor două state cu

ocazia vizitei țarului Boris la București și Sinaia în 25-29 ianuarie 1934, urma să ia măsuri pentru încetarea imediată a funcționării și desființarea instituțiilor și organizațiilor bulgare din România³⁶. Proiectul de acord a fost discutat și contestat vehement în mediile politice și presa bulgară. El a fost respins din mai multe motive, dar cel principal pare a fi acela indicat de către ministrul bulgar al instrucțiunii publice de atunci, generalul Radev: statul bulgar nu putea admite existența de școli și biserici românești care, prin acțiunea lor, să ridice, pe malul drept al Dunării, o problemă minoritară românească³⁷. Oficialii bulgari se temeau că emanciparea minorității române timocene ar putea insufla acestei populații ideea alipirii ei la statul român. Se respingea orice raportare comparativă între bulgarii din România și românii din Bulgaria și, în ultimă instanță, se contesta însăși existența minorității române din Bulgaria. „În orice caz, spunea ministrul bulgar, prefer să se închidă toate școlile bulgărești din România decât să deschid școli românești pe pământul Bulgariei³⁸.” Oficial, răspunsul guvernului bulgar a fost că problema trebuia studiată pe îndelete și că, între timp, nu trebuia înrăutățită situația³⁹. Lucrurile au rămas în acest stadiu. După izbucnirea celui de-al doilea război mondial, guvernul român a crezut că se oferă o șansă pentru rezolvarea chestiunii timocene. După dezmembrarea Iugoslaviei, la 23 aprilie 1941, conducerea română a trimis un memoriu Germaniei și Italiei. Documentul conținea mai multe proiecte, dar ideea fundamentală era obținerea autonomiei pentru populațiile românești din Balcani. Se propuneau trei variante: 1) o Macedonie liberă care ar reuni toate populațiile românești din sudul Dunării; 2) un teritoriu autonom recunoscut populației românești din Valea Timocului, mergând până la Vardar și 3) o co-suveranitate, un condominiu italo-român asupra întregii regiuni dintre Valea Timocului până la Salonic, având fantezista menire de „a reconstrui podul etnic de rasă romanică care ar reuni Adriatica cu Dunărea⁴⁰”. Proiectul s-a bucurat de o anumită simpatie din partea lui Mussolini și a fost respins net de partea germană.

După război, timp de decenii, nu s-a mai întreprins nici o acțiune coerentă în problema românilor timoceni ca de altfel în cazul tuturor românilor balcanici. Regimul comunist a ignorat practic aproape total existența acestei prigonite ramuri a neamului, noua situație istorică și politică nepermițând demersuri de această natură. În asemenea condiții, grupul românilor timoceni, complet dezarmat în fața agresiunii lingvistice și de altă natură a popoarelor majoritare, a suferit un lent și sigur proces de dispariție și integrare în masa acestora. Este imposibil de evaluat numărul lor astăzi, dar se poate afirma cu certitudine că noile evoluții politice de după 1989 au creat premise pentru noua lor afirmare națională.

Note

1. În limita spațiului disponibil propunem o istoriografie sumară a temei: *De la Timoc* (= C.S. Constante): *Românii din Serbia*. Monografie etnică și statistică. București, Tipografia G.A. Lăzăreanu, 1907; George Vâlsan: *Les Roumains de Bulgarie et de la*

- Serbie. Paris, 1918; Nae C.-Popescu-Spineni M.: *Les Roumains de Bulgarie*. Craiova, Tipografia „Ramuri”, 1939; Constante C.-A. Golopenția: *Românii din Timoc*. Culegere de izvoare îngrijită de... București, 1942-1943, 3 vol. Societatea Română de Statistică; Th. Trăpcea: *Contribuții la istoria Românilor din Peninsula Balcanică, Româniile dintre Timoc și Morava*. București, 1946. Institutul de Studii și Cercetări Balcanice. Seria istorică nr. 7; Silviu Dragomir: *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*. București, Editura Academiei R.P.R., 1959.
2. Stojan Romansky: *Rumuinite Meždu Timok i Morava (Românii dintre Timoc și Morava)*, Makedonski Pregled, 1925, trad. în Timocul, II-III, 1935. Studiul învățatului bulgar se dovedește prețios în cercetarea elementului românesc din Valea Timocului, el prelucrând toate datele statistice asupra românilor timoceni de care se dispunea în 1916.
  3. Arhivele Naționale, fond Vasile Stoica, dosar I/144, raportul *Româniile dintre Morava și Timoc*, fila 10.
  4. Ibidem, I/51, f. 46, Aide-mémoire.
  5. Ibidem, dosar I/144, f. 16.
  6. George Vâlsan, *Românii dintre Bulgaria și Serbia*, în volumul colectiv *Românii din Timoc*, București, vol. 2, 1943, p. 58.
  7. Ibidem.
  8. Apud George Vâlsan, Anuarul Seminarului de Geografie, 1911, p. 195.
  9. Szabo Jozsef, *Note de drum din Serbia*, traduse de Sever Bocu, în Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj, II, pp. 384-385.
  10. Constantin Jireček, *Geschichte der Serben*, Wien, 1912, I, p. 154 și urm.
  11. George Vâlsan, *Românii din Craina Serbiei*, în Anuarul de Geografie și Antropogeografie, II, 1911, p. 177-200.
  12. G. Giuglea, *Românii din Serbia*, în Anuarul de Geografie și Antropogeografie, II, 1911, p. 201-205.
  13. L. Boga, *Românii din Serbia*, ibidem, III, 1913, p. 1-18 cu 2 hărți.
  14. Arhivele Naționale ale României, *Românii de la Sud de Dunăre*. Documente, București, 1977, p. 239.
  15. Ibidem, pp. 263-264.
  16. Ibidem, pp. 271-272.
  17. Arhivele Naționale. fond Ministerul Propagandei, dos. 88, „The Romanians of Serbia”, p. 44.
  18. Vezi, între altele, și *Românii de la Sud de Dunăre*, pp. 41-42, studiul introductiv de Ștefian Brezeanu și Gheorghe Zbucă.
  19. Monitorul oficial. Dezbaterile parlamentare, nr. 39, din 26 ianuarie 1924, ședința din 15 decembrie 1923, p. 579.
  20. Alexandru Rosetti, *Istoria limbii române, II, Limbile balcanice*, București, 1938, p. 38. (Cf. și ediția definitivă...)
  21. Ibidem, p. 40.
  22. C. Groșorean, *În Țara Dacilor*, revista Institutului social Banat-Crișana, anul VIII (1940), nr. 27, pp. 1-12. Textul publicat poartă numele „Statuta et privilegia in generalatu varadinensi, data 1630, 14 aprilii, nr. 33, A 300”.
  23. Silviu Dragomir, *Vlahii și morlacii*, Cluj, 1924, p. 90.
  24. Idem, *Vlahii din Serbia*. Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj, 1921/1922, p. 294.
  25. R. Djurdjev, citat de Theodor N. Trăpcea, *Contribuțiuni la istoria românilor din Peninsula Balcanică*, București, 1944, p. 40.

26. *Românii de la Sud de Dunăre...*, p. 233, documentul nr. 105.
27. Ibidem.
28. Arhivele Naționale, fond Vasile Stoica, dos. I/51, filele 46-80 (Aide-mémoire), dosar I/50, filele 28-31, ordonanța prefecturii județului Plevna trimisă primarilor comunelor timocene Cercelan, Măgura, Ghigeni, Mahalaua Ghigheni, Crușoveni, Beșlii, Gorni Vadin, Dolni Vadin și Ostrov.
29. Ibidem, dos. I/55, fila 133, scrisoarea țăranului T. Ionov din comuna Stanotâm.
30. Ibidem, dos. I/50, filele 147-148, serviciul presei, românii din Valea Caraboaz.
31. Ibidem, dos. I/55, filele 143-149, raport al ministrului român la Sofia, Vasile Stoica.
32. Ibidem, filele 119-126, raportul viceconsulului român la Vidin, datat 10 septembrie 1934.
33. Ibidem, dos. I/50, filele 57-62.
34. Ibidem, dos. I/55, filele 87-94.
35. Ibidem, fila 92.
36. Ibidem, fila 94.
37. Ibidem, dosar I/50, filele 175-177, telegramă confidențială nr. 2254, datată 2 august 1935, semnată Vasile Stoica.
38. Ibidem, fila 177.
39. Ibidem, filele 181-185, raportul ministrului român la Sofia adresat lui Nicolae Titulescu, numărul 2256, datat 3 august 1935.
40. Ibidem, dosar I/144, f. 54-70.

SOCIETATE, LIMBĂ, CULTURĂ

Ideologie și vocabular politic în Țările Române (sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea) (I)

Ideea de a urmări modul în care au pătruns unele cuvinte în vocabularul politic românesc – e vorba de *principe* și *principat* – s-a conturat treptat, pornind de la observații pe texte.

Am remarcat, de pildă, că în multe din lucrările de specialitate se folosește, chiar înainte de secolul al XVIII-lea, termenul *principate* pentru a desemna Țările Române. L-am găsit și în traducerea românească modernă a unor documente turcești. În referim la excelenta antologie publicată în 1984 de Valeriu Veliman, sub titlul *Relațiile româno-otomane (1711-1821)*, unde termenii *eyalet*, *vylaiet* și *memleket* cu referire la Valahia și Moldova sunt redați constant prin românescul *principat*. Editorul a vrut, desigur, să sublinieze în acest fel autonomia de care se bucurau Țările Române în Imperiul otoman, deși tot turcologii ne-au învățat că, începând cu secolul al XVIII-lea, aceasta (autonomia) este desemnată în actele cancelariei otomane printr-o sintagmă și nu printr-un singur termen¹.

În schimb, autorii aceluiași lucrări de istorie folosesc mult mai puțin cuvântul *principe*, lui fiindu-i preferat *domn*, un termen specific, păstrat până târziu în vocabularul politic românesc.

Ne-am pus firesc întrebarea: de când sunt atestați cei doi termeni – *principe* și *principat* – în limba română, cu alte cuvinte, când devine legitimă folosirea lor de către cercetători?

Curiozitatea noastră a sporit după ce, consultând dicționarul, am văzut că primele atestări ale cuvântului *principe* în limba română se plasează la sfârșitul secolului al XVII-lea, în vreme ce *principat* a apărut abia în jurul anului 1770. Un secol desparte, așadar, momentele pătrunderii acestor cuvinte în vocabularul politic românesc. Faptul are nevoie de o explicație, pe care numai textele și împrejurările istorice ne-o pot oferi.

În sfârșit, ne-a mai atras atenția prezența cuvântului *principat* (de obicei în grecește, *to prigkipaton*) în textele de legi din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și din primele decenii ale secolului următor. Surprinzătoare această inovație în materie de vocabular politic pentru domnii fanarioți care au folosit, în general, terminologia tradițională. Ei au păstrat până la sfârșit intitularea domnului în slavonă, în actele de cancelarie², iar atunci când au creat instituții noi, le-au integrat între rangurile deja cunoscute în Țările Române. Au apărut astfel *logofătul de obiceiuri*, *logofătul străinilor pricini*, *vornicul de politie*³ etc.

Când în Țara Românească dregătoriile de rangul întâi au devenit prea numeroase, nu au fost inventați termeni noi, ci s-a recurs la împrumuturi din vocabularul

instituțional al Moldovei. Astfel, doi dregători nou-înființați au primit denumirea de *hatman de Divan și hatman de menziluri*⁴.

Toate aceste observații preliminare ne-au îndemnat să analizăm contextele în care apar cuvintele *principe* și *principat* în scrierile românești din perioada menționată în titlul acestui studiu. Concluziile anchetei pe care am efectuat-o le prezentăm în paginile care urmează.

Înainte de a intra în subiect, se impun câteva observații asupra instrumentelor de lucru pe care le-am avut la dispoziție.

Nu ne-a fost niciodată clar criteriul după care s-a redactat *Dicționarul limbii române* publicat de Academie. Din articolul *principat* lipsesc, de pildă, trimiteri la texte datorate stolnicului Dumitrache, lui Ienăchiță Văcărescu, lui Dionisie Eclesiarhul și lui Donici⁵. Criteriul selectiv nu ni se pare potrivit pentru cultura română care și-a conceptualizat târziu terminologia, folosind la început, ca procedeu de impunere a neologismelor, repetiția.

Neatenția explică, de bună seamă, includerea între atestările cuvântului *principat* a textului paginii de titlu a versiunii românești a *Pravilniceștii condici* (1780)⁶. În ediția *princeps* această pagină a rămas netradusă și de aceea editorii pun textul între croșete⁷. Și totuși, dacă ar fi cercetat cu grijă ediția din 1957 la care fac trimitere, lexicografii ar fi găsit în anexe un hrisov care atestă cuvântul *principat* în 1775⁸. Acest hrisov nu poate fi trecut cu vederea, deoarece este unul din puținele texte oficiale care conțin termenul menționat.

Apariția în 1992 a *Dicționarului împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*, alcătuit de un colectiv de cercetători de la Institutul de Lingvistică din București, nu putea decât să ne bucure. Numai că și în acest caz există motive de nemulțumire. Pentru cuvintele cu atestări mai numeroase, cum sunt, de pildă, *principe* sau *patrie*, nu se dau citate decât din primele texte, recurgându-se în rest la sigle și trimiteri la pagini din ediții și manuscrise. În schimb, pe un spațiu cel puțin egal cu cel rezervat atestărilor, sunt înșirate formele gramaticale sub care apare cuvântul respectiv, cu trimitere la fiecare sursă în parte⁹. O asemenea metodă de lucru nu ni se pare că se justifică pe de-a-ntregul. Consultarea dicționarului nu este doar apanajul lingviștilor. El e un bun cultural util mai multor categorii de intelectuali: istorici, sociologi, politologi etc. A sosit timpul să se înțeleagă că istoria unui cuvânt nu este doar fonetică și morfologică, ci și, sau mai ales, semantică. Lacunele din dicționare sau deficiențele de redactare îl obligă pe cercetător să reia toate textele din epoca ce îl interesează, lungind astfel în mod nepermis timpul necesar unei anchete de vocabular.

Din păcate, de mai puțin folos decât ne-am fi așteptat s-a dovedit a fi pentru cercetarea noastră *Dicționarul de instituții feudale* coordonat de Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu. Articolul *principate* este semnat de Dan Amedeo Lăzărescu și tratează instituția doar prin prisma dreptului internațional, adică a tratatelor în care apare cuvântul – de obicei într-o limbă străină – cu referință la Țările Române¹⁰. Desigur, nu-i putem reproșa autorului că nu a făcut o anchetă personală pe texte românești. Îi putem, în schimb, reproșa afirmația eronată că în documentele otomane Valahia și Moldova erau numite *raiale*¹¹. În turca osmană, termenul *raya* însemna *supuși* și el a fost folosit, la început, pentru a-i desemna pe supușii otomani și creștini ai Porții, mai apoi, numai pe creștini¹². Din bibliografia pe care am con-

sultat-o am înțeles că sensul mai restrâns, topografic, de *cetate de margine, cușrită de turci* este o adaptare semantică pe teren românesc prin care erau desemnate cetățile Turnu, Giurgiu, Brăila, Chilia, Bender, Hotin etc.¹³

Să trecem acum la analiza textelor. De la început se impune o precizare: atestările celor doi termeni în epoca pe care o studiem aici nu sunt numeroase, dar ele sunt răspândite în cele mai diverse categorii de scrieri: cronici, cronografe, cărți de ceremonial, prefețe la texte religioase, texte juridice, acte oficiale. Pentru a da coerență acestei expunerii, le-am împărțit în două grupe, și anume: prima, de la sfârșitul secolului al XVII-lea până la 1770, cealaltă, de la 1770 până la începutul secolului al XIX-lea. După cum vom vedea, această analiză în două părți distincte nu este doar o chestiune de metodă, ci ea ne-a fost până la urmă impusă de materialul lingvistic însuși și de contextul politic pe care el îl reflectă.

Cea mai importantă sursă de informație pentru prima perioadă au fost, așa cum era de așteptat, cronicile, opere literare, istorice și politice în același timp.

Am arătat încă de la început că termenul *principe* apare la sfârșitul secolului al XVII-lea în textele românești. Îl găsim în multe pagini de cronici – cel mai adesea cu referire la principii (nobili) străini care au trecut prin Țările Române – sau în cărți precum *Foletul Novel* care vorbește de principii (conducători de principate) în general¹⁴. Pe noi ne-au interesat însă doar acele contexte în care cuvântul *principe* este pus în legătură cu personalități politice românești.

Precizăm că în scrierile epocii *principe* apare în variantele *prințip*, *prințep*, *prințeps*, *prințipe*, iar lingviștii propun pentru acest cuvânt o etimologie multiplă: lat. *princeps*, *-ipis*, it. *principe*, ngr. *prinzipos* (sic)¹⁵.

La început, domnii români primesc titlul de principe fie de la puteri străine care îi recompensează pentru anumite servicii, fie îl reclamă ei înșiși după tratative cu acestea, pentru a se pune la adăpost de represaliile Porții.

Primul din cea dintâi serie amintită este Mihai Viteazul. Miron Costin ne spune în *Letopisetul* său că, după ce l-a ucis pe Andrei Báthori, domnul român a primit de la împăratul nemțesc daruri „și l-au făcut prințipe, adecă din domii împărăției unul”¹⁶. *Domnii* are în context sensul de *nobili*¹⁷.

Cazul lui Brâncoveanu se înscrie în ambele situații menționate mai sus. El promise în 1695, pentru serviciile aduse Habsburgilor, titlul de principe al Imperiului¹⁸. Mai apoi, la câțiva ani după ce obținuse de la Poartă domnia pe viață (1703), văzând cât de nesigure sunt înțelegerile cu turcii ca și atitudinea nemților, Brâncoveanu intră în tratative cu rușii, „îndemnându-i – ne spune cronicarul Radu Popescu – ca să vie cu oști asupra turcilor ca să ia aceste țări, Țara Românească și Țara Moldovii, ca să fie sub stăpânirea lor; și au cerșut și hrisoave făcându-se pă dânsul și pă feciorii lui cnézi de Moscovia și le-au dat”¹⁹. Tot de la Radu Popescu aflăm că, odată ajunse în mâna sultanului datorită intrigilor stolnicului Constantin Cantacuzino – pe care cronicarul nu se sfiște să-l numească „hoțul cel bătrân” – și fiului său Ștefan, aceste hrisoave au cântărit greu în decizia de a-l condamna la moarte pe domn și pe feciorii lui. Deși dăduse bani mulți turcilor, „tot n-au putut scăpa de sabiia împăratului” care „citind și văzând că să dezlipisă de către dânsul și să făcuse prințip de Imperiu și cneaz de Moscoviia, le-au tăiat capetele”²⁰.

Pentru ancheta terminologică pe care o întreprindem, se cuvine să reținem din textul citat că, pentru același rang nobiliar se folosește atât un cuvânt împru-

mutat din vocabularul politic occidental – *principe* –, cât și unul împrumutat din limba rusă – *cneaz*. Acesta din urmă, a cărei etimologie paleoslavă trebuie apropiată de goticul *kuniggs* = germ. *König*, a fost folosit, din secolul al XVII-lea, mai ales în Moldova, cu sensurile *prinț rus*, *prinț* (titlu de noblete), *principe*, *domn*²¹.

De altfel, și din textele citate pe parcurs se va vedea că aria de răspândire a celor doi termeni este diferită: în Țara Românească se folosește constant *principe* (și *principat*), iar în Moldova predominant *cneaz* (și *cneje*), dar și *principe*. Această repartizare diferită se păstrează chiar și în timpul ocupațiilor rusești ale Țărilor Române din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și din primele decenii ale secolului al XIX-lea.

Să urmărim în continuare istoria acestor cuvinte în limba română așa cum ne este ea relatată de texte.

După înfrângerea rușilor de către turci în 1711, Dimitrie Cantemir se vede obligat să recurgă la ajutorul țarului Petru. Despre exilul lui la Harkov ne vorbesc și Ioan Neculce și Radu Greceanu.

Neculce spune doar că „au făcut ponturi de cerea Țara Harkovului cu toate veniturile, zicând țară au lăsat, țară să-i dé”²².

Ura lui Radu Greceanu față de Cantemir, căruia nu-i putea lăsa intrigile tesute împreună cu Toma Cantacuzino împotriva lui Brâncoveanu în fața țarului, transpare în stilul batjocoritor în care cronicarul relatează episodul respectiv: „Mai apoi cersând Cantemir dă la împărăție să-l facă prințeps aceluia loc, adică a Harkovului, s-au socotit dă l-au mutat dă acolo și i-au dat așezământul la stoliță pentru ca să nu-și mai tulbure măriia-sa gândul după alte fandasii; și s-au împlinit la dânsul pilda cea dă obște care zice „găina răcâind își scoate ochii”²³.

În realitate, îndată după sosirea sa în Rusia, Cantemir i-a scris țarului o scrisoare în latinește, în care îl întreba ce soartă va avea el „răuăcitorul”. La 1 august 1711, țarul a luat hotărârea ca Dimitrie vodă să poarte titlul de *principe serenissim* al Rusiei; să aibă casă de piatră la Moscova și drept de judecată asupra tuturor moldovenilor care veniseră cu el. Mutarea lui de la Harkov la Moscova s-a făcut din rațiuni politice, considerându-se că era mai bine să se afle cât mai departe de Moldova, ca să nu ațâțe Poarta împotriva sa²⁴.

Dacă ar fi rămas la simplul contact cu realități instituționale străine, de bună seamă că textele în care apare cuvântul *principe* nu ar fi avut o importanță prea mare. Împrejurări politice noi vor da însă termenului conotații din ce în ce mai interesante.

Dezmembrarea regatului Ungariei și intrarea Ardealului sub suzeranitatea Porții reprezintă pentru cronicarii români momente de referință, care schimbă ordinea politică în Europa și ajută, în același timp, Valahia și Moldova să-și precizeze locul pe care ele însele îl ocupă în această nouă ordine²⁵.

Primul care înregistrează acest fapt istoric este Grigore Ureche. Cronicarul comentează evenimentul prin prisma suzeranității otomane, de aceea nu inovează în materie de terminologie. El arată că, supărați din pricina greutăților pe care erau siliți să le îndure și de la nemți, și de la turci, ungurii „s-au sfătuit cu toții de s-au închinatu turcilor și au luat de la dânsii domnu ca și în țările noastre (subl. n.). ... Așa Țara Ungurească, crăie mare ce era, dintr-un trup în multe mădulări s-au întorsu, o parte turcii țin, cu scaunul crăiei, cu Buda, nemții altă parte; Ardealul de-i cu stăpânu încă ieste sub robia turcească”²⁶.

Cu o viziunea politică mai largă, Miron Costin așază același fapt în ecuația politică europeană, contestând legitimitatea titlului de crai pentru cel care guverna

Ardealul sub suzeranitate otomană și echivalând, în consecință, titlul de domn cu cel de cneaz: „(Domnilor de Ardealu dzicem crai unгурești; eu să le dau acestu nume nu pociu, că ei crai nu sintu ci direpți domni sau cnédzi. Iară și Ardealul tot de Crăiia Ungurească au fostu și tot o țară, ce după ce au ruptu o parte Împărăția Turcului, cu Buda și altă parte de crăiie au cuprinsu neamțul cu Pojunul, unde sta și cununa Crăiei Ungurēști, s-au osebit acestu unghiu – scl. Ardealul, n.n. – și s-au așezat sub cnédzi. Deci crai direptu Crăiei Ungurēști ieste neamțul, că la dânsăul ieste cununa Crăiei unгурești cu Pojunul)”²⁷.

O încercare de a pune ordine în rangurile politice după luarea Ardealului în stăpânire de la turci înregistrăm și în cronica atribuită lui Radu Popescu. El afirmă că titlul de crai acordat principilor Ardealului este o inadvertență care a apărut și s-a perpetuat datorită faptului că Ioan Sigismund era fiu de crai (al lui Ioan Zapolya). De aceea conchide: „... iar nu sunt crai ci prințepi, adică domni ca rumânul cu moldoveanul”²⁸. Principele Transilvaniei avea, așadar, același statut politic ca și domnii celorlalte două țări române. Textul citat este și ultimul în care termenul *principe* apare la sfârșitul secolului al XVII-lea.

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, e greu de găsit inovații în terminologia politică folosită de domnii fanarioți a căror deviză era *vivere cauto*²⁹ și al căror principiu de guvernare a fost, cel puțin în vorbe, păstrarea legăturii cu tradiția. Ei folosesc adesea în corespondența personală cuvântul *țară*³⁰ cu referință la statele în care domnesc sau se îngrijesc, chiar, ca Nicolae Mavrocordat, să li se redacteze genealogii care să pună în evidență legăturile lor de rudenie cu vechii domnitori români³¹.

Aceasta nu înseamnă că nu au condus Țările Române în chip absolut, întărind în permanență rolul statului reprezentat prin puterea domnului și nici că nu au intervenit prin reforme asupra instituțiilor din cele două state.

Chiar dacă nu găsim la început în textele interne termenii *principe* și *principat*, nu e mai puțin adevărat că unii dintre primii domni fanarioți au încercat să intre în chip mediat în comunitatea politică europeană. Ce altă semnificație putem da faptului că Nicolae Mavrocordat a ținut să-și publice lucrarea *Peri kathekonton* și în versiune latină, în străinătate³², după ce o încredințase tiparului în țară? După părerea noastră, ar fi prea puțin să dăm acestui gest doar o valoare culturală, menită să evidențieze talentul domnului, privându-l astfel de o egală valoare politică.

Printre sfaturile pe care le-a lăsat fiului său Constantin, se numără și acela de a nu face inovații (politico-sociale), gând împrumutat, poate, de la Machiavelli al cărui *Principe* știm că îl avea în bibliotecă și că l-a citit adnotându-l³³. Departe de a asculta povăța părintelui său, fiul a făcut reforme fiscale, sociale și instituționale, prea bine cunoscute și studiate pentru a mai insista aici³⁴. Era probabil atât de mândru de ele, încât a dat o parte să fie publicate sub titlul *Constitution* în cunoscutul periodic francez *Mecure de France*, fapt care trebuia să-i atragă consacrarea internațională ca prinț reformator. S-a spus chiar că domnul oferea astfel Europei o mostră a politicii care avea să fie cunoscută mai târziu sub numele de „absolutism luminat”³⁵.

Această publicare nu trebuie înțeleasă în nici un caz ca un gest de independență față de Poartă. În versiunea franceză a textului apare de 16 ori termenul *province* cu referire la Valahia și numai de trei ori *principauté*, iar în cele două preambuluri ale „Constituției” sunt menționate expres îndatoririle domnului față de Imperiul otoman³⁶.

În textele din prima parte a secolului al XVIII-lea până în 1770, termenul *prin-cipe* apare o singură dată, dar într-o lucrare și într-un context atât de importante, încât ne vedem obligați să le analizăm mai atent. Este vorba de *Condica de obiceiuiri*, adică de ceremonial din 1762 a lui Gheorghachi. Textul este, după cum se știe, din Moldova. Cu toate că, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, s-a înființat în Valahia o *logofetie de obiceiuiri* care avea, printre altele, și grija ceremonialului cuvenit în diverse împrejurări³⁷, nu ni s-a păstrat nici o condică similară celei redactate la Iași.

În capitolul *Ceremoniile ce se fac la solii străini ce trec prin orașul Iașului mergând la Târgigrad* Gheorghachi descrie ceremonialul prilejuit de vizita domnului la gazda solului. Ni se precizează că aceasta are loc „cu tot alaiul, pe rânduială, cu boierii și boiernașii și cu toată podoaba ce se cade unui *prințip* (subl. n.) de Molkavia”³⁸.

S-a păstrat o descriere din anul 1755 a acestui ceremonial prilejuit de trecerea prin Iași a ambasadorului Poloniei, contele Jerszy-August Mniszech aflat în drum spre Constantinopol. Redăm textul în versiunea lui N. Iorga: „A doua zi domnul întoarce vizita ambasadorului, tot după ceremonial. El vine cu șapte cai domnești în fruntea alaiului, cu boierimea, cu postelnicul care poartă toiagul cel mare de argint, insemnul demnității lui. Apare domnul înconjurat de halebardieri și turci, iar pe urmă straja. În timpul cât merge domnul de la curte până la reședința ambasadorului, sună toate clopotele din Iași”³⁹.

În următoarele două capitole, Gheorghachi descrie ceremonialul cu care era primit hanul sau un pașă cu trei tuiuri. Textul este bine structurat, pentru că ne dă posibilitatea să-l comparăm cu cel pe care l-am citat mai sus. Domnul numit mai înainte *prințip* era obligat să respecte acum ceremonialul obișnuit în lumea musulmană.

Dacă musafirul era hanul, domnul se ducea la saivanul acestuia, descăleca și, cu capul descoperit, îi săruta piciorul; dacă era un pașă cu trei tuiuri, îi săruta scara din dreapta a calului, prevenindu-l și că „boierii memleketului așteaptă să-i sărute mâna”⁴⁰. Asupra termenului *memleket* prezent și în actele cancelariei otomane vom reveni mai jos.

Pentru a sublinia statutul politic al domnului și al țării în raporturile cu Poarta, Gheorghachi adaugă că hanul punea mâna la obraz și își ridica puțin șlicul în semn de curtoazie și că, atâta vreme cât pașa de Hotin a stat la Iași, bisericile n-au tocat și n-au tras clopotele, dar slujba s-a ținut⁴¹.

Textele de ceremonial ca și o parte din textele de la sfârșitul secolului al XVII-lea arată că domni și societatea românească reprezentată de cei care scriau cronici, erau conștienți că aparțin la două lumi politice, cea orientală și cea occidentală.

Note

1. Această sintagmă este *mefrûz-ül-kalem maktû-ül-kadem min küll-il-vüçûh serbest* (teritoriul „separat de cancelarie, scutit de a fi călcat cu piciorul și liber în toate privințele”). V. V. Veliman, *op. cit.*, p. 13. Importanța și semnificațiile ei istorice au fost puse în lumină de Ioan Matei în studiul *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les Pays roumains*, RESEE, X, 4, 1972, p. 75-76; v. și idem, *Unele probleme privind autonomiile locale în Imperiul otoman în spațiul*

- sud-est european în Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană*, V, București, 1989, p. 65-73.
2. V. V. A. Urechia, *Istoria românilor, passim*.
  3. Pentru aceste dregătorii, v. D. Fotino, *Historia tes palai Dakias*, vol. III, Viena, 1819, p. 472 și urm.; Val. Al. Georgescu și Petre Strihan, *Judecata domnească în Tara Românească și Moldova 1611-1831*, Partea I, vol. II, București, 1981, p. 129 și urm. (Precizăm că logofătul de obiceiuri nu avea sarcina să strângă normele de drept consuetudinăr, adică obiceiurile juridice, așa cum s-ar putea înțelege din afirmația de la pagina 135. Pluralul „obiceiuri” are aici, ca și în cazul *Condiciei* lui Gheorgachi, sensul de „ceremonial”).
  4. V. D. Fotino, *op. cit.*, vol. III, p. 479-480; Val. Al. Georgescu și P. Strihan, *op. cit.*, p. 138-140.
  5. V. *Dicționarul limbii române*, Serie nouă, tomul VIII, Partea a V-a, Litera P, f.l., 1984, p. 1450-1451, s.v.
  6. V. *op. cit.*, p. 1451.
  7. V. *Pravilniceasca condică 1780*, Ediție critică (Andrei Rădulescu și colab.), f.l., 1957, p. 36.
  8. V. *op. cit.*, p. 185.
  9. V. *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)* (autori: Gh. Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru), București, 1992, p. 267; 285-286.
  10. V. *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar* (coordonatori O. Sachelarie și N. Stoicescu), București, 1988, p. 381.
  11. *Ibidem*. Eroarea este cu atât mai surprinzătoare cu cât același autor semnează împreună cu N. Stoicescu, în aceeași lucrare (p. 398-399), articolul *raia*, unde sensurile cuvântului sunt comentate corect.
  12. V. Valeriu Veliman, *Relațiile*, p. 774.
  13. V. Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, București, 1978, p. 213, n. 1; Valeriu Veliman, *op. cit.*, p. 774; *Instituții feudale*, p. 399.
Nu am găsit precizări asupra motivelor care au determinat această adaptare semantică și nici dacă ea aduce vreo nuanță în plus. Termenul folosit curent în documentele otomane pentru a desemna aceste cetăți era *serhat*. V. Valeriu Veliman, *op. cit.*, p. 776.
  14. V. *Dicționarul împrumuturilor*, p. 285.
  15. V. *op. cit.*, p. 286.
Forma *printzipos* este probabil o eroare de tipar. Corect ar fi fost *prigkipas*. Menționăm însă că în textele grecești din epoca respectivă apare mai cu seamă *prigkips*. V. Chesarie Daponte, *Catalogul istoric al oamenilor însemnați din secolul XVIII, dintre cari marea majoritate au trăit în Țările Române Valahia și Moldova* în C. Erbiceanu, *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888, p. 178; Naum Râmniceanu, *Despre originea românilor* în C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 247; Emile Legrand, *Lexikon neoellenikon kai gallikon*, Paris, f. a., p. 736.
  16. V. Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace* în *Opere* (ed. P. P. Panaitescu), f.l., 1958, p. 49-50.
  17. V. *op. cit.*, p. 489.
  18. V. Paul Cernovodeanu, *Coordonatele politicii externe a lui Constantin Brâncoveanu. Vedere de ansamblu* în vol. *Constantin Brâncoveanu* (coord. Paul Cernovodeanu și Fl. Constantiniu), București, 1989, p. 127.
  19. V. Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești în Cronicari munteni*, 2, București, 1984, p. 238.
  20. V. *op. cit.*, p. 254.

21. V. *Dicționarul limbii române*, t. I/2, București, 1940, p. 576-577.
22. V. Ioan Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte* (ed. G. Strempele), București, 1982, p. 229.
23. V. Radu Greceanu, *Începătura istoriei vieții luminatului și prea-creștinului domnului Țării Rumânești, Io Constandin Brâncoveanu* (ed. M. Gregorian) în *Croniciari munteni*, vol. 3, București, 1984, p. 178. În legătură cu afirmația cronicarului că, în exil, Dimitrie Cantemir își luase titlul *Hereditarius Rosie* (sic), v. precizarea lui A. Pippidi, *Politique et histoire dans la proclamation de Démétrius Cantemir en 1711* în vol. *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 205.
24. V. P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, Viața și opera*, f.l., 1958, p. 126-128.
25. V. Valentin, Al. Georgescu și Petre Strihan, *Judecata domnească*, I, 1, București, 1979, p. 22-25.
26. V. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei* (ed. P. P. Panaitescu), București, 1978, p. 85.
27. V. Miron Costin, *op. cit.*, p. 43.
28. V. Radu Popescu, *op. cit.*, p. 59.
 Pentru echivalența *cnезд* care apare în alt loc din cronică și semnificația ei politică v. Dan Ionescu, *Ideal and Representation. The Ideal of the Restoration of the Byzantine Empire during the Reign of Serban Cantacuzino (1678-1688)*, RESEE, XII, 4, 1974, p. 526-527. Pentru datarea textului la care ne referim, v. discuțiile privind paternitatea cronicii atribuite lui Radu Popescu la D. Velciu, *Cronica-rul Radu Popescu*, București, 1987, p. 102 și urm.
29. V. A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 63.
30. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XIV/1,3, *passim*.
31. Despre genealogiile lui Nicolae Mavrocordat alcătuite de Nicolae Roset și Constantin Văcărescu, ambele rezumate în grecește de învățata soție a domnului, Smaranda Mavrocordat, v. *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 750-751 și 891.
32. V. date în legătură cu traducerea acestei lucrări la Maria C. Marinescu, *Umanistul Ștefan Bergher (1680-1738). Viața și activitatea sa*, „Revista istorică română”, XI-XII (1941-1942), 1943, p. 163-213; v. și Panagiotis Noutsos, *Nicolas Mavrocordatos et Cicéron*, Extras din „Dodones”, 11, Ioanina, 1982, p. 220, n. 1.
33. V. Niccolò Machiavelli, *Principele* (studiu introductiv, traducere și note Nina Façon), București, 1960, p. XXX, n. 149.
34. V. Fl. Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, București, 1985 (și bibliografia citată acolo).
35. V. Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 94.
 V. amănunte despre publicarea „Constituției” în periodicul *Mercure de France*, la Anne-Marie Cassoly, *Autour de l'insertion dans le „Mercure de France” de la „Constitution” de Constantin Maurocordato*, RESEE, XIX, 4, 1981, p. 751-762.
36. V. Gh. I. Brătianu, *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat 1746-1946*, Extras din AAR, Memoriile Secțiunii Istorice, Seria III, tomul XXIX, mem. 10, București, 1947, p. 45-53.
37. V. V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. VII, București, 1894, p. 56-57.
38. *Literaturea românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762* (ed. Dan Simonescu), București, 1939, p. 306.
39. V. N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, București, 1981, p. 343-344.
40. V. Gheorgachi, *op. cit.*, p. 307 și urm.
41. V. *op. cit.*, p. 312.

Solidarități și idealuri în veacul al XVIII-lea românesc. Mărturia ctitorilor domnești

O analiză de ansamblu asupra veacului al XVIII-lea așteaptă încă a fi întreprinsă. Reluând recent o seamă de subiecte lăsate «dezactivate» o vreme, atenția ne-a fost atrasă de aspectul general al politicii ctitoricești a domnilor «fanarioti». Statistica arată limpede diluarea numărului de fundații domnești, de la 13% în vremea lui Brâncoveanu la doar 1% între 1714 și 1820, în Țara Românească¹. Pentru Moldova nu dispunem de atare date, dar putem crede că situația nu diferă prea mult. Autorul căruii îi datorăm estimările consideră că numărul, fie și aproximativ, al «șantierelor parțiale» (refaceri, construcții adiacente, repictări) e imposibil de precizat. Bisericile de lemn, nici ele incluse aici, nu au, după același autor, vocația perenității².

Subscriem la aceste puncte de vedere, ca și la multe dintre concluziile autorului care reface cu subtilitate și erudiție atmosfera mentală a epocii brâncovenești, efortul de ordonare a «înțelepciunii dinăuntru» și a formelor sale de exteriorizare. Ctitorul este, fără îndoială, «o persoană ce aduce pe lume un spațiu organizat, ce transformă timpul într-un obiect ce poate fi clasificat, măsurat, comparat, imitat și admirat»³.

Apare limpede că Brâncoveanu își asumase deplin această condiție. Ne întrebăm însă dacă și domnii următori o vor fi făcut și în ce manieră. Cifrele invocate resping un răspuns pozitiv; de aceea vom încerca să pătrundem cumva dincolo de ele.

Să spunem întâi că monarhia «financiar-culturală» a Brâncoveanului este produsul unei evoluții în care tendințele către raționalizarea actului de guvernare nu au lipsit; Matei Basarab și Vasile Lupu sunt doar cele mai celebre exemple. Șerban Cantacuzino, precum și ginerele rebel al Brâncoveanului, Constantin Duca, personaj cultivat și tenace ce-și așteaptă încă istoricul, urmaseră o linie similară. Lipsa de mijloace sau de flexibilitate politică i-a împiedicat să-și traducă idealul într-un sistem coerent. Căutarea ordinii este generală, dar puțini sunt aceia ce au meritul de a o fi atins.

Din această perspectivă, *biserica* – entitate organizată în timp și spațiu și organizatoare a acestora – este un reper fundamental deopotrivă pentru sentiment și rațiune. Prin actul său fondator, domnul – ctitor și protector al societății – îi oferă acesteia criterii și principii de «normalitate» (Daniel Barbu). El este un organizator al «politiei» și, din considerente cu mult mai materiale, un măsurător al ei. Dar cealaltă formă de organizare, a spiritului, intangibil și scăpând aparentelor, îi scapă și lui, dacă nu îl cheamă către formă, către locul în care comunitatea, într-un timp anume, participă la reiterarea, prin cuvânt și gest, a iconomiei divine. În biserica Lui, receptorul regăsește astfel imaginea «gospodarului» (e interesantă semnificația

pe care o acordăm astăzi termenului, asociat tocmai cu *știința ordinii*, o ordine *a noastră, materială*). Biserica este, prin urmare, întruparea a două dimensiuni îngemănate ale ordinii: o ordine în eternitate – punctată de viața și faptele Mântuitorului – și o alta, corolar al acesteia, exprimată în limbajul formelor și culorilor. Ea rămâne un loc de coagulare a energiilor, de solidarizare comunitară.

Semnificații ce nu se schimbă fundamental nici după ce portretul principelui își arogă centralitate și prestigiu în rând cu imaginile sfinților protectori. Această «fugă către sacru» este, adesea, un semn nu numai al unei «crize de conștiință», dar și al uneia de legitimitate și autoritate reală⁴.

Întrebarea care se pune vizează măsura în care principii veacului al XVIII-lea se rup, voit sau nu, de aceste coordonate definitorii pentru dimensiunea harismatică a autorității pe care o încarnează, pentru a rămâne doar întrupări ale unei «monarhii administrativ-funcționărești»⁵. Dacă ei, încetând a participa la efortul colectiv al societății, își asumă ortodoxia doar în sens ideologic, astfel încât «le fait chrétien n'aura désormais aucune portée sociale, l'important est d'assurer la domination du discours chrétien, de son langage et de ses signes, manipulés par le pouvoir»⁶. Este în adevăr «ruptura» dintre epoca brâncovenească și cea următoare atât de dramatică pe acest plan? Este ortodoxia principilor «fanarioți» o componentă amorfă ce se lasă manipulată fără rezerve de voința unui monarh pentru care nu contează decât statutul său de «funcționar otoman»?

Ne întrebăm însă de ce ar fi ortodoxia mai puțin instrumentalizată în întreprinderile ctitoricești ale lui Brâncoveanu decât în cele ale lui Grigore II Ghica, spre exemplu, cel căruia îi plăcea să-și treacă timpul cu «muzica, trăgea cu săgeata și cu pușca atât de bine, că se minunau toți boierii»⁷? Preocuparea pentru monumental, pentru impresie, motivată adesea de cerințe funcționale imediate, este evidentă în cazul multora dintre fundațiile brâncovenești, stând și la baza extinderii ctitoriilor anterioare, cum e cazul la **Sf. Gheorghe Nou**⁸. Aceleași considerente motivează inițiativa lui Grigore II Ghica privind mănăstirile **Frumoasa** (Sf. Arhangheli) și **Bârnova** din Iași⁹. Încă înaintea sa, doamna lui Gheorghe Duca, **Anastasia**, văzând «svânta mitropolie cea bătrână a țării den târgu den Iași <ce> a fost făcută de răposatul Domnu vodă, fiind mică socotit-am /.../ să facem /.../ altă svântă mitropolie țării, *mai mare și mai deschisă*» <s.n.>¹⁰.

O anume reorientare de plasament și de funcționalitate a lăcașurilor de cult este de necontestat. Bisericile încep a fi clădite în oraș, repere vizibile în viața urbei; «treccrea de la, secular la sacru își pierde caracterul solemn și inițiativ» și aceasta pentru că «incinta monastică, ce ocrotise până atunci locul consacrat, se preschimbă adesea în han sau reședință domnească»¹¹. Locașurile fondate de principii «fanarioți» nu fac excepție. Complexul de la **Frumoasa**, ctitoria Ghiculeștilor, cu grădina sa «în care a zidit <Grigore II Ghica> case domnești după modelul celor din Constantinopol» servea «pentru desfătare»¹². Același principe adăuga mănăstirii **Galata** case domnești și «văzând că mănăstirea **Mihai Vodă** <s.n.> era mai bine așezată decât curtea domnească, a ridicat acolo clădiri minunate ca să poată să șadă în ele vara»¹³. Dimensiunea caritabilă a ctitoriilor legate de numele domnesc se regăsește în cazul complexului racovițesc **Sf. Spiridon** din Iași¹⁴ sau la cel al Ghiculeștilor de la **Sf. Pantelimon** din București¹⁵ întocmai ca la **Sf. Ioan Grecesc** sau la **Colțea**.

Analizând în continuare excepționala bancă de date oferită de repertoriile întocmite de Nicolae Stoicescu, constatăm alte câteva elemente de interes. Primul este **pur cantitativ**: personaje precum **Nicolae Mavrocordat**, **Grigore II Ghica**, **Constantin Racoviță** sau **Matei Gr. Ghica** nu pot fi nicidecum considerate «domni fără ctitorii».

Al doilea aspect e de ordin **calitativ**: majoritatea inițiativelor vizează **refacerea, repictarea sau refuncționalizarea** unor lăcașuri de cult deja existente. La acestea se adaugă ctitorii «minore» precum **bisericile de lemn** și **schiturile** ce scapă unei evaluări statistice. Să menționăm însă că și acestea sunt acte capabile să refacă, prin efort colectiv, rețeaua de solidarități comunitare în jurul a două puncte de reper ce nu vor conțeni să se vadăască definitorii: **locașul sacru** și **domnia**. Aici ar trebui să luăm în discuție variile motivații pentru care asistăm la o **mutație strategică** a politicii ctitoricești mai mult decât la erodarea semnificațiilor gestului fondator. Vom cita doar intervenția domnitorului **Grigore Al. Ghica** în problema ridicării de biserici «așa fiștecum și unde vor fi, fără trebuință», fapt «din care se pricinuieste de *se înmulțesc bisericile și paraclisurile cele proaste și la acele de obște lăcașuri nu se face acea de obște adunare norodului ce este rugă unită a creștinilor și lui Dumnezeu plăcută și primită*», de unde pustiirea acelor «vechi biserici și să rămâie drumetilor sau a tâlharilor sau cuiburi dobitoacelor». Mântuirea se asigură, continua domnul, în primul rând prin viață creștinească și «ruga de obște» și abia apoi prin edificare de ctitorii. În sensul acesta, trebuie să ne punem problema și cu referire la funcționalitatea imediată a numeroaselor lăcașuri de cult ridicate în cursul veacului al XVIII-lea din inițiative particulare. Reușesc ele să împlinească funcțiunea lor primordială de esență comunitară? Sau multe dintre ele vor fi avut, curând după dispariția ctitorilor, soarta de a fi «cuiburi tâlharilor și dobitoacelor»¹⁶

În fine, o a treia observație ar fi de **ordin temporal**: se constată o diminuare drastică a numărului ctitoriilor domnești **începând cu anii '70-'80 ai veacului**.

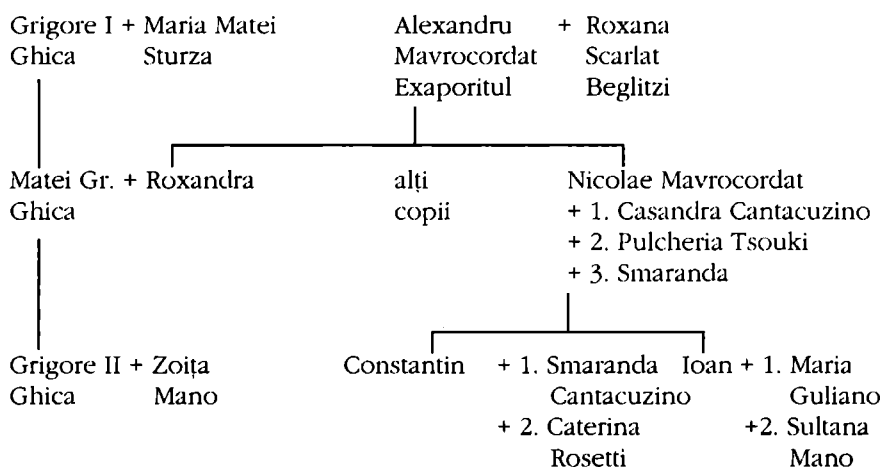
Din perspectiva modelului de analiză, răspunsul la întrebările noastre rezidă tocmai în fericita formulare a lui Daniel Barbu: «le triomphe du sériel»¹⁷. Este însă vorba de asumarea nu numai a unui «pattern» artistic, ci și a unuia politic. «Sistemul fanariot», în primii săi 70 de ani de funcționare, nu reprezintă, credem, o ruptură atât de violentă pe planul autorității și exercitării acesteia. Principelui continuă să i se reclame de către Poartă aceleași două calități fundamentale: **fidelitate** și **eficiență**. Dacă prima era mai greu cuantificabilă, a doua se traducea în limbajul rece al cifrelor, pe care Brâncoveanu îl stăpânise ca nimeni altul. Soluția aleasă de Poartă după «defecțiunile» dintre 1711 și 1716 viza asigurarea primei condiții – **fidelitatea**. Pentru moment, ea se va dovedi viabilă. Numai că prinții «fanarioti» aveau nevoie de modele de eficiență. Or, cel mai aproape era cel ilustrat de predecesorul pe care, de altfel, îl cunoșteau destul de bine.

Semnalam că veacul al XVIII-lea reprezintă pe plan ctitoricesc o epocă de refacere și refuncționalizare. Rămâne de văzut **de ce** și **cum** se fac toate acestea, fapte de pus în legătură cu o anume **viziune asupra timpului**. Rezidirea în piatră a unei biserici de lemn a fost mereu considerată un act fondator. Și asta pentru că nu totdeauna, ba chiar adesea, o comunitate sau un personaj, fie el și domn, au avut posibilitatea să ridice dintru început un locaș de piatră. Domnii ce refac monumente fondate de «sfânt-răposații domni dinaintea lor» au ferma conștiință că,

«după viața și domnia lor», «or pe cine ar alege Dumnezeu a fi Domn și biruitor țării aceștea» va continua gestul pios – datorie deopotrivă creștinească și princiară de la care nici ei nu se abătuseră. Continuitatea menirii fondatoare a domniei este în centrul demersului lor. În efortul lor de integrare în cadrele valorice ale societății românești, domnii «fanarioți» mărturisesc, la rândul-le, această vocație. Prin refacerea de ctitorii ei își afirmă vizibil solidaritatea cu predecesorii lor – cu istoria țării, în fond –, iar prin construcțiile începute cheamă la solidarizare, la continuitate. Să nu uităm că toate cele patru familii ce dau domni Principatelor în primii 70 de ani ai epocii (Mavrocordat, Ghica, Racoviță, Callimachi) încercaseră cu tenacitate fondarea și legitimarea unei dinastii¹⁸. Personaje «protofanariote», precum Gheorghe Ghica sau Gheorghe Duca, transmiseseră această vocație descendenților. **Mănăstirea Cetățuia** (Sf. Apostoli) din Iași, spre exemplu, fondată de ultimul, va fi în centrul atenției fiului său, Constantin Duca, dar și a lui Grigore II Ghica, urmașul mai norocos al începătorului de dinastie¹⁹.

Povestea ctitoriilor princiare relevă însă mai mult decât atât. Biserica lui Ștefan cel Mare de la **Popăuți** (Sf. Nicolae), fiind «descoperită și surpată», este refăcută temeinic de **Ana**, soția lui Mihail Vodă Racoviță. **Matei Ghica** îi construiește chili și zid împrejmuitor, transformând-o în mănăstire și închinând-o metoh Antiohiei. El continuase însă inițiativa lui **Constantin Racoviță**, fiul Anei, adăugând la aceasta mila sa domnească²⁰. «Colaborarea» peste timp între cele două familii nu este deloc accidentală. Constantin Racoviță este **cumnatul** lui Matei Ghica prin căsătoria domniței **Anastasia** (sora domnilor Constantin și Ștefan Racoviță, fiica lui Mihail Racoviță) cu **Scarlat Ghica Vodă**, fratele lui Matei Ghica, ambii fiii lui Grigore II Ghica²¹.

«Colaborarea» include și familia Mavrocordat. **Mihail Racoviță** reface complet la 1703 biserica **Sf. Treime** de pe poarta Curții, ctitoria lui Ștefan II Tomșa. Biserica arde la 1725, fiind refăcută de **Grigore II Ghica** și finisată de **Constantin Mavrocordat** la 1741, care o zugrăvește cu meșteri străini. După incendiul din 1753, este restaurată de **Constantin Racoviță**²². Această continuitate, dincolo de dimensiunea sa ideală, are un suport foarte concret: cele trei familii sunt strâns înrudite între ele:

Să adăugăm la aceasta că fiicele lui **Constantin Mavrocordat**, **Caterina** și **Smaranda**, erau măritate cu beizadelele **Mihai** și **Ioan**, fiii domnului **Mihail Racoviță**, devenind astfel cumnate cu domnii **Scarlat** și **Matei Ghica**²³.

Asocierea numelui princiar unor ctitorii mai mult sau mai puțin referențiale se face și pe alte canale. Complexul **Sf. Spiridon** din Iași începe a fi construit de către **Constantin Racoviță** între 1756 și 1758, când se pun și bazele spitalului. Același principe fondase schitul (sic!) **Măgura Ocnei** (Bunavestire, Tg. Ocna), la 1750, pe care-l va închina metoh la Sf. Spiridon, adăugându-l bisericii **Precista Mare** (Adormirea) din Roman, rezidită din temelii tot de el, împreună cu episcopul locului, **Inochentie** (1753-1754), și bisericii **Sf. Samuil** din Focșani²⁴. Zona **Tg. Ocna** este de referință pentru familia Racoviță, care în felul acesta potențează vizibil sorgintea sa autohtonă²⁵. Semnificații similare prezintă zona **Câmpulungului** pentru familia **Callimachi**²⁶.

Principiul **solidarizării**, exprimat prin asocierea mai multor ctitori în vederea ridicării unui locaș de cult²⁷, continuă a fi valabil și în alte cazuri. **Grigore II Ghica** reface parțial mănăstirea **Bărboiul** (Sf. Apostoli), **ctitoria Sturzeștilor**. Dincolo de calitatea sa de domn, Ghica este nepotul lui **Dumitrașcu Sturza**, a cărui soție, **Maria**, era mătușa bună a domnului. Mai mult, fiica sa, **Ruxandra**, se căsătorește cu **Dimitrie Sandul Sturza**, mare ban. Însuși **Grigore I Ghica** avusese ca soție pe **Maria**, **fiica lui Matei Sturza**. Tenacitatea acestor legături de familie se deduce din opțiunea lui **Mihail Sturza** ce ridică la 1833 un monument tatălui său, **Grigore**, tocmai la mănăstirea **Frumoasa**, al cărei ctitor fusese restauratorul mănăstirii Bărboiul – Grigore II Ghica, tatăl bunicii materne a domnului contestat la 1848²⁸.

Solidaritatea în edificarea locașurilor de cult pune în valoare o legătură peste timp cu domnii anteriori, îndemnând la o continuitate necesară. Familiile princiare de sorginte autohtonă își manifestă o dată în plus atașamentul față de locul precis al obârșiei lor, consolidând prin aceasta relațiile cu ramurile boierești ale clanului. Cele alogene (Ghica și Mavrocordat) își creează și revendică legitimări românești prin alianțe matrimoniale ce devin operante în planul fondării de locașuri sacre. În plus, semn al unei endogamii defensive, ele colaborează între ele în ambele planuri, încercând să definească o rețea de afinități menite să le susțină idealurile. Este simptomatică marginalizarea inițială a familiei Callimachi ce nu avea a se mândri cu nici un fel de origine ilustră.

Conștientă de caracterul limitat al mijloacelor de care dispune, monarhia veacului al XVIII-lea vădește un pragmatism ce nu o depărtează de tradiția românească. Solidarizarea în restaurare este reflexul extins al unei strategii centrate pe **numele princiar** și materializate prin **concentrare**, prin focalizarea energiilor în edificarea unui singur mare complex monumental, indisolubil asociat idealului dinastic. Complexul de la **Frumoasa** este astfel replica celor de la **Sf. Pantelimon** și **Sf. Spiridon Nou** din București în ilustrarea acestei idei în cazul familiei **Ghica**. **Racovițeștii** edificaseră **Sf. Spiridon** la Iași, strategia fiind incongruentă doar cu cazul familiei **Callimachi**. Toate acestea, ca și **Văcăreștii** pentru **Mavrocordați**, joacă și rol de **necropolă dinastică**²⁹. Excepțiile își au în bună măsură explicația în voința de a fi «în rând cu ceilalți domni și doamne»³⁰. Mănăstirile «părintești» jalonează traseele domnului la intrarea în țară, cum este cazul schimbării de domnii

din 1733, când Grigore II Ghica și Constantin Mavrocordat se întâlnesc la Focșani, unde rezidează fiecare în ctitoria familiei, **Sf. Ioan**, respectiv **Precista**³¹.

Strategia concentrării este pusă în evidență și de răspunsul societății. Evoluția acestor complexe relevă existența a numeroase danii și metoașe acordate de către boierii de țară. Cităm aici doar exemplele oferite de familiile **Văcărescu**, **Bălăceanu** și **Cantacuzino**, sprijinitori ai fundației Ghiculeștilor de la Sf. Pantelimon. De această dată, nu argumentul genealogic, altminteri foarte vag reprezentat, explică inițiativele. Este vorba mai degrabă de o atitudine tradițională ce caută să întărească solidaritatea dintre domnie și elita românească, vădind receptarea favorabilă a mesajului propus societății, dar și disponibilitatea elitei de a-l împărtăși și urma. Acest tip de solidarizare pentru eternitate este cu atât mai semnificativ cu cât pornește de la familii ce au, la rândul lor, un număr important de fundații proprii³². Gesturile lor însoțesc politica domnească de coagulare a ctitoriilor de familie în jurul unui mare complex. La exemplele citate adăugăm închinarea fundației mai vechi de la Fedelsciori-Vâlcea la același complex bucureștean de către Grigore II Ghica, nepotul ctitorului³³.

Noile ctitorii sau cele refăcute sunt timbrate de efigia principelui, tentativă de integrare în istoria mărturisită de evidențe a țării, efort deopotrivă legitimator și orgolios de a se insinua în centrul imaginilor sacre³⁴. Nicolae Mavrocordat e reprezentat la **Stavropoleos** sau la **Biserica cu Sfinți**, ctitorie a mitropolitului **Daniil**³⁵. **Mihail Racoviță** apare în șirul ctitorilor de la **Cotroceni**, fundația lui Șerban Cantacuzino, unde îi urmează lui Brâncoveanu³⁶. Portretele prinților din familia **Ghica** sunt de regăsit la Frumoasa, dar și la Sf. Spiridon din Iași, unde ctitori sunt Racovițeștii³⁷. Aceștia din urmă apar la Sf. Spiridon, firește, dar și la biserica episcopală din **Râmnic** (Constantin Racoviță)³⁸, după aceleași principii ce guvernează prezența Ghiculeștilor la **Mărcuța**³⁹ sau a lui Constantin Mavrocordat la mănăstirea **Valea** și la **Buna Vestire** din **Râmnicu Vâlcea**⁴⁰. Este vorba, în majoritatea cazurilor, de portrete dinastice ce figurează imaginea ideală a domnului, în ipostază de precucernic, dar și cu toate însemnele autorității sale⁴¹.

Pătrunderea portretului princiar în ctitoriile țării este și rezultatul unor solidarizări imediate. Domnul se asociază în opera fondatoare cu Biserica însăși: **Nicolae Mavrocordat** cu preotul **Ioanichie** la **Stavropoleos**, **Matei Ghica** cu episcopul **Inochentie** de Huși, **Constantin Racoviță** cu **Ioanichie** de Roman etc. Nici micii boieri nu sunt ținuți la distanță; cităm aici exemplul jicnicerului **Ștefan Bosie** care, împreună cu Matei Ghica, reface în piatră **schitul lui Tărăță**⁴². Foarte interesant este cazul bisericii **Sf. Ștefan** din București, locaș început de **Stoica clucer**. Moartea fondatorului survenind înainte ca biserica să fie terminată, domnul **Ștefan Racoviță** preia grija acesteia, închinând-o la Mitropolie pentru pomenirea răposaților ctitori⁴³. Domnia participă și la edificarea unor biserici de breaslă, cum era biserica **Sf. Împărați** din mahalaua Broștenilor, ridicată de preotul **Polizu** pe locul și cu contribuția lui Matei Ghica⁴⁴.

Este de reținut rolul lăcașurilor de mică avergură și cu deosebire acela al **schiturilor**⁴⁵. Dacă biserica este un loc de coagulare a solidarităților, schitul, «săhăstria» reprezintă un centru de **meditație creștină** ce situează motivația protectorului său pe un cu totul alt plan. Plan ce se vedește incongruent cu presupusa «formalizare»

și «instrumentalizare propagandistică» a actului creștin. Un lăcaș de izolare și trăire întru Dumnezeu nu este fondat pentru legitimarea unei puteri «administrativ-funcționărești». Suntem de acord că veacul al XVIII-lea înseamnă o anume erodare a harismei monarhice, că puterea încearcă insinuarea în cadrele timpului și spațiului liturgic (fapt sesizabil încă la Șerban Cantacuzino sau Brâncoveanu), dar credem că motivațiile creștine ale gestului fondator nu sunt complet de înlăturat și nu dintr-o dată. Ruptura survine abia când domnia nu mai găsește limbajul de comunicare cu societatea, când nu mai știe sau nu mai poate să activeze solidaritățile proprii acesteia pentru a asigura atingerea unor idealuri comune.

Primii 70 de ani ai veacului marcase ră tendința familiilor princiare «fanariote» de a se apropia de elita politică românească prin legături matrimoniale pentru împlinirea unui dublu scop: **legitimare și integrare**, ceea ce a indus treptat «solidarizarea naturală» cu o sumă întregă de valori și tradiții. Urmare a defecțiunilor provocate de războiul cu Rusia și de pacea de la Kuciuk-Kainardji, Poarta operează o nouă modificare, de același tip cu cea din 1711-1716, în fapt o schimbare de personaje. Spre deosebire de familiile ce domniseră anterior, cele care-și împart acum privilegiul princiar sunt, aproape toate, străine de tradițiile, valorile și afinitățile românești, fapt ilustrat limpede de strategia lor matrimonială⁴⁶. «Hegemonia protipendadei» (Gh. I. Brătianu) înseamnă și stingerea reverberațiilor modelului politic brâncovenesc.

Refacerea lăcașurilor de cult este greu de estimat cifric, dar rațiunile sale semnifică un rol conștientizat și asumat de domnie. Domnul este încă protectorul spiritual al societății care-l receptează ca atare și, dincolo de răutățile contingente, are o responsabilitate față de aceasta. Dacă există o «direcție» a actului fondator, ea **nu** este relevată de cantitate, ci de resorturile intime ce-l motivează. Și aici, **familia**, totalitatea celor ce poartă același nume, este o coordonată esențială. Cu atât mai mult cu cât este vorba de un **nume princiar**. Principii se raportează mereu – chiar dacă nu și le asumă complet – la valorile tradiționale, între care **cucernicia** se vădește centrală.

Ceea ce domnii de la finele «Vechiului Regim» **nu mai pot** face; au alte motivații și idealuri. Nu mai dispun finalmente nici de mentalitatea de familie princiară, afirmată orgolios de Grigore II Ghica, Constantin Mavrocordat sau Alexandru Mavrocordat «Deli bey». Domnul continuă să se numească «protector», dar titlul său de «gospodar» e infinit mai aproape de înțelesul său de azi. Funcția judiciar-administrativă primează de acum asupra harismei. Este o altă «dimensiune» aceea care transpare din actele sale ce vizează «civicul» într-un context în care, pe de altă parte, îl interzic. Codurile juridice și măsurile administrative devin definitorii pentru calitatea de *parens patriae* pe care și-o arogă, ceea ce vădește în adevăr «spiritul exclusiv al rațiunii» (D. Barbu). Chiar dispariția «oglinzilor principilor» (în sens tradițional) semnifică o schimbare de mentalitate.

Dominați de ideea eficienței imediate, domnii finalului de veac își situează efortul de legitimare într-un registru din care comunică doar prin hiperbolă cu «substratul mental» (Al. Dușu) al societății. Instrumentele lor sunt **panegiricul** (însoțitor simptomatic al crizelor de prestigiu)⁴⁷, și **aparatul de reprezentare imediată**, «mulțimea mâinilor» (Louis Marin) ce prezintă societății o autoritate ce se

vrea absolută – ambele supuse uitării. Solidaritățile tradiționale nu mai fundamentează un efort ce, la rândul său, încetează de a mai fi socialmente reprezentativ, de unde erodarea dimensiunii spirituale a domniei la nivelul imaginii sale receptate.

Suntem datori, prin urmare, să admitem concluziile impuse de cifre, dar cu o nuanțare ce sub-întinde trei generații. Abia atunci povestea ctitoriilor domnești consonează cu faptele măsurabile, mărturisind împreună o mutație sensibilă pe planul solidarităților și idealurilor. Până atunci, «modelul brâncovenesc» se vădise izvor și punct de referință, artistic și politic. Harisma autorității princiare își menținuse valențele tocmai prin potențarea efortului colectiv în a reitera solidarității familiare societății românești. O dată ce acestea slăbesc, se modifică sau sunt ignorate – și asta se întâmplă o dată cu anii '70-'80 al veacului al XVIII-lea –, domnia riscă să rămână doar cea mai înaltă funcție de stat, în ciuda eforturilor de a se exprima în plan spiritual⁴⁸.

Note

1. Andrei Pippidi, **Pouvoir et culture en Valachie sous Constantin Brancovan**, *R.E.S.E.E.*, 4, 1988, p. 285-294; Daniel Barbu, **Le triomphe du sériel. Le modèle artistique de Brâncoveanu et sa diffusion au XVIII-e siècle**, *loc. cit.*, p. 295-303.
2. **Ibidem**, p. 301, tab. 1. Versiunea românească, ușor modificată, în cartea sa **Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea**, Edit. Antet, București, 1996, p.112-113.
3. **Ibidem**, p. 99.
4. De văzut excelenta analiză a lui Raymond Cazelles, **Société, politique, noblesse et couronne au temps de Jean le Bon et Charles V**, Genève, 1982, p. 505 ssq., și studiul nostru **Încoronarea în Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea. Principii, atitudini, simboluri**, *R.I.*, 7-8, 1994, *passim*.
5. Este concluzia, bazată pe statistică, a lui D. Barbu, **op. cit.**, p.113, vezi și opinia sa anterioară, încă și mai tranșantă: „Au «siècle phanariote», le prince régnant cesse de participer à l'effort du pays dirigé vers l'édification des fondations sacrées. Et quand l'autorité princière ne construit plus d'églises, elle perd sa nature charismatique pour devenir une *Beamtenherrschaft*. Un pouvoir qui ne laisse pas les traces de sa vocation communautaire et de son espoir dans la vie future sur la terre qu'il gouverne, un tel pouvoir reste étranger non seulement par sa race mais aussi bien par sa mentalité“, **Le triomphe du sériel...**, p 302.
6. **Idem**, **Loisir et pouvoir. Le temps de lecture dans les Pays roumains au XVIII-e siècle**. *R.E.S.E.E.*, 1-4, 1990, p. 25. Nuanțele introduse de autor în versiunea românească nu modifică în nici un fel concluziile, vezi **Scrisori pe nisip...**, p. 72.
7. **Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754**, ed. de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 260-261 (=Ghiclești).
8. D. Barbu, **op. cit.**, p. 101-102.

9. **Ghiculești**, p. 291, N. Stoicescu, **Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova**, București, 1974 (= **Rep. Md.**), p. 446 și 438; vezi și cazul similar al **Bisericii Doamnei**, tot din Iași, refăcută de **Mihail Racoviță**.
10. N. Iorga, **Studii și documente cu privire la istoria românilor**, V/1, București, 1903, p. 95; adaugă locuri ale familiei sale (Buhuș). Construcția începută -hiind voia putiarnicului Dumnedzeu de ni-au schimbat din scaunul Țării Moldovei ș-am mersu la Țarigrad- se continuă -iarăș după mila svinții sale aducându-ne svinția sa mai pre urmă în țară la pământul nostru, cu Domniia iubitul fiului nostru Io Constantin Duca Vodî...-.
11. D. Barbu, **op. cit.**, p. 102.
12. **Ghiculești**, p. 291. Nu este vorba de o -inovatie brâncovenească-, încă Gheorghe Duca ridicase -case domnești- la mănăstirea sa **Cetățuia** din Iași (**Rep. Md.**, p. 443). Modelul este de sorginte constantinopolitană.
13. **Ibidem**, p. 447; **Ghiculești**, p. 363. Aceleași funcțiuni complexe și la ctitoria Mavrocordaților de la **Văcărești**.
14. **Rep. Md.**, p. 473; spitalul va fi reorganizat de **Grigore Al. Ghica**.
15. Unde pentru -bolnavii săraci și străini- existau -spiterie și spiter-. Nu lipsesc nici aici casele domnești -cu două caturi-, **Ghiculești**, p. 619. Tot la București funcționa **Sf. Visarion**, altă ctitorie a Ghiculeștilor, pentru bolnavii de ciumă. Este vorba de **Sf. Visarion de Larisa**, ale cărui moaște fuseseră aduse în țară de către Constantin Mavrocordat, detalii în studiul nostru, **Sărbătoare și propagandă în Țările Române. Strategile gestului și cuvântului (1678-1821)**, (I), *Buletinul I.S.S.E.E.*, III, 1995, p. 35.
16. Documentul a fost comentat pe scurt de N. Iorga, **Domnii fanarioți și ctitoriile**, *B.C.M.I.*, XXII, fasc. 60, 1928, p. 90-91, căruia îi aparțin și sublinierile. De sesizat funcția de stabilitate comunitară pe care domnul o atribuie locașului de cult. Se interzice construcția de biserici fără aprobarea episcopilor și mitropolitului, după cum prevedeau -soboarele-. În sensul acesta, acte precum cel al refacerii bisericii **Sf. Spiridon Vechi** de către patriarhul Silvestru al Antiohiei, cu banii lui Constantin Mavrocordat, capătă alte semnificații, N. Stoicescu, **Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București**, București, 1961 (= **Rep. B.**), p. 298.
17. Prioritatea în semnalarea rolului referențial al Hurezilor pentru evoluția arhitecturii religioase din ambele Principate în secolul al XVIII-lea îi revine lui **Nicolae Iorga în Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor**, vol. II, București, 1928 (ed. a II-a), p. 69-72, fapt nementionat de autorul citat.
18. Reținem alegerea lui Constantin Mavrocordat ca domn al Țării Românești după moartea tatălui său la 1730 (**Ghiculești**, p. 311) și efortul împlinit, deși temporar, al lui Ioan Th. Callimachi, singurul domn al vremii ce a putut să-și înscăuneze personal fiul ca succesor (Pseudo-Enache Kogălniceanu, **Letopisețul Țării Moldovei**, în **Cronici moldovenești**, ed. critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, Minerva, București, 1987 [**Ps. E.K.**], p. 101). Abia acum celelalte familii princiare inițiază alianțe cu familia Callimachi prin căsătoria lui **Alexandru C. Mavrocordat** cu **Marioara Ioan Th. Callimachi**, respectiv a **Elenei Alexandru N. Mavrocordat**, cu însuși domnul nou investit, **Grigore Ioan Callimachi** (**ibidem**, p.102-103, respectiv Ioan Canta, **Letopisețul Țării Moldovei**, ed. cit., p. 173). Aspirația este seculară, vezi politica lui Brâncoveanu însuși (D. Barbu, **op. cit.**, p. 87-90, despre preluarea -strategiei cantacuzinești- pentru care vezi D. Ionescu, **Șerban Cantacuzène et la restauration byzantine. Un idéal à travers ses**

images, în *Études byzantines et post-byzantines*, I, éd. par E. Stănescu N.Ș. Tanașoca, Bucarest, 1979, p. 239-269).

19. Cf. N. Stoicescu, **Rep. Md.**, p. 512, nota 102. Același principiu e urmat de domnia din familia Ghica în cazul **Bisericii Doamnei** (Sf. Ioan Botezătorul) din București, idem, **Rep. B.**, p. 197-198.
20. Cf. Irisovul lui Matei Ghica, 1752, sept. 2: locașul fusese «înnoit de iznoavă» de «răposat maica Domnii Sale» Constantin Racoviță, motiv esențial pentru acesta să «ia aminte» la refacerea sa, N. Iorga, **St. și doc.**, V/1, p. 247-8, și **Rep. Md.**, p. 113.
21. Sursele argumentației genealogice sunt: I.C. Filitti, **Arhiva Gheorghe Gr. Cantacuzino**, București, 1919; G-ral M. Racoviță-Cehan, **Familia Racoviță (Cehan). Genealogie și istoric**, 2 vol., București, 1942; G-ral Radu R. Rosetti, **Familia Rosetti**, 2 vol., București, 1938; Michel Stourdza jr., **Le règne de Michel Stourdza, prince régnant de Moldavie**, Paris, 1906 (cu multe erori); Mihail D. Stourdza, **Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, Albanie et de Constantinople**, Paris, 1983; N. Stoicescu, **Dicționarul marilor dregători din Țara Românească și Moldova, secolele XIV-XVII**, București 1971.
22. **Rep. Md.**, p. 413.
23. Vezi și refacerea succesivă a bisericii domnești din **Târgoviște**, ctitorie și necropolă domnească, de către **Grigore II Ghica**, **Constantin Mavrocordat** (după cutremurul din 1740) și apoi iarăși **Grigore II Ghica**, N. Iorga, **Inscripții din biserica României**, I, București, 1905, p. 104-105. Aceeași situație pentru biserica **Episcopiei din Huși**, refăcută temeinic de către **Nicolae Mavrocordat** la 1711, când «i-au tocmit și case». **Grigore II Ghica** îi acordă mile la 1740, adăugite de fiul său, **Matei**, restauratorul din temelii al aceleiași lăcaș, **Rep. Md.**, p. 383 și 390. La 1712, biserica primise ca metoh schitul Brădicești-Fălciu, din voința lui Nicolae Mavrocordat, schit refăcut de **Matei Ghica** la 1756. De notat că la Brădicești erau ctitori, încă din 1691, **Racoviștii**, prin **Maria** (n. Buhuș) și **Nicolae**, unchiul domnului **Mihail Racoviță** (*ibidem*, p. 119 și 152, nota 178).
24. *ibidem*, p. 473, 862 și 737, nota 57, respectiv **Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România (Muntenia, Oltenia și Dobrogea) (=Rep. Ț.R.)**, vol. I, Mitropolia Olteniei, 1970, p. 313.
25. Spătarul Dediul Arbănașul Codreanu, socrul lui Mihail Racoviță, era ctitor tot aici, refăcând în piatră biserica **Sf. Paraschiva** (N. Iorga, *op. cit.*, p. 28). Familia va continua să aibă importante ctitorii în zonă, dintre care m-reă **Precista-Răducanu**, «moștenire» de la familia **Buhuș** și aflată în grija logofătului **Radu Racoviță**, nepotul de frate al lui Mihai Vodă, prin înrudirea sa cu Buhuseștii (fusese căsătorit cu **Maria N. Buhuș**), **Rep. Md.**, p. 862.
26. **Ioan Th. Callimachi** reface în piatră **biserica domnească** de aici, *ibidem*, p. 195.
27. Vezi D. Barbu, *op. cit.*, p. 101.
28. **Rep. Md.**, p. 446.
29. Grigore II Ghica și soția sa, Zoița, sunt înmormântați la Sf. Pantelimon (**Ghiculești**, p. 619 și 653, și N. Iorga, *op. cit.*, p. 70, pisania m-rii în românește), iar fiicele lor, **Ruxandra** și **Smaranda**, la Frumoasa (*ibidem*, p. 14, respectiv **Ghiculești**, p. 375). **Scarlat Ghica** își are mormântul la **Sf. Spiridon** din București, ctitoria sa (N. Iorga, *op. cit.*, p. 263). De văzut pisaniile (în română și greacă) și epitafurile (în greacă) Mavrocordăților la Văcărești, cf. Al. Elian (coord.), **Inscripțiile medievale ale României, I, Orașul București**, București, 1965, nr. 229 și 237, p. 434-5. Aici sunt îngropați Nicolae Mavrocordat și ultima sa soție, Smaranda.

30. Radu Popescu, **Istoriile domnilor Țării Românești**, ed. critică de C. Greceanu, București, 1963, p. 249. **Pulch-ria Tsouki** își are locul de veci la **Mitropolie** alături de fiii săi **Scarlat** și **Toma** (Al. Elian, **Epigrame funerare grecești în epoca fanariotă**, *S.M.I.M.*, I, 1956, p. 334, nota 1). Domnul Nicolae Mavrocordat adăugise clădiri aici, făcându-se astfel ctitor, N. Iorga, **Inscripții**, I, p. 243. Tot aici odihnește și **Constantin Racoviță**, **Ps. E.K.**, p. 113; vezi și pomelnicul Mitropoliei, edificator pentru solidaritatea *sub specie aeternitas* între familiile princiere, dar și cu marile clanuri boierești autohtone, N. Stoicescu, **Rep. B.**, p. 245. Interesant este cazul lui **Ioan Mavrocordat**, fratele lui Nicolae, înmormântat la **Sf. Gheorghe Nou**, ctitoria lui Brâncoveanu, Al. Elian, **op. cit.**, p. 335. Pentru această strategie la Nicolae Mavrocordat, vezi Radu G. Păun, **Legitimatio principis. Nicolas Mavrocordato ou le savoir du pouvoir**, în *Pouvoirs et mentalités. Mélanges offerts au Prof. Alexandru Dutu*, sub tipar.
31. **Ghiculești**, p. 349, vezi și studiul nostru, **Sărbătoare și propagandă...** (II), *Buletinul I.S.S.E.E.*, IV, 1995, p. 8-9. Sf. Ioan era în adevăr «strămosească», fiind ridicată de Grigore I. Ghica, **Rep. Ț.R.**, p. 312. De văzut și cazul bisericii «de lemn a mării-sale» **Constantin Racoviță (Sf. Samuil)**, prefăcută în piatră de către domn, ca fiind locul în care va fi asistat la prima liturghie la întoarcerea sa din Moldova (**Ps. E.K.**, p. 70, și N. Iorga, **Biserici focșenene**, *B.C.M.L.*, XXII, 59, 1929, p. 28).
32. Idem, **St. și doc.**, V/1, 494-7. Văcăreștii și Bălăcenii închină moșii, iar Cantacuzinii schitul **Lespezi-Ilfov**. Situație încă și mai interesantă în cazul bisericii **Udricani** din București, închinată de ctitori tot unei fundații a Ghiculeștilor, Sf. Ioan din Focșani, **Rep. B.**, p. 316.
33. **Rep. Ț.R.**, I, p. 302-3, vezi și nota 24 pentru familia Racoviță.
34. Pt. care vezi D. Barbu, **op. cit.**, passim.
35. I.C. Filitti, **Chipurile lui Nicolae Mavrocordat și a familiei sale în bisericile bucureștene**, *Convorbiri literare*, LVIII, 1926, p. 421-6, N. Iorga, **Domnii români după portrete și fresce contemporane**, Sibiu, 1930, pl. 143-146.
36. **Ibidem**, pl. 160.
37. **Ibidem**, pl. 163, 173, 172, respectiv 171 și 179.
38. **Ibidem**, pl. 168.
39. **Ibidem**, pl. 164, portret dinastic. Ctitorul este de fapt Mitropolitul **Ștefan**, N. Iorga, **Inscripții**, I, p. 83-4.
40. Idem, **Domnii români...**, pl. 158-9. De notat prezența Mavrocordaților (Nicolae și Constantin) și a lui Mihail Racoviță cu soția sa, Ana, în pomelnicul de la **Mărgineni** (idem, **Inscripții**, I, p. 96). Ambele familii uzează aici de înrudirea lor cu ctitorii: tatăl lui Mihail Racoviță, **Ioan**, avusese ca primă soție o Cantacuzină la fel ca și fratele domnului, **Dumitru**, iar sora lor, **Ecaterina**, era soția lui **Iordache Cantacuzino Deleanul**. Prima soție a lui Constantin Mavrocordat este tot o Cantacuzină, **Smaranda**. În cazul de față, nu este de exclus «manipularea» genealogiei legitimizează ce postula descendența familiei din Mușatini. Or, știm că **Iliș Alexandru**, strămoș revendicat de Mavrocordați, fusese căsătorit cu **Domna Andronic Cantacuzino**. De văzut și repetiția standardizată a acestei filiații în toată istoriografia comandată de Nicolae Mavrocordat, la rândul-i înrudit inițial cu Cantacuzinii, prin prima sa soție, Casandra, vezi Radu G. Păun, **Legitimatio principis...**, deja citat.
41. Idem, **Încoronarea...**, p. 747-52.
42. Construit în lemn de către Grigore II Ghica, în mahalaua Socolei. Constantin Mavrocordat acordase și el mili «pentru sfânta biserică săhăstria care este făcută de

- îubit fratele nostru, domniia sa Grigorii Vodă», **Rep. Md.**, p. 524, nota 188, vezi și p. 479.
43. **Rep. B.**, p. 300, nota 1; va fi terminată sub Grigore Al. Ghica. Situație similară la refacerea bisericii domnești din Câmpulung de către Nicolae Mavrocordat împreună cu **Neacșu Piteșteanul** vomic, ispravnicul locului, **Rep. Ț.R. I**, p. 162.
44. **Rep. Md.**, p. 464.
45. La exemplele citate adăugăm biserica de sat din **Olășei** (Vaslui), ctitorită de Mihail Vodă Racoviță, **ibidem**, p. 614.
46. D. Berindei, **Liaisons généalogiques roumains des prince phanariotes de Moldavie et Valachie (1711-1821)**, *Genealogica et Heraldica* (Report of 16-th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences, Helsinki, 1981), Helsinki, 1984, p. 57-77.
47. Vezi epitetul de «divin» acordat domnilor în literatura encomiastică. Mulțumim doamnei Emanuela Popescu-Mihuț pentru bunăvoința de multe ori repetată de a ne împărtăși din rezultatele cercetărilor domniei sale, vezi eadem, **Ideologie politică și propagandă în actele cancelariilor domnești din Țara Românească (1775-1821)**, în *Sud-Estul european în vremea Revoluției Franceze: Stări de spirit, reacții, confluente*, coord. Al. Duțu, București, 1994, p. 73-99. Pentru panegiricele ce inundă această perioadă, vezi studiul nostru, **Literatura encomiastică și mirajul puterii absolute în veacul al XVIII-lea. I, Documente românești**, în *R.I.S.*, II, 1997, sub tipar.
48. Sunt acestea nuanțări necesare și pentru propriile noastre puncte de vedere din care nu reiese clar diferența indusă de modificările specifice anilor de final ai «Vechiului Regim» (vezi **Încoronarea...**, passim). Am revenit asupra problemelor expuse aici în studiul **Dinamica politică în reprezentare rituală. O molitvă de încoronare copiată de Dionisie Eclesiarhul (1813)** ce va apărea în *S.M.I.M.*, XVI, 1998, precum și în comunicarea **Notes pour l'étude comparative de la théologie politique dans le monde orthodoxe: le couronnement des souverains (XVIe-XVIIIe siècles)**, la colocolviul *Medieval Balkans: Crossroads of Politics, Religion and Culture*, Sofia, 18-19 iunie 1998, ce va fi publicată în actele colocolviului.

Reprezentări iconografice: semnificația nimbului

Semnul sfințeniei în reprezentarea iconografică este nimbul. El dă statutul personajului reprezentat sau indică rolul pe care acesta îl joacă într-o desfășurare scenică. Cu toate acestea, semnificația nimbului este mai complexă decât pare la prima vedere și ține de evoluția acestui semn în iconografia creștină. Provenind încă din reprezentările lumii păgâne ale cezurii uman/divin, nimbul, aplicat în Roma imperială și cezarului, era un semn al nemuririi, principalul atribut al divinității, *aeternitas*¹. Acest nimb – *aeternitas* – al împăratului roman, deși degradat ca semnificație, în concepție creștină, de la divin la un uman cu aspirație spre îndumnezeire sau la epifanii ale sacralului în persoane umane, se va păstra ca semn distinctiv iconografic și pentru împăratul bizantin, chiar până la sfârșitul politic al Imperiului. Conotația pe care o capătă însă acest nimb imperial este una instituțională². El nu reprezintă, în cazul acesta, o sfințenie personală, ci un statut deosebit al funcției, care dăinuie și dincolo de persoana care o îmbracă temporar. Funcția se bucură de o *aeternitas*, dincolo de avatarurile reprezentanților ei trupești. În Occident, acest nimb a cunoscut o specializare în forma patruleteră și a fost conferit cu precădere episcopilor, al căror statut special venea nu de la meritele personale, ci ale harului cu care erau investiți³. Acest statut instituțional creștin s-a numit *dignitas*, prevalându-se de asemenea de nemurire, *dignitas non moritur*, sau mai bine spus de continuitate.

Între aceste valențe occidentale ale nimbului, cele într-un fel echivalente ale nimbului imperial bizantin și semnificația din ce în ce mai strict creștină a nimbului de sfințenie, se înscriu și semnificațiile posibile ale nimbului, în legătură cu persoane imperiale, în câteva exemple de reprezentări iconografice din spațiul ortodox metabizantin, ce ar putea arunca o lumină nouă asupra concepțiilor despre putere și statutul ei în raport cu transcendentul.

Reprezentări ale împăraților nimbați avem în diverse împrejurări: de la împăratul Constantin, al cărui statut special l-am discutat deja pe baza textelor hagiografice, ce au circulat la curțile ortodoxe ale evului mediu⁴, la împărații ce au adunat și prezidat sinoadele ecumenice sau cei implicați în diferite scene istorice pe care le putem identifica în cadrul unor teme iconografice, cum ar fi identitatea împăratului Heraclie în scena asediului Constantinopolului din Imnul Acatist al Maicii Domnului, până la regii (împărații) biblici, sau figuri imaginare, Varlaam și Ioasaf, ce i-a urmat pentru câțiva ani tatălui său în împărăție, sau alte figuri generice de împărați în scene simbolice.

Din primul ansamblu de pictură murală, în ordinea vechimii, al Țării Românești, la Sf. Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș, întâlnim două situații diferite

ale reprezentării Sfântului Constantin: prima, în cadrul unei scene de sinod ecumenic, probabil⁵, și, ceea ce este mai interesant, următoarele două în cadrul Ciclului hagiografic al Sf. Nicolae al Mirelor Lichiei, dintre care una reprezintă apariția în vis a Sf. Nicolae dojenindu-l pe Constantin pentru nedreptatea pe care este pe cale s-o comită, condamnând pe nedrept trei voievozi de ai săi; iar cealaltă îl reprezintă pe împărat trimițând daruri Sf. Nicolae, după ce a îndreptat greșeala⁶. Pentru a înțelege mai bine scenele, să ne apropiem de textul pe care îl aveau în minte zugravii și privitorii bisericii de la curtea domnească.

Cei trei voievozi sunt prada unor clevetitori pizmași care, cumpărându-l pe iparhul Avlavie, au turnat venin în urechea împăratului împotriva lor. Sf. Nicolae, la rugăciunile disperate ale voievozilor, pe care îi întâlnește și îi oprește de la împilarea poporului în timpul când erau trimiși în părțile Frigiei, îi apare în vis împăratului, îngrozindu-l: „De nu mă vei asculta și de nu-i vei elibera pe dânșii, apoi voi ridica asupra ta război precum a fost în Frigia și rău vei pătimi”⁷. La mirarea împăratului, cine îndrăznește asemenea cuvinte răspunde: „Nicolae îmi este numele și sunt arhiereul mitropoliei Mirelor”⁸. Acest dialog foarte dur determină în cele din urmă rejudecarea și achitarea voievozilor care, văzându-l pe Nicolae „șezând împreună cu împăratul și făcându-le milostivire și iertare”⁹, dezvăluie sursa minunii (sau a vrăjitoriei¹⁰ de care îi întrebese împăratul) și identifică personajul din visul împăratului. Astfel împăratul îi slobozește cu daruri către Sf. Nicolae.

În acest context trebuie înțelese două detalii ale scenelor: semnul de binecuvântare al Sf. Nicolae în vis deasupra împăratului este pentru cea de a doua judecată dreaptă a împăratului – sfântul nu se va arăta șezând cu împăratul decât când acesta pronunță verdictul cel drept; apoi lipsa nimbului în jurul capului lui Constantin în ambele scene¹¹. În textul hagiografic numele lui Constantin este pomenit când îi trimite pe cei trei voievozi în Frigia, însă, în momentul relatării nedreptății pe care ei o suferă de la împărat și al intervenției lui Nicolae, referința se face generic, „împăratul”, fără a-l numi pe Constantin, care se învrednicise câteva pagini mai înainte de laudele hagiografului. În același tip de ocultare se înscrie și lipsa nimbului. Un împărat oarecare poate greși, poate fi admonestat de sfinții lui Dumnezeu, dar un sfânt certat de un alt sfânt, într-un text hagiografic, este un nonsens. Cert este că un împărat oarecare, chiar cu diademă și costum de aparat, chiar așezat pe tron¹², în exercitarea funcției sale, nu este reprezentat cu nimb¹³.

În schimb, în imaginea sinodului ecumenic, nimbul, mare, cum și împăratul este puțin mai mare decât celelalte personaje¹⁴, înglobează și coroana imperială. Dacă lipsa sau prezența nimbului ar ține de neglijența sau inspirația estetică a zugravului, ceea ce este deja greu de crezut pentru o lume care acordă atâta importanță sfințeniei, sau de mărimea scenei în care este pictat personajul, atunci cum ne-am putea explica în două scene alăturate, de data aceasta la Cozia, de aceeași dimensiune și pictate de aceeași mână, o dată un personaj imperial cu nimb, iar apoi un personaj imperial fără nimb, situația aceasta repetându-se și în alte ansambluri picturale¹⁵?

În ce privește reprezentarea sinoadelor ecumenice, dintre cele mai vechi teme iconografice bizantine, în ansamblurile de pictură murală din Țările Române, întotdeauna îl vom găsi pe împăratul, care prezidează sinodul, nimb. Tema sinoa-

delor ecumenice, în reprezentarea ei picturală, înseamnă o mărturisire de credință fie a ctitorului voievodal, fie la adresa unui personaj rățăcit de la dreapta credință. În cazul special al ctitoriei voievodale de la Argeș, această mărturisire de credință se înscrie în contextul pendulării confesional-politice a Țării Românești în secolul întemeierii. Dar și dincolo de acest moment, în condițiile întâi ale „trădării grecești”, fie sub forma recunoașterii personale a autorității și pretențiilor dogmatice papale de către Ioan V Paleologul, fie sub forma unirii de la Ferrara – Florența, apoi a amenințării otomane și păgâne, voievozii români au apelat în mod constant la simbolul dreptei lor credințe.

Nimbul împăratului drept credincios în scenele sinoadelor are, astfel, o dublă justificare. Întâi, ea ține de locul special al protagoniștilor imperiali ai celor șapte sinoade, care se bucură deja la Bizanț de o pomenire în sinaxarul Marii Biserici din Constantinopol¹⁶. Este o stare intermediară către sfințenie, fapta lor și supunerea la hotărârile dumnezeiești ale sinoadelor îi fac vrednici de laudele de care se bucură la zilele de pomenire. Sigur că această pomenire nu se ridică la nivelul unui cult. Ceea ce este scos în evidență prin pomenirea din sinaxar, ca și prin nimbul, pe care îl vor vedea și voievozii români, este sfințenia faptei¹⁷. Aname a păstrării și ocrotirii dreptei credințe. Este, spre exemplu, cea mai puternică justificare a războiului dus de Ștefan cel Mare fie în ce direcție¹⁸. Astfel, nimbul din scenele sinoadelor ecumenice ține deopotrivă de proslăvirea persoanei și a faptei.

Sf. Constantin însă va intra, de îndată ce putem urmări o evoluție a artei românești, în temele frecvente ale ansamblurilor de pictură murală atât în Țara Românească, cât și în Moldova¹⁹. A fost de multe ori discutată în istoriografia românească și internațională scena cavalcadei sfinților militari²⁰, denumită și a Sf. Constantin²¹, zugrăvită într-o Biserică dedicată Sfintei Cruci, hram extrem de rar totuși, unde mijlocitor al ctitorului, Ștefan cel Mare, este însuși Constantin. Ceea ce remarcăm în capitolul despre textele hagiografice ce îl prezintă pe Constantin oamenilor din evul de mijloc este că sfințenia lui are o întemeiere individuală și este puternică, reală, deci capabilă de mijlociri, tocmai de aceea. Nu-i un alt împărat bizantin care să mijlocească înaintea lui Dumnezeu pentru Ștefan în tabloul votiv de la Pătrăuți și nici nu întâlnim în iconografia picturii murale românești vreun alt mijlocitor imperial decât Constantin.

Pe de altă parte însă, este lesne de acceptat că Sf. Împărați Constantin și Elena reprezintă o sfințenie specializată în a exprima o relație cu puterea. Astfel, în Țara Românească, unde putem urmări evoluția picturii murale abia în secolul al XVI-lea, descoperim patru reprezentări ale Sf. Împărați din opt ansambluri de pictură păstrate²². La bolnița mănăstirii Bistrița se află zugrăviți pe perețele vestic, al ctitorilor, în pandantul călugărului Pahomie (Barbu Craiovescu) și a Neagoslavăi, dar într-un ansamblu în care nu ar avea ce căuta: este o biserică de mănăstire, cu hramul Schimbarea la Față, cu un ciclu din viața Sf. Ioan Botezătorul, prototip călugăresc și pustnicesc, cu sfinți asceți în planul principal, a cărei principală utilizare este pentru muribunzi și morți. Sf. Împărați, oricât de sfinți, au puține în comun cu spiritul ascetic, iar moartea lui Constantin, într-o descriere ponderată ca aceea a lui Eftimie de Târnovo, este departe de a fi, prin fastuozitatea ei, un bun *memento mori* pentru călugări. Probabil că explicația trebuie căutată în identitatea ctitorului.

Unchi, adoptiv sau nu, al lui Neagoe Basarab, sfârșindu-și opera de restaurare a marii ctitorii a familiei în anii de domnie ai lui Neagoe, domn pe care contemporanii, spre exemplu Gavriil Protul, îl văd foarte aproape de un ideal monarhic, ideal moral, trebuie subliniat²³, Barbu Craiovescu se simte îndreptătit să cheme întru mijlocire pe Sf. Constantin și Elena.

La Snagov, în naos, Sf. Împărați deschid dinspre nord-vest șirul de ctitori voievodali, ce se desfășoară pe perețele vestic spre sud, mijlocind pentru fapta domnească al cărei inițiatori au fost la întemeierea lumii politice creștine: ctitorirea de biserică: Cu același rol de ideal monarhic, chiar incluși într-un discurs de tip Fürstenspiegel *sui generis*, îi vom găsi, la sfârșitul secolului al XVI-lea, la Călușu, unde, așezați între Petru Cercel și Mihai Viteazul, un fost domnitor ce-și „învață“ fratele, care tocmai a intrat în domnie în vremea realizării frescelor, se integrează unui plan iconografic – mesaj al boierilor Buzești către noul domn. Înțelesul acestui caz particular a fost descifrat de un studiu al domnului Pavel Chihaiu²⁴.

În cele din urmă, nu cronologic, Sf. Împărați participă și la un discurs la adresa puterii, ce nu se vrea numai exhortativ, ca la Călușu sau, în sens mai larg, la Snagov, ci chiar coercitiv. La Stănești-Vâlcea, Giura logofătul, înrudit prin nevastă cu clanul boierilor din Drăgoiești, dintre care Tudor logofătul, zugrăvit în naos, a fost condamnat de Radu Paisie pentru hiclenie, în fapt o încercare de a aduce la putere partida rezistenței antiotomane, căreia îi aparținea și Giura, se adresează voievodului, îndemnându-l la o atitudine antiotomană prin Imnul Acatist al Maicii Domnului, a cărui semnificație în acest sens a fost demonstrată în Moldova, și îl ceartă pentru uciderea boierilor complotiști din 1536, an al pictării bisericii, prin *scena Căinței lui David*²⁵. În acest context, Sf. Împărați sunt un model și de luptă împotriva dușmanilor creștinătății, tirani și păgâni, dar și de înclinare în fața admonestărilor care-l opresc de la o nouă nedreptate. Giura se teme pentru propriul destin, atât de apropiat fiind de contestatarul voievodului, dar încearcă să evite, prin îndemnarea voievodului la gânduri mai bune, propria-i cădere. Sf. Împărați sunt pictați în pandant cu Tudor logofătul, osânditul, și Dumitra.

Alți împărați nu au constanța reprezentării, nici statutul iconografic al Sf. Constantin și Elena, de mijlocitori către Dumnezeu pentru ctitori. O categorie specială de „împărați“, aici chiar cu sensul de căpetenie, sunt cei biblici, pe care îi cunoaștem drept modele regale și în Bizanț, și în Occident. La Curtea de Argeș, Sf. Nicolae Domnesc ne întâmpină căpeteniile celor douăsprezece triburi ale lui Israel, în care analiza domnului Daniel Barbu²⁶ vede chiar „împărații neamurilor“ după inscripția din filacteria profetului Isaia (Isaia, LX, 3). În fruntea acestor „împărați“ se află Moise și Aaron, simboluri ale diarhiei bizantine în titlurile 2 și 3 din *Epanagogé*. Admițând această interpretare, nimbul de sfințenie la Moise nu reprezintă numai sfințenia lui Moise, cea de pe muntele Taborului, spre exemplu, ci și cea a unui Moise căpetenie a tuturor căpeteniilor, deci o sfințenie, aici aș spune sacralitate, instituțională. Nimbul lui Moise este totdeauna nimbul cu care este reprezentat la Bizanț orice împărat. Fresca de la Curtea de Argeș reprezintă, în cadrul aceleiași interpretări citate mai sus, un punct de vedere constantinopolitan patriarhal. Atunci relația Moise nimb/celelalte căpetenii nenimbate ar spune mai mult decât în simpla exegeză a Vechiului Testament, și anume că *basileus*-ul de la Constantinopol, căpetenie a fa-

miliei principilor, deține acea autoritate căreia îi pot fi acordate atribute ale sfințeniei, între care și reprezentarea nimbată, în timp ce restul participanților la exercitarea puterii monarhice nu se împărtășesc de acest statut sacru.

O intervenție a patriarhiei ecumenice în menținerea statutului funcției imperiale întâlnim și în scrisoarea patriarhului Antonie al IV-lea către marele cneaz Vasilie I Dimitrievici, în care îl ceartă pentru îndrăzneala de a fi scos din pomenirile la rugăciunea liturgică pe împăratul constantinopolitan. Precum Biserica are un singur cap, pe Hristos, așa și imperiul are un singur împărat, iar Biserica fără Imperiu nu există.

Că această concepție poate avea o exprimare iconografică precum cea de la Curtea de Argeș, reiese dintr-o altă reprezentare iconografică pe un alt tip de material. Este vorba despre saccos-ul trimis de împăratul Ioan VIII Paleologul mitropolitului Fotie al Kievului²⁷. Scenele brodate pe acesta se succed de sus în jos, astfel: Nașterea, Crucificarea, înscrisă într-o cruce, Punerea în Mormânt și Învierea, de asemenea înscrisă într-o cruce; în paralel pe marginea scenelor principale: Buna-vestire, Intrarea în Ierusalim, Cina cea de Taină, Spălarea picioarelor; personaje care încadrează scenele: șase profeți înscrisi în medalioane, începând cu David și Solomon; Moise și Ilie, în picioare, de-a dreapta și de-a stânga Crucificării; Constantin și Elena, de-a dreapta și de-a stânga Învierii, toate personajele evident nimbate; iar la poalele crucii care înscris scenele Învierii: Ioan VIII Paleologul (cu inscripția: întru Hristos credinciosul basileu) și împărăteasa Ana, ambii nimbați, și marii cneji ai Moscovei Vasile și Sofia Vitovtovna, fără nimb. Întregul saccos este un rezumat simbolic al dreptei credințe, exprimat și în scris printr-un chenar cu Crezul în limba greacă. Adevărurile de credință expuse în acest saccos au însă și o dimensiune politică: de la David la Solomon, profeți ai Pătimirii și Învierii, prin restaurarea lumii de către Hristos, la Constantin și Elena, biruitori întru semnul Crucii, și la împăratul bizantin actual și etern, prin nimb, se organizează o structură politică participatoare la opera hristică de mântuire a universului, față de care marii cneji sunt niște particulari, căpetenii politice pioase, care, ca la Curtea de Argeș, își aduc smerit ofrandele pe altarul dumnezeiesc. Din acest moment până la primul mare cneaz reprezentat cu nimb pe epitaful său, Vasile al III-lea, va trece mai mult de un secol²⁸.

Am amintit mai sus de o situație în care, în două scene alăturate, sunt reprezentați odată un împărat nimbat și apoi unul fără nimb. Prima scenă din cele două reprezintă iconografic icosul 12 al Imnului Acatist al Maicii Domnului, în care Maica Domnului este numită „Biserica însuflețită“, după care urmează o înșiruire de virtuți grupate în jurul acestei metafore:

„Bucură-te, coroana cea scumpă a împăraților credincioși.

Bucură-te, stâlpul Bisericii cel neclintit.

Bucură-te, zidul împărăției cel nebiruit.

Bucură-te, prin care se ridică biruințele.

Bucură-te, prin care se surpă vrăjmașii.²⁹“

În scena pictată o vedem pe Maica Domnului înconjurată tocmai de ansamblul vieții sociale pe care ea o ocrotește: un împărat, episcopi, sfinți, oșteni, călugări, popor³⁰. În această construcție simbolică a conținutului uman al Bisericii pe

care ea o însuflețește, împăratul nu poate fi decât nimbab. El participă la o *societas perfecta*, prototip al celei care Îl va întâmpina pe Hristos la Parusie. El se sfințește prin acoperirea Fecioarei. La Moldovița, spre exemplu, toate personajele scenei sunt nimbate. În cele din urmă, într-o asemenea scenă, nimbul este simbolul funcției îndeplinite în mod ideal, de un monarh ideal, este asumarea rolului eshatologic al împăratului.

Scena următoare, o putem numi chiar istorică, reprezintă fie chiar asediul Constantinopolului, fie numai o procesiune restrânsă cu icoana Fecioarei. Aici, împăratul participă la un gest de pioșenie firesc. Fie că îl putem identifica în scena asediului cu Heraclie sau nu, împăratul se găsește în această scenă într-o situație de viață cotidiană. El poartă îmbrăcăminte demnității sale, dar nu se îmbracă cu sfințenie.

*
*   *
*

Această lecție a Bisericii către monarhii din jurul Bizanțului este menită a avea un ecou mult mai limpede decât ar fi putut avea în fața atât de complicatei lumi a tradițiilor la Constantinopol: singura cale spre sfințenie a monarhului ortodox este „mirosul de bună mireasmă duhovnicească“, ce se obține prin post, rugăciune, smerenie, dărnicie către biserici și săraci, modelul este din ce în ce mai mult monahul. Cultul dinastic al monahului Simeon în Serbia confirmă această nouă cale a sfințeniei regale. Figurile monahale, cu puternic accent ascetico-mistic, atașate suveranilor ortodocși: Ioan din Rila și țarul Petar, Sf. Simeon, în chip simbolic lângă întreaga lui descendență, Teodosie de la Kelifarevo și țarul Ioan Alexandru, Nicodim de la Tismana și Dan I sau Mircea, Daniil Sihastrul și Ștefan cel Mare vin să confirme o tendință a societății sud-est europene, ce începuse să se configureze după victoria împotriva iconoclasmului. Acestei dimensiuni ascetico-mistice în plan individual îi va corespunde în plan social predominanța viziunilor eshatologice. În pisaniile de la Războieni sau Mănăstirea Argeșului: ceea ce răsună dincolo de veacuri este *Kyrie eleison*.

Note

1. A. Krücke, *Der Nimbus und verwandte Attribute in der frühchristlichen Kunst*, Strasbourg, 1905.
2. E.H. Kantorowicz, *Les deux corps du roi*, Ed. Gallimard, Paris, 1987, p. 75: nimbul împăratului creștin făcea încă referință la tyhe sau genius imperatoris.
3. Ibid., p. 76: Grigore VII cerea pentru papi nimbul *ex dignitate officii*.
4. O variantă a Panegiricului Sf. Împărați, de Eftimie de Târnovo, a ajuns și în Rusia și a fost introdusă, în formă prescurtată și adaptată, în Mineiele mitropolitului Macarie al Moscovei; 1549, în Gh. Mihăilă, *Cultură...* p. 222.
5. Daniel Barbu, *Pictura murală din Țara Românească în secolul al XIV-lea*, Editura Meridiane, București, 1986, p. 56, descrie trei scene de sinod ecumenic, două identificabile, sinoadele al VI-lea și al VII-lea, și una nu.

6. Ibid., p. 56.
7. *Viețile Sfinților, pe luna Decembrie*, ed. cit., *Viața Sf. Nicolae*, după Metafrast și după alții, p. 137.
8. Ibid., p. 138.
9. Ibid., p. 139.
10. Imediat după vis, împăratul îi acuză de vrăjitorie pe cei trei voievozi, abia după dezvinovățirea lor se încredințează de minune, ibid., p. 138-139. Minunea este întotdeauna suspectată de a nu fie ceea ce este, o manifestare a voinței divine. Două tipuri de contestații îi stau împotrivă, a pustnicului sau a sfântului însuși, care știe că o minune poate veni și de la diavol, ca ispită, și de aceea prima lui reacție este de a nu crede minunii sau vedeniei, sau de la adversarul politic învingător: „Il n'y a guère d'empereur à partir du Ve siècle dont l'accession au trône n'ait pas compris une rencontre avec un saint homme ou, au yeux de ses adversaires, avec un 'sorcier'”, P. Brown, *Une crise des siècles sombres*, p. 227, vezi și id., *Le saint homme*, p. 146, în *La société et le sacré*, ed. cit.
11. D. Barbu, *op. cit.*, planșa 68.
12. Ibid., p. 56, descrierea 11 și planșa 68.
13. La Voroneț, în ciclul hagiografic al Sfântului Gheorghe, în scena la împărat, acesta este reprezentat de asemenea fără nimb. În fața unui sfânt „adevărat”, împăratul nu poate fi decât un muritor de rând, în ordinea sfințeniei.
14. Ibid., p. 56, descrierea 6.
15. La Moldovița și la Sucevița, spre exemplu, în ansamblul pictural exterior; vezi volumul *Bucovina. La peinture murale moldave aux XVe-XVIIe s.*, UNESCO Patrimoine mondial, Bucurest, 1994, textes de R. Theodorescu, planșele 45, 46, 82.
16. G. Dagron, *Empereur et prêtre*, p. 163-164.
17. Fapta este pusă în scenă cu un simț al tragicului, căci împlinirea ei este anevoioasă. Spre exemplu, la Cozia, în scena sinodului III Efes, un personaj cu turban șoptește la urechea împăratului, în timp ce un călugăr nimbă încercă să-l oprească, D. Barbu, *op. cit.*, p. 70, descrierea 242. Este de remarcat distribuția rolurilor pozitiv și negativ. Că nimbul ni-l indică pe cel pozitiv este evident. Interesant este faptul că personajul care încercă să-l oprească pe împărat nu este neapărat un episcop, ceea ce ar fi fost firesc, ci *un călugăr*.
18. Intervenția miraculoasă a Sf. Dimitrie în bătălia de la Codrîi Cosminului este o caucionare a acțiunii lui Ștefan cel Mare. Categoria justificării „naționale” a apărării este mult mai slabă decât justificarea moral-religioasă pe care o aduce un Sfânt pătimitor pentru dreapta credință: „Zic unii că să fie arătat lui Ștefan vodă la acest războiu sfântul mucenicu Dimitrie, călare și într-armatu ca un viteazu, fiindu-i întru ajutoriu și dând vâlhavă oștii lui, ci iaste de a și credere, de vreme ce a zidit biserică”, în *Letopisetul Țării Moldovei*, ediția P.P. Panaitescu, 1955, după manuscrisul A-2, fila 38-38 v.
19. S. Ulea, *Pictura moldovenească*, în *Istoria artelor plastice în România*, p. 351: „Portretele Sf. Constantin și Elena, absente numai la Voroneț, figurează întotdeauna pe peretele de vest, în stânga ușii de intrare în naos, formând pandant tabloului votiv”.
20. A. Grabar, *Les croisades de l'Europe orientale dans l'art*, în *Mélanges Charles Diehl*, Paris, 1930, p. 19-27; S. Ulea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, 1963, nr. 1; D. Năstase, *Ideea imperială în țările române*. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească, Atena, 1972; M.-A. Musicescu, *Introduction à une étude sur le portrait de fondateur dans le sud-est européen. Essai de typologie*, în *Revue des études sud-est européennes*, tomul VII, 1969, nr. 2.

21. A. Grabar, *L'art du Moyen Age en Europe orientale*, Editions Albin Michel, Paris, 1968, p. 208: o icoană, reprezentând tema Cavalcadei sfinților militari cu arhanghelul Mihail și Sf. Constantin în frunte, ca la Pătrăuți, cu detaliul mult mai clar al luării în stăpânire a Ierusalimului cersesc, se află astăzi în Muzeul Tretyakov. Locul ei, probabil, era deasupra tronului țarilor în catedrala Adormirii Maicii Domnului. Icoana provine din atelierul meșterului Dionisie, activ între 1470 și 1516. Date fiind relațiile dintre Moscova și Moldova în epoca respectivă, problema influențelor reciproce se pune, cu toate acestea Grabar nu face nici un fel de considerații.
22. Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, Editura Meridiane, București, 1978.
23. Sfântul Constantin este modelul unui ideal moral monarhic. Sfințenia lui se împlinește domnind, dar domnind după legea lui Dumnezeu și fiind iubitor de Hristos. Și iarăși, sfințenia lui se imită, nu se transmite!
24. P. Chihaia, în volumul omagial *Neagoie Basarab*, Curtea de Argeș, 1972.
25. C.L. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 54-56.
26. D. Barbu, *op. cit.*, p. 12-15.
27. *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Aurora Art Publishers, Lenin-grad, 1977 and 1985. text and selection by Alice V. Bank, planșele 300-304; A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, vol. II, Paris, 1932, planșa XXIV; E. Piltz, *Trois sakkoi byzantins. Analise iconographique*, Stockholm, 1976, pp. 31-41, 48-49, 66-68, planșele 34-49; Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 139, nota 5: citează acest saccos în legătură cu preținsele „saccos și mitră” trimise de Ioan VIII Paleologul mitropolitului Moldovei.
28. F.X. Coquin, *Philosophie de la fonction monarchique en Russie au XVIe siècle*, în *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. XIV, 3, 1973, p. 262.
29. *Acatistier*, București, 1993, p. 28.
30. D. Barbu, *op. cit.*, planșa 84, *Bucovina*, UNESCO, planșele 47 și 82.

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

România și prima Conferință a Păcii – Haga, 1899

Ultimele decenii ale secolului al XIX-lea marchează o adevărată „internaționalizare” a vieții social-politice cu deosebire în Europa, dar și în afara bătrânului continent. Extinderea fără precedent a mijloacelor tehnice de comunicație, de la căi ferate și telegrafie la presă, sporirea schimburilor comerciale, circuitul științific și cultural universal, continua multiplicare a legăturilor dintre națiuni și persoane, toate acestea întăresc sentimentul contemporanilor de apartenență la comunitatea internațională.

Pe de altă parte, pacea, atât de folositoare, indispensabilă chiar activităților economice și de orice altă natură, era grevată de permanenta amenințare a războiului. De aici un alt sentiment, tot atât de puternic resimțit de contemporani, cel al precarității păcii. Cheltuielile militare apăsau tot mai greu asupra bugetelor statelor și asupra veniturilor fiecărui cetățean. Consecința firească a unei asemenea stări de lucruri a constituit-o inițierea unei tot mai puternice mișcări pacifiste, care antrena, ca de exemplu în Anglia, S.U.A., Franța, Elveția sau Peninsula Scandinavică, pături largi ale populației și numeroase personalități marcante ale vremii. Mai anevoie se dezvoltă această mișcare în Germania și Austro-Ungaria, iar în Rusia prima asociație pacifistă apare abia în 1909. Se constituie acum numeroase societăți și asociații naționale și internaționale, precum „Liga permanentă a Păcii” sau „Biroul internațional al Păcii” cu sediul la Berna. Din 1895 se atribuie premiul Nobel pentru pace. Uniunea Interparlamentară încă din 1888 reclama arbitrajul pentru rezolvarea litigiilor internaționale. Din 1896 se relua tradiția olimpică, mijloc de apropiere și cunoaștere între națiuni.

În acest context apare și ideea convocării unei conferințe internaționale pentru pace. La 12 august 1898, Muraviev, ministrul de externe al Rusiei, trimitea, în numele tânărului său monarh Nicolae al II-lea, o notă circulară, către toți diplomații acreditați la Petersburg, chemând la organizarea unei conferințe pentru discutarea mijloacelor de limitare a înarmărilor.

În cercurile diplomatice, nota rusă a produs o mare surpriză, dată fiind situația internațională: abia se încheiase războiul hispano-american, marile puteri își disputau Africa și China, Rusia însăși se afla la câteva luni de la ocuparea Port-Arthurului și în plin conflict cu Anglia pentru controlul unor căi ferate în China. Pe plan intern însă, Rusia se găsea în imposibilitate de a ține pasul cu celelalte mari puteri în perfecționarea și sporirea armamentului. Kuropatkin, ministrul de război, arăta lui Nicolae al II-lea, într-un memoriu din 13 martie 1898, că Rusia nu era în măsură, datorită crizei financiare, să introducă artileria cu trageră rapidă, adoptată de Germania în 1896 și de Franța în 1897. Memoriul se încheia cu propunerea inițierii de

tratative cu Austro-Ungaria, prin care cele două imperii s-ar fi angajat ca timp de zece ani să nu introducă noile tunuri. Respingând posibilitatea unui acord cu Viena, Muraviev propunea în schimb întrunirea unei conferințe internaționale pentru reducerea efectivelor militare, a bugetelor de război și adoptarea arbitrajului ca metodă de rezolvare a conflictelor dintre state. Țarul a aprobat această idee.

Este de remarcat entuziasmul autentic stârnit în opinia publică europeană de către propunerea țarului¹. Totuși, aproape simultan, au început să apară voci care să tempereze acest optimism².

Ca și în celelalte state europene, propunerea țarului a fost primită în România cu mult interes de către opinia publică, dar și cu oarecare scepticism de către factorii politici responsabili. Presa oficială sublinia în primul rând mesajul etic, umanitar al propunerii³. La rândul său, „Liberalul” scria: „În particular, pentru noi, pentru popoarele mici, care ne îndrumăm cu încetul și ferind mereu alături, de mulțimea greutăților, pe calea propășirii pașnice, dezarmarea ar fi cea mai mare binefacere”⁴.

Oricum, propunerea rusă, prin fondul ei, ca și prin largul ecou în opinia publică internațională, nu putea fi ocolită de către factorii politici responsabili. De aceea, rând pe rând, statele invitate încep să-și anunțe formal participarea la conferință.

În decembrie 1898, Muraviev trimitea o nouă circulară, cuprinzând și propunerile Petersburgului pentru programul conferinței. În termeni generali, diplomația rusă considera că acest program ar fi trebuit să cuprindă:

1. O înțelegere stipulând înghețarea, pentru un timp ce va fi fixat, a efectivelor forțelor armate terestre și maritime, a bugetelor de război și aferente, studierea prealabilă a căilor de reducere în viitor a efectivelor și a bugetelor militare;

2. Interzicerea producerii și folosirii a noi arme de foc și explozivi, ca și a unor prafuri de pușcă mai puternice decât cele în uz, atât pentru puști, cât și pentru tunuri;

3. Limitarea folosirii în lupte a explozivilor de mare putere, deja existenți, și prohibirea lansării de proiectile și explozivi din baloane și alte mijloace analoage;

4. Interzicerea folosirii în războaiele navale a vaselor torpiloare submarine, sau a altor mașini de distrugere de aceeași natură, angajamentul de a nu construi în viitor nave de război cu pinten;

5. Adoptarea pentru războaiele navale a stipulațiilor Convenției de la Geneva din 1864, pe baza articolelor adiționale din 1868;

6. Neutralitatea navelor sau a șalupelor însărcinate cu salvarea naufragiaților în timpul sau după luptele maritime;

7. Revizuirea Declarației privind legile și cutumele de război;

8. Acceptarea, în principiu, a folosirii bunelor oficii de mediere și arbitraj facultativ pentru cazurile care s-ar ivi, în scopul prevenirii conflictelor armate între națiuni; un acord asupra modului de aplicare a acestora și stabilirea unei practici uniforme de utilizare.

În final se reiterea ideea potrivit căreia toate problemele privind raporturile politice dintre state și ordinea de lucruri stabilită prin tratate, ca și, în general, toate problemele care nu intrau direct în programul ce va fi adoptat, vor trebui excluse din dezbaterile conferinței.

Se poate observa că, pe lângă scopul principal al Conferinței – limitarea înarmărilor –, prin cea de a doua circulară se avansau și alte propuneri, considerate ca fiind mai lesne de acceptat.

La 18 mai 1899, de ziua țarului, se deschideau, la Haga, lucrările celei dintâi Conferințe a Păcii. Au participat reprezentanți din 26 de state: 20 europene și numai șase extraeuropene. Au fost organizate trei comisii de lucru: comisia 1 a dezbătut punctele 1-4 ale circularei „Muraviev”; comisia 2 – punctele 5-7; comisia 3 – punctul 8, referitor la arbitraj.

Alături de celelalte state europene, România a participat și ea la conferință. Încă de la 31 martie 1899 se aprobase, prin decret regal, componența delegației române: Al. Beldiman, ministrul român la Berlin, I.N. Papiniu, ministrul român la Haga, colonel C. Coandă, directorul Artileriei din Ministerul de Război, în calitate de expert.

În chiar prima ședință plenară a conferinței, s-a constatat cu surprindere că, în discursul primului delegat rus, De Staal, desemnat președinte al conferinței, ideea principală a circularei „Muraviev”, și anume limitarea armamentelor, apărea cu totul diminuată, „aproape părăsită”. În raportul lor, adresat Bucureștiului, delegații români adăugau: „Din contra, propunerea privitoare la arbitrajul facultativ, care forma ultimul punct din programul contelui Muraviev, ocupă astăzi nu numai primul loc în noua formulare, dar a devenit tema cea mai importantă, cea mai larg dezbătută, din care guvernul imperial tinde a face subiectul precumpănitor al deliberațiunilor noastre”⁵.

În cele trei comisii, problematica abordată la cea dintâi Conferință a Păcii a fost pe larg dezbătută, la discuții luând parte numeroși delegați, oameni avizați și, în general, doritori a găsi rezolvări și soluții, chiar și parțiale. Presa a urmărit cu atenție dezbaterile, contribuind la mediatizarea noilor idei, opinia publică fiind mai aproape ca niciodată de asemenea preocupări, rezervate până atunci aproape în exclusivitate cabinetelor diplomatice.

Delegații români au luat parte activă la dezbateri. Spațiul restrâns acordat acestui articol nu ne îngăduie decât câteva exemple.

În cadrul amplei discuții asupra legilor și cutumelor războiului, în fapt materia abordată prin „Declarația internațională privitoare la legile și obiceiurile războiului”, adoptată la Bruxelles în 1874, rămasă însă neratificată, articolele 1, 2 și 8 prezentau serioase dificultăți. Aceste articole aveau ca obiect statutul autorității militare pe teritoriul statului inamic, contribuțiile de război și rechizițiile impuse de către învingător. Reprezentantul Belgiei, Auguste Beernaert, președintele Camerei belgiene, a combătut cu tărie prevederile Declarației din 1874, potrivit cărora țara învinsă ar trebui să recunoască dinainte drepturile năvălitorului pe teritoriul său, și anume: de a schimba legile, de a impune și percepe impozite noi, rechiziții, amenzi ș.a. Delegatul belgian recunoștea că, în fapt, învingătorul procedează astfel, dar un stat, cu deosebire unul mic, nu poate să recunoască un asemenea drept al învingătorului mai dinainte, căci o asemenea reglementare „se izbește de obiecțiuni de ordine morală și politică de neînvins”⁶.

În instrucțiunile sale din 17 iunie 1899, adresate reprezentanților săi la Haga, I.N. Lahovari, ministrul român de externe, își exprima acordul cu poziția delegatului belgian. „Există însă o deosebire fundamentală – scria Lahovari – pentru un popor între ideea de a se supune în fapt unei puteri superioare, la care nu poate rezista, și aceea de a recunoaște ca un drept și de a sancționa, printr-un consimțământ dat mai dinainte, starea de fapt creată prin ocuparea cu forța a teritoriului său”⁷. Adevărata soluție era „de a proceda nu prin enumeratiunea drepturilor ce se

recunosc învingătorului, ci, din contra, prin aceea a restricțiilor ce se impun exercițiului lor, prin indicarea faptelor ce și le interzice mai dinainte învingătorul⁸.

Delegatul belgian se ridicase și împotriva articolelor 9, 10 și 11, referitoare la calitatea de beligeranți, combatanți și necombatanți, articole care tindeau, după părerea sa, a reduce pe cetățenii neînregimentați la rolul de „spectatori” în timpul războiului, rol aflat în contradicție cu noțiunea de patriotism.

La acest capitol, opiniile lui Lahovari nu mai coincideau cu cele ale delegatului belgian. Ministrul român considera că ideile lui Beernaert, „inspirate poate prin situația specială a Belgiei, a cărei organizare militară regulată este cu desăvârșire insuficientă”, nu pot fi admise, ele prezentând inconveniente grave. Ceea ce deosebește războiul modern de luptele de exterminare ale vremurilor barbare este tocmai existența oștirilor regulate, care luptă unele cu altele, și nu cu simplii cetățeni necombatanți. Hoardele lui Attila ori Tamerlan – amintea Lahovari – năvălind într-un teritoriu măcelăreau și robeau toată populația, lăsând în urma lor „ruina și pustietatea”. În lumea modernă, „cu toate nenorocirile încă destul de mari ale războiului”, acele scene nu se mai repetă. Condiția este însă ca populația civilă să se abțină de la acte de agresiune împotriva oștirii inamice. A permite ca indivizi izolați sau corpuri neregulate, formate din simpli cetățeni, neidentificabili prin ținuta militară și nerespectând nici o regulă a ducerii războiului, să ia parte la lupte „ar fi în realitate a reveni înapoi, a ne întoarce la epocile în care întreg poporul unei țări ocupate de o oștire de invaziune era tratat ca inamic, înseamnă a da războiului un caracter de cruzime și perfidie, surexcitând pasiunile soldatului, care ar fi dispus a vedea un inamic în orice cetățean al țării ocupate și a-l trata în consecință⁹. De altfel, aprecia ministrul român, în lumea modernă, organizarea armatei în mai toate statele Europei era atât de vastă și cuprinzătoare, încât era mai mult decât lesne pentru oricare cetățean patriot a-și găsi locul într-o unitate combatantă, supusă autorităților și disciplinei militare.

Asemenea idei au fost susținute și valorificate de către Al. Beldiman în cadrul lucrărilor conferinței, aceasta cu atât mai mult cu cât delegatul român a fost ales între membrii comitetului de revizuire a Declarației din 1874.

În problema arbitrajului, dezbaterile au marcat opoziția statelor mici, cu deosebire cea manifestată de reprezentanții români, la impunerea caracterului obligatoriu al recurgerii la arbitraj.

La 27 mai, primul delegat rus, De Staal, a depus un proiect complet al unei Convenții de bune oficii, mediație și arbitraj (18 articole), precum și un Cod de arbitraj (25 de articole)¹⁰. Trei zile mai târziu, delegatul britanic prezenta, la rândul său, o nouă propunere, vizând înființarea unui Tribunal permanent de arbitraj internațional. La insistențele delegatului englez, această propunere a fost inclusă la articolul 13 al proiectului rusesc, astfel încât, în noua formulare, acest articol prevedea înființarea unui tribunal de arbitraj obligatoriu, iar la articolul 10 erau enumerate o serie de cazuri, care urmau a face obiectul arbitrajului obligatoriu. O a treia inovație a proiectului rus reieșea din ultima sa parte – articolele 14-18 – în care se prevedea instituirea unor „comisii internaționale de anchetă”, menite a constata la fața locului și a lămuri împrejurările neînțelegerii.

O singură restrângere era adusă caracterului obligatoriu în numeroasele cazuri prevăzute la articolul 10, și anume „întrucât aceste cazuri nu ating interesele vitale

și onoarea națională a statelor contractante". Aceasta, notau cei doi delegați români în raportul lor către Lahovari, este „o formulă vagă, care pare a zice mult, dar care nu exclude o îndoită măsură în aprecierea «intereselor vitale» sau a «onoarei naționale», după cum va fi vorba de puteri mari sau de state de a doua ordine. Într-adevăr, ceea ce pentru un stat de a doua ordine, ca al nostru, este privit cu drept cuvânt ca un interes vital are o importanță mult mai mică pentru o Putere mare”¹¹.

Inconveniente grave sesizau cei doi reprezentanți români când analizau cazurile anume rezervate arbitrajului obligatoriu prin art. 10, cum ar fi neînțelegerile provenind din daune pecuniare, pe care le-ar fi suferit un stat sau supușii săi în urma unei acțiuni ilicite sau chiar numai a neglijenței unui alt stat sau a supușilor acestuia, ori neînțelegerile provenind din interpretarea diferită a clauzelor tratatelor sau convențiilor.

Beldiman și Papiniu își afirmau hotărârea de a-și face „datoria conform cu instrucțiunile primite” și sperau că nu vor fi singurii care să facă opoziție „inovațiilor” din proiectul ruso-englez. Este de remarcat observația, foarte interesantă și pertinentă, pe care o făceau în raportul lor, privitor la „statele de a doua ordine”. Aceste state, „care ar trebui în fond să împărtășească vederile noastre, ca Suedia și Norvegia, Danemarca, Belgia, Țările de Jos, Svițera, nu se află într-o situație geografică și politică analoagă cu a noastră și pot dar să privească chestiunea arbitrajului mai mult din punct de vedere teoretic și într-un sens care să dea satisfacție curentului opiniei publice, foarte favorabil în aceste țări, unei soluțiuni cât mai largi a problemei arbitrajului”¹². Oricum, speranțele lor erau legate de poziția celor trei mari puteri aliate – Germania, Austro-Ungaria și Italia – care stăteau încă rezervate.

În urma atentei examinări a celor două proiecte privind arbitrajul internațional, I.N. Lahovari trimitea noi instrucțiuni delegaților săi, instrucțiuni care vor constitui baza intervențiilor acestora în dezbaterile comisiei respective.

Noua orientare pe care o luase tematica Conferinței, în care problemele diminuării armamentului căzuseră pe ultimul loc, iar cele ale arbitrajului deveniseră principale, îngrijora pe ministrul român. După părerea sa, „rezultatul Conferinței, nul în ceea ce privește partea binefăcătoare ce se anunțase, poate fi neplăcut și vătămător pentru puterile mici, prin faptul instituirii unui tribunal permanent cu competență obligatorie”. Guvernul de la București nu dorea ca, în baza unei rezoluții ce s-ar fi putut lua la Haga, să fie chemat înaintea tribunalului internațional pentru probleme cum ar fi: felul în care România a soluționat chestiunea israelită, art. 47 din Tratatul de la Berlin privind capitulațiile, problema Dunării și a Tratatului de la Londra din 1883, problema mănăstirilor închinată. Cu deosebire, scria Lahovari, „nenorocita cestiune a Israelitilor, veșnic izvor de uri, de pasiuni și de neorânduiri” ar fi putut aduce neajunsuri. „De aici reclamațiuni la Tribunalul arbitral, comisii de anchetă internaționale venind să funcționeze în țara noastră, să tragă la răspundere autoritățile noastre; puteri mari ca Rusia și Austria nu au a se teme poate de abuzul posibil al acceptării acestui principiu. Pentru o țară mică ca România, victimă atâta vreme a calomniilor presei și alianței israelite, prudența cea mai elementară nu-i permite a se supune la asemenea eventualitate”. De aceea indica reprezentanților săi ca, în cazul în care Puterile Centrale ar fi avizat înființarea tribunalului internațional, să voteze și ei pentru, dar cu anumite rezerve, expres formulate, și anume: la articolul 10, unde se face rezerva privind exceptarea chestiunilor

care ar fi atins „interesul național sau onoarea“ statelor respective, să se adauge și „drepturile de suveranitate“. Prin această mențiune toate chestiunile a căror eventuală aducere în fața tribunalului arbitral nu era dorită de către guvernul român puteau fi exceptate, întrucât, cu adevărat, priveau suveranitatea națională.

O atenție deosebită acorda Lahovari paragrafului 1 al articolului 10, relativ la posibilitatea străinilor de a aduce în fața tribunalului arbitral a daunelor suferite printr-un act ilicit sau neglijența statului în care s-ar afla, sau a supușilor acestui stat. Care ar fi dreptul acelor cetățeni într-un asemenea caz? „Acela de a cere de la tribunalele locale despăgubiri, fie de la autorii faptelor ilicite, fie de la autoritatea publică, însărcinată cu menținerea ordinii, în cazul când nu și-a făcut datoria și când sunt legi care o declară responsabilă. Ei bine, de ce ar avea străinii privilegiul de a se adresa la un Tribunal internațional?“. Pe bună dreptate, autoritățile române, în acord și cu practicile internaționale, considerau că un străin, care-și are reședința sau exercită un comerț într-o altă țară, are dreptul la aceeași protecție și la aceleași garanții pentru persoana și averea sa ca și cetățenii statului respectiv. „Așadar egalitate de tratament: iată dreptul lui; situație privilegiată în nici un caz“, nota Lahovari. De asemenea, ministrul român atrăgea atenția celor doi delegați că guvernul român, în nici un chip, nu ar putea admite principiul arbitrajului pentru fapte anterior petrecute¹³.

Aționând conform indicațiilor primite, delegații români au avut o prezentă activă și în cadrul dezbaterilor comisiei a treia, contribuind la redactarea documentelor finale. Astfel, la 19 iulie, când s-a pus în discuție problema comisiilor internaționale de anchetă, Al. Beldiman a combătut instituția „în formă și în fond“, fiind, după cum se poate citi în raportul delegaților francezi, „principalul și neobositul“ purtător de cuvânt al minorității ostile comisiilor de anchetă, minoritate alcătuită din România și principalele state balcanice: Turcia, Grecia, Serbia¹⁴. Beldiman atrăgea atenția că aceste comisii nu figurau în programul inițial al Conferinței. Acestui argument de formă îi asocia unul de fond: „Securitatea și independența statelor de rangul al doilea s-ar găsi compromise prin presiunea pe care marile state ar putea-o exercita, pentru a le face să accepte, fără voia lor, comisii de anchetă“. Instituirea obligatorie a acestor comisii, continua delegatul român, era în contradicție cu suveranitate națională, căci ele urmau a examina nu chestiuni de drept, ca în cazul comisiilor arbitrale, ci probleme de politică internă, pentru care fiecare stat are necesitățile sale specifice, despre care el trebuie lăsat să judece singur¹⁵. Delegatul Serbiei, ca și cel al Greciei s-au raliat acestui punct de vedere și au cerut să se precizeze mai bine caracterul facultativ al comisiilor de anchetă. Ținându-se seama de aceste poziții, comisia de redactare decide ca textul reformulat să fie trimis spre examinare la București, Atena și Belgrad. De asemenea, Al. Beldiman a făcut rezerve asupra articolelelor 15, 16, 18 și 27 ale proiectului de convenție: „Guvernul regal al României, complet câștigat la principiul arbitrajului facultativ, a cărei importanță în relațiile internaționale o apreciază, nu înțelege însă să ia, prin art. 15, un angajament de a accepta un arbitraj în toate cazurile care sunt prevăzute aici și crede că trebuie să formuleze rezerve exprese în această privință“. Apoi, la articolul 16: „Guvernul regal al României declară că nu poate adera la art. 16 decât cu rezerva expresă, consemnată în procesul verbal, că el este decis a nu accepta în nici un caz arbitrajul internațional pentru contestații sau litigii anterioare încheierii prezentei convenții“.

Între timp, a sosit de la București reformularea articolului referitor la comisiile de anchetă: „În litigiile de ordin internațional, care nu angajează nici onoarea, nici interesele esențiale, și provenind dintr-o divergență de apreciere asupra punctelor de fapt, puterile semnatare judecă util ca părțile, care nu s-au putut pune de acord pe căi diplomatice, să instituie, atât cât împrejurările le vor permite, o comisie internațională de anchetă, însărcinată de a ușura soluționarea acestor litigii, lămurind, printr-un examen imparțial și conștiincios, chestiunile de fapt“. Propunerea românească a fost susținută și de către marele jurist belgian Rolin, care a insistat pentru adoptarea ei. El releva că, deși din explicațiile raportorului reieșea în oarecare măsură caracterul facultativ al prevederilor articolului 9, era preferabil ca acest caracter să fie marcat cu claritate chiar în text, așa cum propunea delegatul român. Reprezentantul Italiei, contele Nigra, a susținut și el textul propus de către delegația română și, în final, a fost adoptat și înscris în proiectul de convenție¹⁶.

Cea dintâi Conferință a Păcii își încheia lucrările la 29 iulie 1899. Actul final cuprindea trei Convenții și tot atâtea Declarații. Chiar dacă aceste documente nu corespundeau pe deplin speranțelor opiniei publice, totuși afirmarea necesității eliminării războiului ca unică modalitate de rezolvare a conflictelor dintre state și acceptarea principiului arbitrajului au constituit pași importanți în direcția unor noi tipuri de relații pe plan internațional. „Convenția pentru reglementarea pașnică a conflictelor internaționale“, semnată la Haga, îndemna la rezolvarea conflictelor prin mijloace pașnice, prin nerecuregă la forța armelor. Pentru aceasta se proclama principiul utilității arbitrajului și se creau două noi instituții cu vocație universală: „Comisiile de anchetă“ și „Curtea permanentă de arbitraj“.

Prin dezvoltarea tehnicii militare, devenea tot mai necesară codificarea în Dreptul internațional a unor principii care să conducă la diminuarea ororilor războiului. „Convenția referitoare la legile și uzurile războiului“, stabilea un fel de codificare a legilor ducerii războiului, în scopul atenuării, cât mai mult posibil, a calamităților și suferințelor provocate de către acesta.

Prima Conferință a Păcii de la Haga deschidea calea unui proces îndelungat și anevoios, care continuă și astăzi. Era un început. În Expunerea de motive la „Legea pentru ratificarea documentelor Conferinței de la Haga“ în parlamentul român se afirma: „Este adevărat că suntem departe încă de epoca în care chestiunile vitale, care pot da naștere la conflicte sângeroase între popoare, vor putea fi dezlegate prin alte mijloace decât prin apelul la arme și că multe vreme încă popoarele vor trebui să suporte cu bărbăție și resemnare grelele sarcini ce le impune necesitatea de a asigura și de a apăra independența, securitatea și demnitatea lor. Dar dacă Conferința de la Haga n-a creat și nici nu putea crea Tribunalul ideal, care va inaugura în lume era păcii universale și fără de sfârșit, totuși această mare adunare a unor bărbați eminenți, însuflețiți de nobila dorință de a înlesni dezlegarea pașnică a conflictelor internaționale și de a atenua calamitățile războiului, a introdus în Dreptul public universal o creațiune nouă, o Curte permanentă de arbitraj“¹⁷.

Stat mic, aflat la confluența intereselor unor mari puteri, România avea nevoie de pace și de stabilitate în zonă. De aici și poziția sa pe plan internațional, la Conferințele Păcii de la Haga, la Uniunea interparlamentară și în alte organisme sau

asociații internaționale. Dacă reprezentanții săi s-au remarcat între cei ce militau activ pentru limitarea înarmărilor și rezolvarea conflictelor pe cale pașnică, este tot atât de adevărat faptul că ei au stăruit în aceeași măsură pentru ca, în numele acestor nobile aspirații, să nu se creeze noi posibilități de intervenție și presiuni ale marilor puteri asupra statelor mici.

Participarea reprezentanților români în asociații și organisme internaționale a fost una activă, venită din partea unor parteneri avizați, oameni cu vederi europene. Această prezență și prestație au contribuit din plin la faptul că România a devenit tot mai cunoscută, iar aspirațiile sale național-statale înțelese și privite cu simpatie de tot mai numeroși reprezentanți ai cercurilor politice și cultural-științifice din diverse state.

Note

1. „Hamburgische Correspondent“, „Neuer Wiener Presse“, „Neuer Wiener Tagblatt“ din 30 august 1898 se pronunțau elogios la adresa propunerii rusești, ca și periodicele italiene „La Tribuna“ și „Il Popolo Romano“ din 30 august, „Corriere della Sera“ din 1 septembrie, articolul „Il ramo d'olivo“ sau „La Stampa“ din 30 august, articolul „Il grande invito alla pace“.
2. „L'Italie“ din 30 august scria că Italia, care și-a sacrificat interesele sale naționale în ideea menținerii păcii, dorește succes unei asemenea conferințe, dar se îndoiește de reușită și crede că diplomația europeană o va îngropa. La fel „Gazetta del Popolo“ din 30 august, în articolul „L'utopia del disarmo“.
3. „L'Indépendance Roumaine“ din 18/30 august 1898.
4. „Liberalul“ din 20 august/1 septembrie 1898.
5. Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare Ah. MAE), Fond „Convenții“ 9, H1, notă din 13/25 mai 1899.
6. *Idem*, raport din 28 mai/9 iunie 1899.
7. *Idem*, raport din 5/17 iulie 1899.
8. *Idem*.
9. *Idem*.
10. *Idem*, notă din 15/27 mai 1899.
11. *Idem*, notă din 18/30 mai 1899.
12. *Idem*.
13. *Idem*, instrucțiuni din 4/16 iunie 1899.
14. *Conférence internationale de la Paix*, La Haye, 18 mai-29 juillet 1899, p. 61.
15. *Idem*.
16. *Idem*, vezi și Ah. MAE, *loc. cit.*, note din 8/20, 9/21, 10/22 iulie 1899.
17. *Dezbaterile Adunării Deputaților*, nr. 72 din 22 aprilie 1900, „Monitorul Oficial“ nr. 68 din 25 iunie/8 iulie 1900.

„Interesul național“ în Bulgaria actuală: politică și istoriografie*

În timpul campaniei pentru alegerile prezidențiale din Bulgaria (27 octombrie – 3 noiembrie 1996), „interesul național“/„interesele naționale“ – „problema națională“ au revenit foarte frecvent în dezbaterele din mass-media, interviuri, mitinguri electorale în care protagoniștii au fost candidații (13 cupluri inițiale, 12 rămase în cursă – Constituția prevede și funcția de vicepreședinte). Din candidații lansați în competiție, trei cupluri aveau șanse reale – la mare distanță de celelalte – de a trece în turul al doilea. Rezultatele oficiale au confirmat previziunile sondajelor.

Este vorba de cuplul Petăr Stoianov – Anton Kavaldjiev (cca. 44% din voturi în primul tur, 63% în turul al doilea), reprezentând opoziția de dreapta denumită *Forțele Democratice Unite*. Este o coaliție politică formată din *Uniunea Forțelor Democratice* (UFD) – o coaliție mai mică –, fracțiunea cea mai importantă a *Uniunii Naționale Agrariene*, o aripă a *Partidului Democrat* și *Mișcarea pentru Drepturi și Libertăți* (partidul etnicilor turci).

Al doilea cuplu a fost format din prof. Ivan Marazov – Irina Bokova, reprezentând o coaliție de stânga denumită „Împreună pentru Bulgaria“. Acest bloc a fost format din *Partidul Socialist Bulgar* (PSB) și o modestă fracțiune a *Uniunii Naționale Agrariene*; a obținut cca. 27% din voturi în primul tur și 37% în turul al doilea.

Al treilea cuplu a fost format din Jorj Gančev – Arlin Antonov și a reprezentat *Blocul Oamenilor de Afaceri Bulgari*, formațiune politică fondată recent. Blocul a obținut 22% din voturi în primul tur și a fost practic arbitru în turul al doilea, deși liderul a declarat public că lasă electoratului libertatea opțiunii. Este evident că victoria categorică obținută de Petăr Stoianov nu ar fi fost posibilă fără contribuția majorității partizanilor lui Jorj Gančev.

*

Ce înseamnă „interesul național“ pentru elita politică din Bulgaria actuală? Să reamintim că după „revoluția de catifea“ (10 noiembrie 1989), în contextul tranziției la pluralismul politic, una din deciziile noilor autorități de la Sofia a fost ca sărbătoarea națională a Bulgariei să fie celebrată la 3 martie. Semnificația este foarte clară; este vorba de data semnării Tratatului de pace ruso-turc din 1878, prima și singura recunoaștere internațională, evident parțială, a „Bulgariei Mari“. După câteva luni, prin Tratatul de la Berlin, din noul stat nu a mai rămas decât un principat autonom în frontiere mult reduse. Reconstituirea Bulgariei de la San Stefano a fost și a rămas idealul național al factorilor de decizie de la Sofia, chiar dacă formele și

mijloacele au variat, iar în timpul regimul comunist a prevalat frecvent „internaționalismul“ promovat de Moscova, fără să fie însă ignorate total obiectivele naționale.

După 1878, cercurile politice bulgare s-au străduit să utilizeze orice împrejurare externă, considerată favorabilă, pentru refacerea, chiar și numai parțială, a statului în frontierele de la San Stefano. Au fost și succese definitive, precum Unirea Rumeliei Orientale (1885), dar și temporare, transformate apoi în „catastrofe naționale“: criza balcanică (1912-1913), prima conflagrație mondială (1915-1918), al doilea război mondial (1941-1944).

După 1990, nici un om politic serios, nici o forță politică importantă nu au putut face abstracție de „interesul național“. În fapt, apărarea lui înseamnă promovarea ideii realizării „unității naționale“, pe cale pașnică, firește, într-un viitor nedefinit, în virtutea dreptului la autodeterminare și a drepturilor omului statuate de tratatele internaționale în vigoare și puse în valoare de experiențele istorice ale ultimilor ani, cu rezultate diferite, dacă ne gândim, de pildă, la unitatea germană sau la dispariția unor federații mai mult sau mai puțin reale: U.R.S.S., Iugoslavia, Cehoslovacia.

„Unitatea națională“ înseamnă statul în frontierele lui „etnice“, legitimate de „dreptul istoric“. Este vorba de teritorii considerate „bulgare“, care se află actualmente în granițele statelor vecine:

1. în R.F. Iugoslavia (Serbia și Muntenegru): așa-numitele, privind de la Sofia, „ținuturi occidentale“;
2. în Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei (FYROM): Macedonia vardariana;
3. în Grecia: Macedonia egeeană și Tracia occidentală;
4. în Turcia: zona Adrianopol;
5. în România: Dobrogea.

„Interesul național“ presupune, de asemenea, apărarea drepturilor minorităților bulgari din afara granițelor și cultivarea raporturilor cu diaspora, comunitățile bulgare care nu intră sub incidența convențiilor internaționale privind minoritățile.

Într-o formă sau alta, aceste componente ale „interesului național“ se regăsesc în demersurile elitei politice bulgare din ultimii ani, fie în contextul competiției interne pentru putere, fie în manifestări de politică internațională.

De pildă, în ceea ce privește „drepturile istorice“ asupra unor teritorii din afara frontierelor, președintele ales al Bulgariei, Petăr Stoianov, s-a referit public la *Macedonia*, *Tracia* și *Mizia*. Discursul public al candidaților stângii în alegerile prezidențiale a fost mai puțin incisiv în domeniul „interesului național“. Una din explicații ar putea fi faptul că la Belgrad, Skopje, Atena și București se aflau atunci la putere guverne autointitulate socialiste, ca și cel bulgar.

Evaluarea rezultatului final al prezidențialelor – victorie detașată a candidaților coaliției de dreapta – nu poate trece peste semnificativa pondere a „problemei naționale“ în programul electoral.

În ce măsură istoriografia bulgară din ultimii ani susține această renaștere a preocupărilor politice pentru afirmarea „interesului național“? Este evident că, după 1990, s-au produs mutații importante și în frontul istoric, de la renunțarea la

mari proiecte științifice mai vechi sau mai noi la legea „decomunizării” și recenta ei abrogare, de la desființarea unor institute de cercetare la apariția altora noi și reluarea publicării unor periodice dispărute în regimul comunist și, în sfârșit, avalanșa de sinteze, ediții de izvoare, monografii și studii vizând restabilirea „adevărului istoric”.

În cele ce urmează, vom încerca să vă oferim unele informații și considerații privind dinamica istoriografiei bulgare în raport cu „interesul național”; avem în vedere cu precădere problemele istoriei Bulgariei după 1878.

1. *Câteva generalități*

Pentru a marca împlinirea a 1300 de ani de la constituirea statului bulgar (1981), cercetarea istorică a primit misiunea începerii elaborării unui tratat academic de „Istorie a Bulgariei” în 14 volume. Cu o ritmicitate inegală, până în 1991 – deci într-un deceniu – au fost publicate 7 volume, acoperind devenirea istorică din antichitate până în anul 1903 – Insurecția din Ilinden. În ultimii 5 ani nu a apărut volumul al 8-lea; avem toate motivele să credem că proiectul a fost abandonat din rațiuni care aveau în vedere, neîndoielnic, și modul de abordare a „interesului național”. După 1990, în contextul transformărilor profunde din viața societății bulgare, s-a impus deci elaborarea unei sinteze care să încerce restabilirea „adevărului istoric” în probleme fundamentale ale devenirii naționale. În consecință, în 1993 a fost publicată „Istoria Bulgariei” într-un volum masiv¹. Câteva observații: perioada până în anul 679 a fost expedită într-o „Introducere” de 13 pagini; istoria dintre anii 679 și 1944 a fost împărțită în cinci secțiuni distincte – inegale ca întindere – cu autori diferiți – nici unul dintre ei nu a făcut parte din Comitetul general de redacție al proiectului în 14 volume; semnatarii și-au asumat totală responsabilitate individuală pentru opiniile exprimate. Fiecare parte este însoțită de anexe – bibliografii selective și, în funcție de perioada analizată, glosare, fragmente de izvoare, un catalog al partidelor politice. În final, un tabel cronologic are drept limite anul 354 – cea mai veche atestare documentară a bulgarilor în „Cronograful anonim de la Roma” – și 9 septembrie 1944, cu două formulări: noaptea de 8/9 septembrie – „guvernul este arestat” – și 9 septembrie – „la radio este anunțată componența noului guvern al Frontului Patriei”; s-a renunțat deci la conceptul de „revoluție socialistă”. În ansamblu, limbajul autorilor diferă sensibil de cel utilizat până în 1990, iar referirile și demersurile privind „interesul național” sunt mai accentuate, reluându-se teme din istoriografia interbelică.

Tot din nevoia informării unui public mai larg, în același an a apărut volumul „Texte și documente privind istoria Bulgariei” referitoare la perioada 681-1947². Cuprinde, în general, izvoare deja editate – unele însă în deceniile interbelice cu circulație restrânsă – și câteva inedite, de la un fragment din Iordanes până la câteva articole din Constituția R.P. Bulgaria din 4 decembrie 1947. Lucrarea are două anexe: cronologia Adunării Naționale (tip, președinte, durată) și lista guvernelor (durată, premier), ambele pentru perioada 1879-1948.

Atenția acordată surselor legitimând „interesul național” este evidentă. Este vorba, în fapt, de o crestomație, îndeosebi cu valoare didactică, dar și educativ-patriotică.

O întreprindere mult mai serioasă, menită să pună în circulație cele mai importante izvoare edite, dar mai ales inedite, privind istoria modernă a Bulgariei, a început în 1994, când a apărut volumul I, partea I din „Istoria bulgarilor 1878-1944 în documente”, anunțată în trei volume. Tomul I acoperă perioada 1878-1912³; partea a II-a, publicată în 1996, pune clar în lumină „interesul național”, pentru că documentele se referă exclusiv la „Bulgarii din Mașonia, Tracia și Dobrogea”⁴.

Editarea izvoarelor istoriei moderne a devenit o preocupare prioritară. Referindu-ne acum la cele cu caracter general, am remarcat un fapt: în 1978, Comisia pentru editarea documentelor diplomatice de pe lângă Ministerul Afacerilor Externe al Bulgariei publica primul volum masiv dintr-o serie care intenționa să acopere perioada 1879-1944. Acest volum, intitulat „Politica externă a Bulgariei. Documente și materiale”, se referea la anii 1879-1886⁵. După o pauză de 17 ani, în 1995 au apărut următoarele două tomuri: volumul al II-lea, 1886-1887, și volumul al III-lea, partea I, 1887-1890⁶. Evident că și în aceste ediții se află informații, preponderent inedite, utile înțelegerii poziției guvernelor de la Sofia față de „interesul național”, dar și a altor state în raport cu conceptul.

În acest curent al eforturilor de restituire a întregii istorii pot fi incluse și unele instrumente de lucru sintetice precum volumul „Partide, organizații și mișcări politice din Bulgaria și liderii lor, 1879-1949”⁷, în fapt o sumă de micromonografii mai puțin convenționale în limbaj, sau ghidul-album „Conducătorii politici bulgari, 1879-1994”⁸ – fotografii și date cronologice privind funcția șefilor de stat, președinților Sobraniei și primilor miniștri, în ultimul caz și componența cabinetelor. Rețin atenția anexele – „Pierderi și câștiguri teritoriale” – 9 hărți istorice comentate de la frontierele statului fixate la San Stefano până la cele recunoscute după ultima conflagrație mondială. Comentariul la harta Bulgariei de la San Stefano ilustrează fără echivoc „interesul național”: „În frontierele statului bulgar nou creat intră toate teritoriile Peninsulei Balcanice a căror populație majoritară este de origine bulgară: *Mizia, Tracia și Macedonia*. În afara granițelor statului rămân: *Dobrogea de nord* (predată României din cauza Basarabiei luată ei de Rusia), *Niș și zona înconjurătoare* (cedate Serbiei și Moraviei meridionale) și *regiunea Timocului* (sublinieri în text – C.I.), ocupată de prințul Miloș încă din 1833”⁹.

Dincolo de alte considerații posibile, nu putem încheia această primă parte a analizei noastre fără a aminti că la Institutul de Istorie al Academiei Bulgare de Științe funcționează o secție numită „Problema națională după Congresul de la Berlin”, distinctă de cea privind istoria Bulgariei între 1878 și 1944. Secția menționată are specialiști pentru toate teritoriile vizate de conceptul „interesului național”; aceștia nu sunt singurii din Bulgaria, ci doar o mică parte.

2. Macedonia

Din punctul de vedere al „interesului național”, problema Macedoniei ocupă locul central în politica externă a Bulgariei. Nici o personalitate din elita actuală nu poate să ignore acest „dosar”, chiar dacă abordările sunt diferite în ceea ce privește rezolvarea lui. Ideea fundamentală este că populația slavă – majoritară – din FYROM este *bulgară*, deci nu există o limbă, cultură, istorie și civilizație *macedoneană slavă* (a se face distincție de *macedonismul* de istorie și civilizație *greacă*,

vechi de aproape 2500 de ani), ci numai *bulgară*. Există, de asemenea, o puțin numeroasă minoritate *slavă* în Macedonia greacă (în terminologia bulgară „Macedonia egeeană“) și aceasta este *bulgară*.

Problema Macedoniei a fost unul din punctele forte ale campaniei electorale pentru prezidențiale a candidatului Opoziției de dreapta. Nu întâmplător, cu puțin timp înaintea primului tur, Petăr Stoianov a primit sprijin politic din partea unui număr de 7 organizații *patriotice și monarhiste*, între care influența Organizație Revoluționară Internă Macedoneană – Uniunea Societăților Macedonene (ORIM-USM).

Într-un interviu acordat săptămânalului „Makedonija“, oficios al ORIM-USM (23 octombrie 1996), Petăr Stoianov declara: „Noi nu vă vom minți, noi nu vă vom trăda!“¹⁰. Aluzia la adresa ambiguității candidatului stângii în această problemă era directă și cu rădăcini istorice clare; PSB este succesorul declarat al Partidului Comunist; la Plenara PCB din 9 august 1946 s-a hotărât recunoașterea limbii și națiunii *macedonene*, decizie care a avut drept consecință „macedonizarea“ regiunii Pirin din Bulgaria, considerată parte a Macedoniei istorice, proces petrecut în anii 1946-1947, perioadă de maximă prietenie între Bulgaria și Iugoslavia, după care a urmat excluderea lui Tito dictată de Stalin și Kominform.

Decizia din 1946 este considerată de forțele de dreapta actuale drept un act de înaltă trădare a „interesului național“, cea mai gravă greșeală de politică externă din istoria modernă a Bulgariei.

Candidații stângii la prezidențiale au avut o poziție mult mai rezervată față de problema Macedoniei, observând că trebuie respectată ordinea constituțională din FYROM; a fost evocat chiar articolul 149 din Constituția acestui stat, care stipulează că Republica Macedonia are dreptul să protejeze „poporul macedonean“ din afara granițelor statului (concepția lui Tito dinaintea „schismeii“), fiind vizate direct Bulgaria și Grecia¹¹.

Poziția cea mai radicală în problema Macedoniei o are ORIM-USM, și atitudinea ei este împărtășită, deschis sau tacit, de toate forțele politice de dreapta. Revendicându-se de la curentul ilustrat de Todor Aleksandrov și Ivan Mihailov – nu și de generalul Aleksandăr Protogherov –, noua ORIM-USM a fost reconstituită legal în ianuarie 1990 ca o organizație culturală. La al III-lea Congres (Kjustendil, 24-25 martie 1995), s-a constatat că organizația avea 180 de filiale locale, cu cca. 12.000 de membri¹². Organizația are o conducere colegială de trei co-președinți (vechiul sistem al ORIM din perioada Todor Aleksandrov); să reținem că cel mai activ dintre ei în relațiile publice este Krasimir Karakačanov (născut în 1965), absolvent al Facultății de Istorie a Universității din Sofia. În ORIM-USM există un puternic curent pentru transformarea ei în partid politic; organizația are deja doi deputați (de Blagoevgrad, fosta Gorna Djumaia, și Kjustendil – fiefuri tradiționale în perioada interbelică), aleși pe listele UFD. ORIM-USM dispune, se pare, de importante resurse financiare și strânse contacte cu diaspora bulgară, organizată după primul război mondial, dar mai ales de Ivan Mihailov în timpul exilului început în 1934; are o editură, o agenție și un organ de presă central, librării, săli de conferințe, cluburi, finanțează un institut de cercetări științifice umaniste (*Makedonski Naučen Institut*), care a început reeditarea revistei trimestriale „Makedonski pregled“. Recent, în această revistă a fost publicat un amplu studiu despre Ivan Mihailov (27 august

1896 – 5 septembrie 1990), cu prilejul centenarului nașterii; alături de Todor Aleksandrov (asasinat în 1924), Ivan Mihailov este considerat o personalitate legendară a mișcării pentru eliberarea Macedoniei, deși în 1934 un tribunal din Sofia l-a condamnat la moarte în contumacie, iar pentru regimul comunist a fost un „fascist“, un „naționalist-șovin“. Să observăm că studiul este semnat de istorici recunoscuți precum Dobrin Mičev, Dimităr Goțev, Trendafil Mitev¹³. Se poate afirma deci că poziția ORIM-USM se bucură de sprijinul științific al unei bune părți a istoriografiei bulgare actuale, iar organizația sponsorizează importante proiecte de cercetare. Iată un succint inventar, evident selectiv, al producțiilor recente ale istoricilor bulgari referitoare la istoria modernă a Macedoniei.

a) *Ediții de documente*. Avem în vedere atât izvoare care privesc direct Macedonia, cât și ediții cu caracter mai larg, ilustrând „interesul național“, dar în care ponderea „dosarului“ macedonean este semnificativă. În prezentare, vom adopta criteriul cronologic al problematicii abordate de autori; nu vom reveni la publicațiile deja menționate.

În 1994 a început editarea unei serii de documente intitulată „Macedonia văzută de consulii austrieci, 1851-1877/1878“ prin publicarea primului tom, 1851-1865¹⁴; acesta cuprinde materiale din arhiva Viceconsulatului Austriei la Bitolia, instituit chiar în 1851. Sunt 152 de documente din cca. 3000 acoperind perioada până în 1878 conservate la Staatsarchiv din Viena; nu lipsesc informațiile relative la români și aromâni.

Tot pe baza unor surse vieneze a fost alcătuit și volumul „Bulgaria în documente diplomatice austro-ungare, 1879-1885“, publicat în 1993, culegere cu un conținut evident mai larg, dar suficient de interesant și pentru problemele Macedoniei¹⁵.

Interesul pentru izvoarele externe nu e nou în istoriografia bulgară și faptul este perfect explicabil, pe de o parte din cauza absenței statului timp de aproape cinci secole, iar pe de altă parte pentru că, după renașterea statală, o serie de teritorii considerate etnic bulgare au rămas în afara frontierelor. Astfel, tot în 1993, sub egida Institutului Științific Macedonean a început editarea seriei „Documente diplomatice britanice privind problema națională bulgară“, cu intenția acoperirii perioadei dintre reconstituirea statului și războaiele balcanice. Primul volum cuprinde 115 documente de la Public Record Office din Londra, august 1878 (începutul răscoalei din Kresna-Razlog) – iulie 1893 (constituirea ORIM), care se referă cu precădere la situația și conflictele din Macedonia și Tracia adrianopolitană aflate sub dominația otomană (rapoarte ale diplomaților acreditați la Sofia, Veliko Târnovo, Plovdiv, Constantinopol, Adrianopol, Salonic, Serres, Drama)¹⁶.

Dacă aceste ediții au în sine un caracter științific, au apărut și volume deliberat partizane prin concepția selecției izvoarelor precum cel din 1995 – sub aceeași egidă – intitulat „Propaganda greacă și sârbă în Macedonia. Noi documente“¹⁷.

Mai interesant ni se pare un volum – publicat tot în 1995 – cu piese din arhiva personală (jurnal, rapoarte diplomatice, scrisori) a lui Atanas Šopov, consul general al Bulgariei la Salonic între anii 1909 și 1913¹⁸, în care găsim și statistici privind pe aromâni.

În ultimul deceniu au fost publicate și alte volume de documente externe referitoare la istoria Bulgariei după 1918, în care activitatea ORIM și acțiunile poli-

tico-diplomatice ale guvernelor de la Sofia vizând „interesul național“ sunt bine conturate. De pildă, în 1985, o Comisie mixtă a Academiei de Științe din Sofia, Praga și Bratislava a început publicarea unei serii de „Izvoare cehe și slovace privind istoria Bulgariei“. Primul volum (1985)¹⁹ a acoperit perioada 1 decembrie 1918 – 31 decembrie 1925, al doilea (1987)²⁰ cuprinde documente date între 5 ianuarie 1926 și 30 iunie 1931, iar ultimul, apărut în 1994²¹, din intervalul 6 iulie 1931 – 11 mai 1934. Fondurile arhivistice din Cehia și Slovacia, mai ales corespondența diplomatică, oferă detalii interesante privind aspectele internaționale ale problemei macedonene în primii 15 ani interbelici.

Deși nu atât de prețios pentru analiza noastră, dar util, în această categorie ar putea fi inclus și rodul unei colaborări academice între Sofia și Varșovia, și anume primul volum – publicat în 1988 – din seria „Relații bulgaro-polone, 1918-1944. Documente și materiale“²². Un al doilea volum nu a apărut încă, probabil și din cauza dispariției partenerului polon, „Institutul pentru țările socialiste“.

Recent au fost publicate și două volume de documente, îndeosebi germane, privind politica externă a Bulgariei în timpul celui de al doilea război mondial. Primul – publicat în 1992²³ – se intitulează „Bulgaria – aliatul capricios al celui de al III-lea Reich“, cu documente din perioada 22 octombrie 1940 – 12 septembrie 1944. Al doilea – editat în 1995²⁴ – „Bulgaria – adversarul nerecunoscut al celui de al III-lea Reich“ – are drept limite cronologice 30 august 1944 – 19/20 decembrie 1945. Ambele oferă informații valoroase despre statutul Macedoniei și Traciei egeene sub regimul de ocupație al puterilor Axei; ele permit analiza raportului dintre intențiile și dorințele Bulgariei în legătură cu destinul acestor provincii și limitările, din rațiuni geopolitice și strategice, impuse de Germania.

b) *Alte izvoare (jurnale, amintiri, memorii, corespondență, arhive personale, reediții)*. Cu referiri directe sau tangențiale la istoria modernă a Macedoniei și Traciei, acest gen de izvoare oferă multe detalii prețioase, un tablou colorat, nuanțea-ză anumite atitudini. Fără a opera o ierarhie valorică, vom prezenta câteva surse din această categorie, păstrând ordinea cronologică a problematicii evocate.

Una din personalitățile cele mai puternice ale vieții politice bulgare în ultimele două decenii ale veacului al XIX-lea a fost, neîndoielnic, Ștefan Stambolov, rege (1886-1887) și prim-ministru (1887-1894), asasinat de „profesioniști cu contract“ în Capitală, la 6 iulie 1895. Unele informații utile pot fi găsite în sinteticul său „Jurnal“, publicat în 1991²⁵, și în primele două volume ale „Arhivei personale“, editate în 1994-1995²⁶.

În 1893 a fost constituită la Salonic Organizația Revoluționară Internă Macedoneană și din regiunea Adrianopol (ORIMA); în 1995 a fost publicată o scurtă istorie a mișcării pe baza mărturiilor fondatorilor ei²⁷, în care au fost incluse texte care permit o înțelegere mai nuanțată a sciziunilor de mai târziu.

Un interes particular îl prezintă „Corespondența personală“ a lui Ivan Gheșof²⁸, prim-ministru într-o perioadă crucială din istoria Bulgariei, 16 martie 1911 – 1 iunie 1913. Este vorba de un număr de 127 de scrisori din perioada 16 septembrie 1866 – 21 aprilie 1923. Evoluția crizei balcanice, cu toate implicațiile ei pentru destinul Macedoniei, Traciei și Cadrilaterului, este surprinsă cu luciditate de omul politic eliberat de constrângerile funcției oficiale.

Despre aceeași perioadă, dar mai ales despre Conferința de pace de la București (1913), la care a participat, ne informează în „Memoriile“ sale Simeon Radev²⁹, cunoscut publicist și diplomat cu îndelungată carieră.

Vasile Radoslavov a fost figura politică bulgară dominantă, alături de țarul Ferdinand, în timpul primei conflagrații mondiale. Prim-ministru întâia dată în perioada 16 august 1886 – 26 iunie 1887, el a revenit în fruntea guvernului imediat după declanșarea celui de al doilea război balcanic (4 iulie 1913), funcție pe care a deținut-o în două cabinete până la 21 iunie 1918. A fost, alături de suveran, principalul artizan al intrării Bulgariei în conflict de partea Puterilor Centrale. Memoriile sale – „Bulgaria în criza mondială“ – au fost publicate prima dată în 1923 și retipărite, însoțite de un amplu studiu introductiv în 1993³⁰. În mod firesc, problemele Macedoniei, Traciei și Dobrogei revin frecvent în lucrarea sa, care se referă la întreaga perioadă de după 1878.

În aceeași categorie de mărturii, prețioase pentru analiza conceptului de „interes național“ în anii primului război, poate fi inclus și amplul volum de memorii al lui Petăr Peșev, al doilea om ca importanță în Partidul Liberal (radoslavist) și ministru al educației naționale în guvernele Vasil Radoslavov (1913-1918). Intitulate „Evenimentele istorice și militanți din ajunul Eliberării noastre până astăzi. Cu note despre viața mea. Auzite, văzute și trăite“, mărturiile lui P. Peșev au fost publicate de două ori, în 1925 și 1929, după ce autorul s-a aflat în închisoare în tot timpul guvernării agrariene și în primul an al regimului Aleksandăr Ţankov, ca de altfel toți miniștrii radoslaviști, considerați responsabili pentru a „doua catastrofă națională“, cea din 1918; ele au fost reeditate în 1993 cu un studiu introductiv³¹.

Reconstituirea, chiar dacă nu formal cu aceleași obiective, a ORIM și recrudescența activității organizației după 1990 au fost însoțite de punerea în circulație a unor informații, altădată tabu, despre liderii ei sau reeditarea unor lucrări sau arhive ale acestora. Este cazul, de pildă, al publicării în 1994 a „Jurnalului și corespondenței“ lui Todor Aleksandrov din anii 1915-1918³²; se știe că „voievodul“ a fost ofițer de stat major al armatei operative din Macedonia, decorat de Kaiserul Wilhelm al II-lea pentru serviciile aduse Germaniei.

Au fost republicate, de asemenea, unele din lucrările lui Ivan Mihailov, deși nu încă faimoasele sale memorii redactate și editate în exil. Este vorba de texte precum „ORIM“³³, „Stalin și problema macedoneană“³⁴, „Asasinarea lui Todor Aleksandrov“³⁵, „Macedonia – Elveția Balcanilor“³⁶.

Să menționăm și faptul că au fost publicate și texte-document menite să „justifice“ unele asasinat politice instrumentate de ORIM în anii '20: Praga (26 august 1923) – uciderea lui Raiko Daskalov – ministru al agriculturii, comerțului și afacerilor interne în cele două guverne conduse de Aleksandăr Stamboliiski (1919-1923), ulterior ministru în Cehoslovacia; Milano (23 decembrie 1924) – asasinarea lui Petăr Čeaulev, fost membru al conducerii ORIM, suspectat de idei federaliste după semnarea „Manifestului din mai 1924“ și moartea lui Todor Aleksandrov; Viena (8 mai 1925) – atentat la Burgtheater, a cărui victimă a fost Todor Panița, vechi militant macedonean, acuzat de filozofism³⁷.

În aceeași categorie intră și volumul care motivează, din punctul de vedere al ORIM, uciderea generalului Aleksandăr Protogherov – lider al organizației după

dispariția lui Todor Aleksandrov – în plin centrul Sofiei, la 7 iulie 1928³⁸, dată după care Ivan Mihailov a devenit șef absolut.

Simptomatică este și republicarea amplului discurs susținut în Sôbranie la 27 aprilie 1930 despre problema Macedoniei de către Petăr Djidrov³⁹, născut la Štip în 1876, unul din liderii socialiștilor „largi“, dar și președintele uneia din cele două bănci macedonene din acea perioadă.

Unele informații interesante pot fi găsite și în „Amintirile“ lui Aleksandăr Malinov⁴⁰, șef de partid și prim-ministru de patru ori, ultima dată în 1931.

Pentru perioada celui de al doilea război mondial – atât de controversată în ceea ce privește „interesul național“ și statutul Macedoniei – valoarea masivului „Jurnal“ inedit al remarcabilului intelectual care a fost Bogdan Filov⁴¹, prim-ministru (16 februarie 1940 – 14 septembrie 1943) și regent (9 septembrie 1943 – 6 septembrie 1944) este de netăgăduit. Însemnările sale zilnice acoperă perioada 19 august 1939 – 3 septembrie 1944, câteva zile înainte de arestarea sa; executat la 1 februarie 1945.

c) *Sinteze, monografii, studii*. Contextul politic de după 1990 a oferit premise favorabile unei abordări de ansamblu a problemelor Macedoniei și Traciei în epoca modernă. În consecință, a fost inițiată elaborarea unui veritabil tratat în 4 volume asupra „Mișcării de eliberare națională a bulgarilor macedoneni și traci, 1878-1944“. Sub redacția generală a lui Dobrin Mičev, în 1994 a fost publicat tomul I, 1878-1893⁴², iar în anul următor, cel de al doilea, 1893-1903⁴³.

Aceste apariții au fost precedate în 1993 de editarea unui scurt îndrumar istoric referitor la Macedonia de la începutul Renașterii naționale până în anul 1934 – dizolvarea ORIM⁴⁴; „vocile“ se referă la personalități – nu numai bulgare –, evenimente, organizații, publicații. În același an, Institutul Științific Macedonean a inaugurat și publicarea unei serii de culegeri – dorită periodică – intitulată „Cercetări privind problema macedoneană“, distinctă de „Makedonski pregled“, prima apariție având peste 500 de pagini⁴⁵.

A fost necesară, de asemenea, și o istorie a ORIM din perspectiva actuală. Krasimir Karakačanov – amintit deja – și-a asumat această misiune, publicând sinteza „ORIM. 100 de ani de luptă pentru Macedonia“, care a cunoscut două ediții, 1994 și 1996; ultima, dublă ca volum față de prima, are următoarea dedicație: „Se închină tuturor patrioților din Republica Macedonia, care și astăzi poartă în inimă idealurile adevărate ale ORIM și luptă pentru împlinirea lor“⁴⁶.

Istoricii bulgari și-au îndreptat atenția și asupra poziției Marilor Puteri față de „interesul național“ înainte de primul război. Putem menționa monografia Ninei Diulgherova, „Problema națională bulgară în politica Rusiei și Austro-Ungariei, 1894-1903“⁴⁷ sau cea a lui Radoslav Mišev, „Austro-Ungaria și mișcarea bulgară de eliberare națională din Macedonia și Tracia adrianopolitană, 1893-1912“⁴⁸.

Acțiunile militare ale ORIMA și legăturile cu armata bulgară au constituit alte teme de interes; Todor Petrov s-a ocupat de „Armata ilegală a ORIMA în Macedonia și regiunea Adrianopol, 1899-1908“⁴⁹, Svetlozar Eldărov de „Frățiile secrete ale ofițerilor din armata bulgară și luptele de eliberare din Macedonia și regiunea Adrianopol, 1897-1912“⁵⁰, iar Dimităr Minčev de „Participarea populației din Macedonia în armata bulgară în timpul primului război mondial“⁵¹.

Cercetările privind „dosarul“ Macedoniei după 1918 au subiecte diferite, unele practic noi în istoriografia bulgară, cum ar fi monografia lui Trendafil Mitev având drept titlu „Emigrația bulgară din America și luptele pentru eliberarea Macedoniei, 1919-1945”⁵² sau cea a Ilijanei Zaharieva, care se ocupă cu „Comuniștii greci, Kominternul și problema macedoneană, 1918-1940”⁵³.

Despre luptele propriu-zise din Macedonia și raporturile dintre Sofia și Belgrad au scris Vasil Vasilev, „Guvernul Uniunii Naționale Agrariene Bulgare, ORIM și relațiile bulgaro-iugoslave”⁵⁴, și Kostadin Palešutski, „Mișcarea de eliberare macedoneană după primul război mondial, 1918-1924”⁵⁵. Au apărut și ample studii speciale despre unele fapte de arme ale ORIM, cum ar fi atentatul de la Viena (1925), cu un titlu de „serie neagră”, „Împușcătura la Burgtheater”⁵⁶, asasinatul având drept țintă pe Todor Panița s-a produs în timpul spectacolului cu „Peer Gynt” și a fost opera Menței Karniceva, viitoarea soție a lui Ivan Mihailov. Să amintim că acest gen de lucrări nu sunt scrise de diletanți, ci de istorici profesioniști cu contribuții recunoscute. Spre comparație, astfel de titluri atractive nu lipsesc nici din bibliografia recentă a unor istorici de prestigiu precum Gheorgghi Markov, actualul director al Institutului de Istorie, de exemplu, „Parola „Sabia”. Comploturile și loviturile de stat ale Ligii Militare, 1919-1936”⁵⁷ sau „Clopotele bat singure. Violență și politică în Bulgaria, 1919-1947”⁵⁸.

O premieră în istoriografia bulgară a fost publicarea în 1993 a documentatei monografii consacrate „ORIM (unificată)” datorată lui Dečio Dobrinov⁵⁹; este vorba de aripa de stânga din ORIM, care s-a desprins din organizație după moartea lui Todor Aleksandrov și s-a constituit ca forță politică autonomă în 1925, ilustrându-se prin concepțiile federaliste și legăturile cu Partidul Comunist Bulgar, Federația Comunistă Balcanică și Komintern; de altfel, s-a autodizolvat în anii 1936-1937, majoritatea militanților intrând în rândurile PCB.

După dispariția oficială a ORIM în urma loviturii militare de stat din 19 mai 1934 și a lui Ivan Mihailov de pe scena politică bulgară, s-a scris despre începutul reconcilierii dintre Sofia și Belgrad, proces care a culminat cu încheierea tratatului bilateral de „prietenie veșnică” (24 ianuarie 1937). S-ar fi putut crede că în acea perioadă componenta Macedonia a „interesului național” al Bulgariei ar fi fost ignorată. Pentru a risipi această eventuală impresie, Dobrin Mičev a publicat recent un studiu lămuritor, „Mișcarea națională de eliberare a bulgarilor macedoneni (19 mai 1934-1941)”⁶⁰.

Același istoric a analizat într-o amplă monografie, publicată în 1994, o temă extrem de controversată, din rațiuni politice, în istoriografia postbelică de la Sofia, Belgrad și Skopje: este vorba de „Problema macedoneană și relațiile bulgaro-iugoslave, 9 septembrie 1944-1949”⁶¹. Înțelegerea ei profundă nu poate face abstracție de proiectul federalist în zonă atât de vehiculat în primii ani postbelici. Nu întâmplător, tot în 1994, Milčo Lalkov a publicat lucrarea intitulată „De la speranță la deziluzie. Ideea federației în Sud-Estul balcanic, 1944-1948”⁶².

O mențiune specială pentru vasta lucrare „Macedonismul și rezistența Macedoniei împotriva lui”, semnată de Kosta Țarnušanov⁶³ (mort în octombrie 1996), considerat o personalitate de excepție a mișcării bulgarilor macedoneni din secolul nostru. Născut în Macedonia, el s-a implicat în activitățile antisârbești ale studen-

ților din Skopje în perioada interbelică, a fost membru marcant al organizației acestora, coordonată de ORIM, s-a stabilit apoi în Bulgaria. În 1941, după intrarea trupelor bulgare în Macedonia, a fost inspector școlar la Prilep, iar după război a revenit în Bulgaria. În 1978 – an în care în Bulgaria au apărut multe lucrări consacrate istoriei Macedoniei, prilejuate de împlinirea a 75 de ani de la Insurecția din Ilinden – a publicat un volum cu „Mărturii sârbești și croate privind naționalitatea bulgară din Macedonia”⁶⁴. Mesajul lucrărilor sale este foarte clar: „macedonismul” este o teorie falsă, slavii din Macedonia sunt *bulgari*.

3. Tracia

Din cele prezentate mai sus a reieșit că multe lucrări publicate (izvoare, sinteze, monografii) în ultimii ani abordează și problemele Traciei în epoca modernă, fie că este vorba de Tracia egeeană, fie de cea adrianopolitană. Cercetările privind Macedonia au avut în vedere frecvent și luptele de eliberare ale bulgarilor din Tracia; de asemenea, politica și activitățile ORIM – în prima fază ORIMA – nu au ignorat evoluțiile din Tracia.

În raport cu contribuțiile privitoare la istoria Macedoniei, cele referitoare exclusiv la Tracia sunt mai reduse numeric. Poate și miza este mai mică; să nu uităm, în egală măsură, că Mișcarea pentru Drepturi și Libertăți (partidul etnicilor turci) din Bulgaria a susținut candidații drepte la recente alegeri prezidențiale și se află în opoziție cu actuala Söbrenie dominată de PSB, deși, după victoria lui Petăr Stoianov, nu sunt excluse alegeri generale anticipate.

Să reținem, totuși, câteva titluri care completează contribuțiile precedente. În 1995, Ivan Ilčev a publicat un volum de izvoare despre „Problema orientală în documente diplomatice, amintiri ale oamenilor politici și materiale din presa periodică a epocii”⁶⁵.

Între sinteze, remarcăm o istorie a Traciei orientale (secolele XV-XX), apărută în 1994 sub semnătura lui Stoian Raičevski⁶⁶.

Staiko Trifonov a publicat mai demult (1988 și 1989) două studii cu caracter monografic, unul privind „Mișcarea bulgară de eliberare națională din Tracia, 1919-1934”⁶⁷, altul despre regimul de ocupație al Antantei în Tracia din anii 1919-1920⁶⁸. Unele aspecte au fost reluate recent de Todor Kosatev în monografia „Problema tracă în politica externă a Bulgariei, 1919-1923”⁶⁹ și acad. Dimităr Kosev (decedat în octombrie 1996) în lucrarea „Politica externă a Bulgariei în timpul guvernării lui Andrei Liapčev, 1926-1931”⁷⁰.

4. Dobrogea

O primă observație: în istoriografia bulgară s-a conturat deja o disciplină autonomă – „dobrogenistica” – istorie, cultură, civilizație, arte, folclor, etnografie etc. Chiar dacă este vorba numai de ultimii ani, istoria acestei discipline oferă un foarte bogat material documentar.

a) *Cadre instituționalizate*. Am amintit deja de nucleul de specialiști în „problema națională” de la Institutul de Istorie din Sofia, între care se află și cercetători care se ocupă exclusiv de problemele Dobrogei, relațiile cu România și statutul minorității bulgare de pe teritoriul românesc.

De asemenea, la Universitatea „Sf. Kiril și Metodiu“ din Veliko Târnovo – a doua ca importanță din Bulgaria – este predat un curs special de istorie a României după 1859, unde, firește, este abordată și istoria Dobrogei. La aceeași universitate funcționează un Centru de cercetări privind istoria comunităților bulgare din nordul Mării Negre – Moldova, Ucraina, Rusia, dar și Dobrogea. Rezultatele sunt publicate anual într-un volum masiv (patru în anii 1992-1995)⁷¹.

Muzeele de istorie din Varna, Balçic, Dobrici, Silistra, Turtucaia, Ruse, susținute de la Sofia și Veliko Târnovo, organizează periodic sesiuni științifice aniversare sau tematice: 50 și 55 de ani de la retrocedarea Cadrilaterului, 80 de ani de la izbucnirea crizei balcanice, 80 de ani de la Tratatul de la București, 80 de ani de la victoria de la Turtucaia etc. În mare parte, actele acestor reuniuni cu caracter științific sau cultural sunt publicate cu sprijinul autorităților locale⁷².

Să reținem tot aici că Muzeele de Istorie de la Dobrici și Silistra editează în colaborare revista anuală „Dobrogea“ (11 numere în perioada 1984-1994, dar ultimul număr a apărut practic în 1995), cu caracter științific și cu contribuții constante ale unor specialiști de la Sofia sau Veliko Târnovo. Cea mai mare parte a studiilor abordează probleme de istorie modernă a Dobrogei.

b) *Ediții de izvoare*. În categoria *documente* pot fi incluse atât edițiile de izvoare privind exclusiv istoria Dobrogei și a bulgarilor de pe teritoriul românesc, cât și cele de documente interne și externe referitoare la istoria generală a Bulgariei, în care apar frecvent informații despre „dosarul“ dobrogean. Nu revenim la publicațiile deja menționate.

Cea mai importantă ediție este cea de „Izvoare privind istoria Dobrogei“, două volume masive acoperind perioada 1878-1941, apărute în anii 1992-1993⁷³.

La fel de prețioasă este culegerea „Bulgarii din România, secolele XVII-XX. Documente și materiale“, publicată în 1994⁷⁴. Să reținem că limitele cronologice exacte sunt 14 iunie 1654 – 24 mai 1992.

În categoria așa-numitelor *izvoare secundare* atrage atenția un volum masiv, editat în 1993, intitulat „Dobrogea de nord. Note de călătorie și amintiri privind pe bulgari (1878-1940)“⁷⁵. Alcătuitorul, Jeko Popov, publică de fapt o parte din materialul documentar, inegal ca valoare, utilizat pentru elaborarea a două monografii pe care le vom menționa la categoria respectivă.

Tot aici am putea include și o culegere de rapoarte, redactate de membrii expediției științifice bulgare – universitari și savanți (istorici, filologi, juriști, economiști, oameni politici), care au efectuat un stagiul de documentare în Dobrogea vremelnice ocupată în anul 1917. Aceste texte, unele editate, au fost reunite și publicate integral prima dată în 1994⁷⁶. În legătură cu tezele susținute în aceste rapoarte, comentariile sunt de prisos.

c) *Sinteze și monografii*. Ideea unei sinteze de istorie generală a Dobrogei este mai veche, dar proiectul nu a prins viață decât în 1986, când a fost publicată la Varna „O scurtă istorie a Dobrogei“ din preistorie până în epoca socialistă⁷⁷; firește, pentru ultima fază, analiza s-a limitat la Dobrogea meridională aflată la frontierele Bulgariei.

Conceput în urmă cu două decenii, tratatul academic de „Istorie a Dobrogei“ a ajuns în 1988 abia la volumul al III-lea, perioada cuprinsă între secolul al XV-lea

și 1878⁷⁸. Continuarea lui a fost, se pare, sistată, ca și cea a tratatului general de „Istorie a Bulgariei“.

Abordările monografice directe nu sunt multe, dar merită să fie inventariate. Jeko Popov pare a fi cel mai prolific autor. În 1993 a publicat amplul volum „Bulgarii din Dobrogea de nord, 1878-1913“⁷⁹, pentru ca în anul următor să-i apară o lucrare la fel de masivă, „Problema națională bulgară în relațiile bulgaro-române, 1878-1902“⁸⁰, o tentativă de integrare a „dosarului“ dobrogean în concepția generală despre „interesul național“ al Bulgariei în perioada respectivă.

O monografie recentă (1994) despre „Problema dobrogeană în viața politică bulgară, 1918-1923“ este semnată de Stefan Ančev⁸¹ de la Universitatea din Veliko Târnovo. Autorul caută să aprofundeze unele aspecte specifice ale destinului Dobrogei de la încetarea ocupației militare a Puterilor Centrale și ale manierei în care guvernul agrarian condus de Aleksandăr Stamboliiski și celelalte forțe politice au abordat relațiile cu România, cu deosebire în privința statutului minorității bulgare.

Lidera disciplinei „dobrogenistica“ pentru epoca modernă pare a fi Antonina Kuzmanova. Autoare încă din 1984 a unei lucrări despre „Politica balcanică a României, 1933-1939“⁸², ea s-a remarcat în 1989 prin publicarea monografiei „De la Neuilly la Craiova. Problema Dobrogei de sud în relațiile internaționale (1919-1941)“⁸³. Cercetătoare principală gr. I la Institutul de Balcanistică din Sofia, este profesoară la Universitatea din Veliko Târnovo, redactor-șef al anuarului „Dobrogea“, cu contribuții constante în toate volumele colective privind direct sau indirect probleme ale istoriei acestui teritoriu.

Câteva studii monografice au ca subiecte diverse aspecte ale istoriei luptelor de eliberare, fie de sorginte comunistă, fie naționalistă, ale bulgarilor dobrogeni din perioada interbelică. Astfel, Kristina Popova a analizat activitatea organizațiilor de tineret dobrogene din Bulgaria, 1919-1934⁸⁴, Stanka Gheorghieva a refăcut istoria „Cetei dobrogene“ din anii 1923-1926⁸⁵, iar Petăr Todorov, profesor la Universitatea din Veliko Târnovo, a publicat în 1992 o amplă monografie consacrată „Luptelor de eliberare din Dobrogea. Organizația Revoluționară Dobrogeană, 1925-1940“⁸⁶.

Este vorba deci de eforturi concertate menite să acopere cât mai multe aspecte din istoria modernă a Dobrogei. Nu ne vom opri asupra numeroaselor studii risipite în revistele de specialitate, „Dobrogea“, dar nu numai, și în lucrări colective; numărul specialiștilor – din toate generațiile și cu bune cunoștințe de limbă română și privind istoriografia românească – în „dobrogenistică“ este suficient de mare; de câțiva ani am remarcat contribuțiile lui Blagovest Njagulov⁸⁷ de la Institutul de Istorie.

Două delimitări la acest capitol.

Nici o contribuție științifică notabilă din istoriografia bulgară a ultimului deceniu nu pune la îndoială caracterul istoric eminent al „bulgăresc“ al întregului teritoriu dintre Dunăre și Marea Neagră.

O comparație între „dobrogenistica“ și „românistica“ din Bulgaria și eventuala „bulgaristică“ din România – evident în domeniul istoriei – nu ne pune într-o lumină favorabilă.

5. Ținuturile occidentale

În ansamblul „interesului național“, ponderea acestei probleme este redusă, dar nu ignorată, dacă amintim, de pildă, că în 1994 a apărut în editura ORIM un fel de manifest intitulat „Pentru revizuirea Tratatului de la Neuilly și retrocedarea ținuturilor occidentale“, semnat de Stoian Boiadjiev⁸⁸; autorul nu ne este cunoscut decât printr-o lucrare din 1940 în care se întreba „dacă există o națiune macedoneană?“⁸⁹.

Cea mai importantă analiză științifică a problemei rămâne monografia lui Metodi Petrov din 1995, „Mișcarea de eliberare națională din ținuturile occidentale, 1919-1934“⁹⁰.

*

* * .

Nu putem încheia aceste rânduri fără câteva observații, dincolo de faptul că analiza noastră a avut în vedere doar o parte, desigur semnificativă, a producțiilor istoriografiei bulgare din ultima perioadă în raport cu „interesul național“. Cercetările sunt numeroase și variate, existând și tentative ambițioase vizând întregul spațiu balcanic. Un singur exemplu: în 1992, într-un volum colectiv – dezbătut și în Institutul nostru – Kraștju Mančev publica un studiu despre „Problema națională în Balcani până la al doilea război mondial“⁹¹. În 1995, același istoric a reluat tema într-o monografie, mai curând o culegere de studii – „Problema națională în Balcani“⁹² – în care analizează și aspecte postbelice precum „Teoria și practica regimului comunist și problema națională în Iugoslavia“, „Politica față de minoritățile naționale în Bulgaria și România“, „Grecia, Turcia și Cipru între ele“, subiecte de altfel abordate mai sintetic de ceilalți autori ai volumului din 1992.

În concluzie:

1. Istoricii bulgari sunt foarte sensibili la conceptul de „interes național“/„problemă națională“.

2. Nu există deosebiri notabile între tezele și argumentele susținute de cercetătorii importanți în privința caracterului istoric „bulgăresc“ al teritoriilor menționate din afara granițelor statului – Macedonia, Tracia, Dobrogea, ținuturile occidentale.

3. Eforturile de reabilitare a oricărei personalități care a slujit într-un fel sau altul împlinirea idealurilor naționale sunt consecvente; de asemenea, sunt condamnate explicit sau implicit decizii politice, îndeosebi ale PCB, care au adus deservicii apărării „interesului național“.

4. Resursele umane și materiale puse în serviciul susținerii legitimității istorice a realizării unității naționale ni se par mari în raport cu situația economico-financiară a țării din ultimii ani.

5. Nu există neconcordanțe de *fond* între convingerile intime și unele manifestări publice ale oamenilor politici cu influență din Bulgaria actuală și concluziile istoricilor de prestigiu în abordarea „interesului național“.

Note

* Informațiile sunt la nivelul lunii decembrie 1996.

1. *Istoria na Bălgarija* prez pogleda na istoricite Ivan Božilov, Vera Mutafchieva, Konstantin Kosev, Andrej Pantev, Stojčo Grănčarov, Sofija, Izdatelska kăšta „Hristo Botev“, 1993, 759 p.
2. Hristo Matanov, Todor Dakov, Bobi Bobev, *Tekstove i dokumenti po istorija na Bălgarija*, Sofija, Bulvest 2000, 1993, 502 p.
3. Veličko Gheorghiev i dr., *Istoria na bălgarite 1878-1944 v dokumenti*, v tri toma. Tom I, *1878-1912. Čast părva, Văzstanovjavane i razvitie na bălgarskata dăržava*, Sofija, Izdatelstvo „Prosveta“, 1994.
4. Veličko Gheorghiev, Stajko Trifonov, *Istoria...*, Tom I, *1878-1912. Čast vtora, Bălgarite v Makedonija, Trakija i Dobrudža*, Sofija, Izdatelstvo „Prosveta“, 1996, 624 p.
5. *Vănšnata politika na Bălgarija. Dokumenti i materialii*. T. 1, *1879-1886*, Sofija, Nauka i Izkustvo, 1978, 857 p.
6. *Ibidem*, T. 2, *1886-1887*, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1995, 631 p.; T. 3, I, *1887-1890*, Sofija, Akademično Izdatelstvo, 1995, 544 p.
7. Milen Kumanov, *Političeski partii, organizacii i dviženija v Bălgarija i tehните lideri, 1879-1949. Kratăk istoričeski spravočnik*, Sofija, Prosveta, 1991, 256 p.
8. *Bălgarskite političeski voditeli, 1879-1994. Album – spravocnik*. Săstaviteli: Milen Kumanov i Zoja Andonova. Predgovor: Milen Kumanov, Sofija, IK „Heraklit A & N, /1995/, 254 p.
9. *Ibidem*, p. 241.
10. „Makedonija“, Sofija, godina XXXVIII, broj 42, 23 oktombri 1996, p. 8.
11. Vezi declarațiile Irinei Bokova în *loc. cit.*
12. Pentru punctul de vedere actual al ORIM-USM privind rădăcinile ei istorice, vezi: Krasimir Karakačanov, *VMRO. 100 godini borba za Makedonija*, Sofija, Makedonija Pres, 1996, 223 p.
13. Dobrin Mičev, Dimităr Gocев, Trendafil Mitev, *Ivan Mihajlov i nacionalnoosvoboditelното dviženie na makedonskite bălgari (100 godini ot roždenieto mu)*, în „Makedonski pregled“, Sofija, god. XIX, 1996, kn. 3, p. 5-54.
14. *Makedonija prez pogleda na avstrijski konsuli. 1851-1877/78*, T. I (1851-1865). Podbor i redackija V. Paskaleva, Sofija, Makedonski Naučen Institut, 1994, 395 p.
15. *Bălgarija v avstro-ungarskite diplomatičeski dokumenti, 1879-1885*. Radackija: Cvetana Todorova, Sofija, Universitetski Izdatelstvo, 1993, 557 p.
16. *Britanski diplomatičeski dokumenti po bălgarskija nacionalen văpros*. Otgovoren redaktor: prof. dr. Veselin Trajkov. Tom I (1878-1893). Săstaviteli: Vesela Trajkova, Aleksandăr Grebenarov, Rumen Karaganev, Rumjana Prahova, Sofija, Makedonski Naučen Institut, 1993, 380 p.
17. Veličko Gheorghiev i dr., *Grăckata i srăbskata propaganda v Makedonija. Novi dokumenti*, Sofija, Makedonski Naučen Institut, 1995, 552 p.
18. Atanas Šopov, *Dnevnik, diplomatičeski raporti i pisma*. Săstavitel: Ilija Paskov, Sofija, Makedonski Naučen Institut, 1995, 288 p.
19. *Čehoslovaški izvori za bălgarskata istorija*, T. I, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1985, 407 p.
20. *Ibidem*. T. II, Izdatelstvo na B.A.N., 1987, 378 p.
21. *Česki i slovaški izvori za bălgarskata istorija*. T. III, Izdatelstvo na B.A.N., 1994, 293 p.
22. *Bălgaro-polski otnošenija, 1918-1944. Dokumenti i materialii*. T. I, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1988, 765 p.

23. *Bългария – svoenravnijat sąjuznik na Tretija Rajh*. Predgovor: Vitka Toškova, Sofija, Voennozdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonossec“, 1992, 361 p.
24. *Bългария – nepriznatijat protivnik na Tretija Rajh*. Predgovor: Vitka Toskova, Sofija, Izdatestvo na M.O., 1995, 294 p.
25. Stefan Stambolov, *Dnevnik*. Predgovor: Milen Kumanov, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1991, 168 p.
26. Idem, *Ličnijat arhiv na Stefan Stambolov*. Săstavitel: Milen Kumanov, t. 1, Sofija, Otečestvo, 1994, 332.; t. 2, 1995, 296 p.
27. *Vătrešnata makedonsko-odrinska revolucionna organizacija prez pogleda na nejnite osnovateli*. Săstaviteli: Todor Petrov, Cočo Biliarski, Sofija, Voennozdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonossec“, 1995, 252 p.
28. Ivan Evstratiev Ghešov, *Lična korespondencija*. Săstaviteli: Radolav Popov, Vasilka Tankova, Sofija, Akademično Izdatelstvo, 1994, 318 p.
29. Simeon Radev, *Konferencijata v Bukurešt i Bukureštikijat mir ot 1913 g. Memoari*. Sofija, Tina Pres, 1992, 158 p.
30. Vasil Radoslavov, *Bългария i svetovnata kriza*. Vtoro fototipno izdanie, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1993, 217 p.; p. 5-22: Predgovor: Milen Kumanov, *Vasil Radoslavov i negovite memoari*.
31. Petăr Pešev, *Istroičeskite săbitija i dejateli ot navečerieto na Osvoboždenieto ni do dnes. C beležki za života mi. Čuto, vidjano, preživjano*. Treto fototipno izdanie. Predgovor: Milen Kumanov, Sofija, Izdaelstvo na B.A.N., 1993, 864 p.
32. Todor Aleksandrov, *Dnevnik i korespondencija ot Părvata svetovna vojna, 1915-1918*. Săstaviteli: Cočo Biljarski, Todor Petrov, Stara Zagora, Zname, 1994, 80 p.
33. Ivan Mihajlov, *VMRO*. Predgovor: Krasimir Karakačanov, Sofija, Diks, 1991, 135 p.
34. Idem, *Stalin i makedonskijat văpros*. Blagoevgrad, Orbel, 1994, 87 p.
35. Idem, *Izbrani proizvedenija: VMRO, Makedonija – Svejcarija na Balkanite, Ubijstvoto na Todor Aleksandrov*. Săstaviteli: Krăstju Gherghinov, Cočo Biljarski, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1993, 495.
36. Idem, *Makedonija – Svejcarija na Balkanite (2 izdanie)*, Sofija, Orbel, 1995, 136 p.
37. *Trite dela – Praga – Viena – Milano*. Sofija, Arges, 1990, 291; cf. studiul nostru, *Nationalism, comunism, terorism în Balcani: ORIM și sfărșitul lui Todor Aleksandrov (1924)*, în „Sud-Estul și contextul european. Buletin“, București, V, 1996, p. 33-42.
38. *Zašto be ubit Aleksandăr Protogherov: svetlina vărhu săbitijata ot 1924 do 1928 g. po dannii na VMRO (2 izdanie)*, Sofija, Peltekov, 1992, 190 p.
39. Petăr Džidrov, *Problemăt za Makedonija*. Stenogr. reč dăržana na 27 april 1930 g., Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1995, 135 p.
40. Aleksandăr Malinov, *Stranički ot našata nova polițičeska istorija (Spomeni)*. Predgovor: Milen Kumanov, Sofija, Hristo Botev, 1993, 142 p.
41. Bogdan Filov, *Dnevnik*. Pod obštata redakcija na akademik Ilčo Dimitrov, Sofija, Izdatelstvo na Otečestvenija Front, 1990, 810 p.
42. *Nacionalnoosvoboditenoto dvizenie na makedonskite i trakijskite bălgari, 1878-1944*, v 4 t. Glaven redaktor: Dobrin Mičev, T. 1, 1878-1893, Sofija, 1994, 307 p.
43. *Ibidem*, T. 2, 1893-1903, Sofija, 1995, 424 p.
44. Milen Kumanov, *Makedonija. Kratăk istoričeski spravočnik*, Sofija, Izdatelska kăšta „Tina Press“, 1993, 287 p.
45. *Izsledvanija po makedonski văpros (Sbornik)*, kn. 1, Sofija, Makedonski Naučen Institut, 1993, 517 p.

46. Krasimir Karakačanov, *op. cit.*, Sofija, Makedonija Pres, 1996, 223 p.
47. Nina Djulgherova, *Bälgarskijat nacionalen väpros v politikata na Rusija i Avstro-Ungarija, 1894-1903*, Sofija, B.A.N., 1994, 173 p.
48. Radoslav Mišev, *Avstro-Ungarija i bälgarskoto nacionalnoosvoboditelno dviženie v Makedonija i Odrinska Trakija, 1893-1912*, Universitetsko Izdatelestvo, 1993, 182 p.
49. Todor Petrov, *Nelegalnata armija na VMORO v Makedonija i Odrinsko, 1899-1908*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1993, 228 p.
50. Svetlozar Eldarov, *Tajnite oficerski bratstva i osvoboditelnite borbi na Makedonija i Odrinsko, 1897-1912*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1993, 135 p.
51. Dimitär Miščev, *Učastieto na naselenieto ot Makedonija v bälgarskata armija prez Pärvata svetovna vojna, 1914-1918*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1994, 199 p.
52. Trendafil Mitev, *Bälgarskata emigracija i borbite za osvoboždenieto na Makedonija, 1919-1945*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1993, 495 p.
53. Ilijana Zaharieva, *Makedonija – imeto na razdora. Čast 1. Gräckite komunisti, Kominternät i makedonskijat väpros (1918-1940)*, Sofija, Svetulka, 1992, 200 p.
54. Vasil Vasilev, *Pravitelstvoto na BZNS, VMRO i bälgaro-jugoslavskite otnošeniya*, Sofija, B.A.N., 1991, 344 p.
55. Kostadin Palešutski, *Makedonskoto osvoboditelno dviženie sled Pärvata svetovna vojna (1918-1924)*, Sofija, B.A.N., 1993, 271 p.
56. *Izstrel v Burgteatär*. Redaktor: Milen Kumanov, Sofija, 1994, 136 p.
57. Gheorghi Markov, *Parola „Sabija“. Zagovorite i prevratite na Voennija Säiuz, 1919-1936*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1992, 196 p.
58. Idem, *Kambanite bijat sami: nasilie i politikata v Bälgarija, 1919-1947*, Sofija, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghi Pobedonosec“, 1994, 156 p.
59. Dečo Dobrinov, *VMRO (obedinena)*, Sofija, Universitetsko Izdatelestvo. 1993, 270 p.
60. Dobrin Mičev, *Nacionalnoosvoboditelnoto dviženie na makedonskite bälgari (19 mai 1934-1941 g.)*, in „Makedonski pregled“, Sofija, god. XIX, 1996, kn. 2, p. 27-68.
61. Idem, *Makedonskijat väpros i bälgaro-jugoslavskite otnošeniya (9 septemvri 1944-1949 g.)*, Sofija, Universitetsko Izdatelestvo, 1994, 512 p.
62. Milčo Lalkov, *Ot nadežda käm razočoravane. Idejata za federacijata b Balkanski Jugoiztok, 1944-1948*, Sofija, Vek 22, 1994, 304 p.
63. Kosta Čarnošanov, *Makedonizmat i säprotivata na Makedonija sreštu nego*, Sofija, Universitetsko Izdatelestvo, 1992, 533 p.
64. Idem, *Sräbski i härvatski stridetelstva za bälgarskata narodnost v Makedonija*, Blagoevgrad, 1978.
65. *Iztočnijat väpros v diplomatičeski dokumenti, spomeni na političeski deici i materialii ot periodicen pečat na epohata*, Sästavitel: Ivan Ilčev, Sofija, Universitetsko Izdatelestvo, 1995, 273 p.
66. Stojan Rajčesovski, *Iztočna Trakija: istorija, etnos, preselenija, XV-XX v.* Sofija, Otečestvo, 1994, 319 p.
67. Stajko Trifonov, *Bälgarskoto nacionalnoosvoboditelno dviženie v Trakija, 1919-1934*, Sofija, 1988.

68. Idem, *Antantata v Trakija, 1919-1920*, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1989, 261 p.
69. Todor Kosatev, *Trakijskijat vāpros vāv vānšnata politika na Bālgarija, 1919-1923*, Sofija, Akademično Izdatelstvo, 1996, 250 p.
70. Dimitār Kosev, *Vānšnata politika na Bālgarija pri upravljenieto na Andrej Ljapcevi, 1926-1931*, Sofija, Akademico Izdatelstvo, 1995, 222 p.
71. „Bālgarite v Severnoto Pričernomorija: izsledvanija i materialii“, t. 1-4, Veliko Tārnovo, 1992-1995; ultimul tom are 456 p.
72. Vezi, de pildā: *50 godini ot vāzvraštaneto na Južnaja Dobrudža. Sbornik s izsledvanija*, Istoričeski Muzej – Silistra, Istoričeski Muzej – Tolbuhin (Dobrić), Silistra, 1990, 313 p.; *Balčik – dremost i sāvreime*, Dobrić, 1990, 197 p.; Naučna konferencija, *Bukureštškijat dogovor i sādabata na Južna Dobrudža (Dobrić, 21 septemvri 1993 g.)*. Sbornik s izsledvanija, Istoričeski Muzej, Dobrić, 1994, 104 p.; *Tutranken v istoričeskoto razvitie na Dobrudža*, Tutranken, 1995, 240 p.; *80 godini ot Balkanskite vojni, 1912-1913. Sbornik*, Sofija, 1995, 196 p.
73. *Izvori za istorijata na Dobrudža*. T. 1, 1878-1919. Sāstaviteli: Źeko Popov, Kosjo Penčikov, Petār Todorov, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1992, 545 p.; T. 2, 1919-1941. Sāstaviteli: Petār Todorov, K. Penčikov, Stela Izvorska, Marin Cucov, Antonina Kuzmanova, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1993, 506 p.
74. *Bālgarite v Rumānija, XVII-XX v. Dokumenti i materialii*. Sāstaviteli: Maksim Mladenov, Nikolaj Źecev, Blagovest Njagulov, Sofija, Akademično Izdatelstvo, 1994, 420 p.
75. *Severna Dobrudža: pātepsi beležki i spomeni za bālgarite (1878-1940)*. Sāstavitel: Źeko Popov, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1993, 470 p.
76. *Naučna ekspedicija v Dobrudža 1917: Dokladi na universitetski i drugi učeni*. Sāstavitel: Petār Petrov, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1994, 478 p.
77. *Kratka istorija na Dobrudža*. Sāstavitelstvoto i obštā redakcija: Velko Tonev i Jordan Zarčev, Varna, Knigoizdatelstvo „Gheorghii Bakalov“, 1986, 439 p.
78. Str. Dimitrov, N. Źečev, V. Tonev, *Istorija na Dobrudža*. T. 3, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1988, 328 p.
79. Źeko Popov, *Bālgarite v Severna Dobrudža, 1878-1913*. Pod naučnata redakcija na prof. dr. Elena Stelova, Sofija, Izdatelskata kāštā „Ivan Vazov“, 1993, 535 p.
80. Idem, *Bālgarskijat nacionalen vāpros v bālgaro-rumānskite otnošeniija, 1878-1902*, Sofija, Mediakom, 1994, 567 p.
81. Stefan Ancev, *Dobrudžanskijat vāpros v poliitičeskijata život na Bālgarija, 1918-1923*, Veliko Tārnovo, 1994, 325 p.
82. Antonina Kuzmanova, *Balkanskata politikata na Rumānija, 1933-1939*, Sofija, Izdatelstvo na B.A.N., 1984, 217 p.
83. Idem, *Ot Njoi do Krajova. Vāprosāt za Južna Dobrudža v meždunarodnite ostošeniija (1919-1940)*, Sofija, Nauka i Izkustvo, 1989, 307 p.
84. Kristina Popova, „*Za Dobrudža gotovi sme*“. *Dobrudžanskite mladežki organizaciji v Bālgarija, 1919-1934*, Sofija. Universitetsko Izdatelstvo, 1993, 124 p.
85. Stanka Gheorghieva, *Dobrudžanskata četa (1923-1926 g.)*, Sofija, Voenna Izdatelstvo, 1991, 84 p.
86. Petār Todorov, *Osvoboditelne borbii na Dobrudža. Dobrudžanskata Revolucionna Organizacija, 1925-1940*, Sofija, Universitetsko Izdatelstvo, 1992, 380 p.
87. Blagovest Njagulov, *La question de la Dobroudja dans les relations bulgares-roumaines au cours du premier gouvernement national-taraliste en Roumanie (1928-1931)*, in „*Études balkaniques*“, Sofia, 1989, nr. 4, p. 21-40; idem, *Visšijat*

- săvet na bălgarite v Rumânia. 1927-1929*, in „Vekove“, Sofija, 1990, nr. 4, p. 25-35; idem, „*Novite*“ *stari orientiri na săvremeneta rumănska dobrudžanistika*, in „Dobrudža“, Dobrić-Silistra, 1994, nr. 11, p. 249-258; idem, *Rumănskoto vladicestvo i nacionalното săznanie na bălgarite v Južna Dobrudža*, in Naučna Konferencija, *Bukureškijat...*, p. 77-87; idem, *Les images de „l'autre“ chez les Bulgares et les Roumains (1878-1941)*, in „Études balkaniques“, Sofia, 1995, nr. 2, p. 3-25.
88. Stojan Bojadžiev, *Za revizija na Njojskija dogovor i za vrăštane na Zapadnite pokrajnini*, Sofija, VMRO, 1994, 16 p.
89. Idem, *Săšttestvuvva li makedonska nacija?*, Sofija, 1940.
90. Metodi Petrov, *Nacionalnoosvoboditelното divženie v Zapadnite pokrajnini, 1919-1934*, Sofija, Akademično Izdatelstvo, 1995, 198 p.
91. Krăštju Mančev, *National Problem in the Balkans until the Second World War*, in „National Problems in the Balkans: History and Contemporary Developments“, Sofia, ARGES Publishing House, 1992, p. 9-57.
92. Idem, *Nacionalnijat văpros na Balkanite*. Sofija, Izdatelstvo LANS, 1995, 400 p.

Tiparul executat la Tipografia „Mini Print“
Calea Plevnei nr. 136
Tel.: 638 40 35

